

Пропонуються результати наукових досліджень із питань господарського, екологічного, цивільного, кримінального, фінансового, адміністративного права. Окремі статті присвячуються питанням теорії держави та права, конституційного та процесуального права.

Для науковців, правників, студентів.

Предлагаются результаты научных исследований по вопросам хозяйственного, экологического, гражданского, уголовного, финансового, административного права. Отдельные статьи посвящены вопросам теории государства и права, конституционного и процессуального права.

Для ученых, правоведов, студентов.

The results of scientific research of economic, ecological, civil, criminal, financial, economic, administrative law questions are proposed to the reader's attention. Some articles are devoted to some questions of state theory and law, constitutional and proceeding law.

The issue is intended for scientists, practicing lawyers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І.С. Гриценко, д-р юрид. наук
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Р.А. Майданик, д-р юрид. наук, проф. (заст. відп. ред.); О.В. Клепикова, канд. юрид. наук, доц. (відп. секр.); В.С. Щербина, д-р юрид. наук, проф.; Н.В. Пришва, д-р юрид. наук, проф.; О.В. Дзера, д-р юрид. наук, проф.; М.І. Іншин, д-р юрид. наук, проф.; С.Я. Фурса, д-р юрид. наук, проф.; М.В. Краснова, д-р юрид. наук, проф.; П.С. Берзін, д-р юрид. наук, проф.; А.М. Мірошниченко, д-р юрид. наук, проф.; О.Л. Копиленко, д-р юрид. наук, проф.; М.А. Погорельський, д-р юрид. наук, проф.; О.В. Зайчук, д-р юрид. наук, проф.; Ю.С. Шемшученко, д-р юрид. наук, проф.; А.Т. Комзюк, д-р юрид. наук, проф.; Г.П. Середа, д-р юрид. наук, проф.; О.В. Петришин, д-р юрид. наук, проф.; В.М. Бевзенко, д-р юрид. наук, проф.; А.М. Бойко, д-р юрид. наук; П.Б. Стецюк, канд. юрид. наук, проф.; П.П. Андрушко, канд. юрид. наук, проф.; М.Й. Вільгушинський, д-р юрид. наук; М.І. Цуркан, канд. юрид. наук; Я.М. Романюк; Г.А. Кравчук, канд. юрид. наук
Адреса редколегії	02017, Київ-17, вул. Володимирська, 60, юридичний факультет ☎ (38044) 239 31 67
Затверджено	Вченою радою юридичного факультету 21.09.15 (протокол № 2)
Включено	до Переліку наукових фахових видань України. Міністерство освіти і науки України. Наказ № 747 від 13.07.15
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 16528-5000Р від 19.04.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Андріїв В. Особливості регулювання поняття трудового договору в зарубіжних країнах.....	5
Щербина В. Доктрина виробничої солідарності – основа ідеології сучасного трудового права України.....	7
Краснова М. Правові основи сучасної екологічної політики України: науково-методологічні питання	9
Ващенко Ю. Юрисдикційні повноваження органу державного регулювання у сфері енергетики в Україні: проблеми нормативно-правового закріплення.....	13
Коваленко Т. Зародження еколого-правових, земельно-правових та аграрно-правових досліджень на юридичному факультеті університету Святого Володимира.....	18
Вахоньєва Т. Юридична природа та види правовідносин у сфері авторського права і суміжних прав в Україні	21
Черноус С. Проблеми правового забезпечення перерв для охолодження як виду спеціальних перерв	25
Стрельцова О. Конституціоналізація як доктринальна категорія: концептуальний аналіз	27
Сіньова Л. Сутність гуманістичної функції права соціального забезпечення в сучасних умовах	32
Самбор М. Формальні міркування, як підстава для відмови у скасуванні рішення суду, у світлі принципу справедливості	34
Попова А. Система суб'єктів професійної фінансової діяльності	37
Малюга В. Засади діяльності прокуратури: система та класифікація	42
Златіна Н. Система банківського законодавства.....	44
Дячук Л. Джерела системи шлюбних правовідносин в добу палеологічного ренесансу (сер. XIII – XIV ст.)	47
Заярний О. Підзаконне регулювання адміністративної відповідальності телерадіо організацій: проблеми інституційної конфронтації та конституційної законності.....	53
Кологойда О. Способи захисту права акціонера на отримання дивідендів в Україні	58
Штефан А. Принцип встановлення судової істини у цивільному судочинстві.....	64
Дегтяр Я. Правові питання бюджетної системи України.....	67
Сазонов В. Корпоративні права з огляду теорії фікції та реальності юридичної особи.....	73
Поліщук В. Дослідження правових питань садівництва у доктрині аграрного і земельного права України	76
Гриник Л. Зміна кредитного договору у зв'язку з істотною зміною обставин	82

СОДЕРЖАНИЕ

Андриив В. Особенности регулирования понятия трудового договора в зарубежных странах	5
Щербина В. Доктрина производственной солидарности – основа идеологии современного трудового права Украины	7
Краснова М. Правовые основы современной экологической политики Украины: научно-методологические вопросы	9
Ващенко Ю. Юрисдикционные полномочия органа государственного регулирования в сфере энергетики в Украине: проблемы нормативно-правового закрепления	13
Коваленко Т. Зарождение эколого-правовых, земельно-правовых и аграрно-правовых исследований на юридическом факультете университета Святого Владимира	18
Вахонев Т. Юридическая природа и виды правоотношений в сфере авторского права и смежных прав в Украине	21
Черноус С. Проблемы правового обеспечения перерывов для охлаждения как вида специальных перерывов	25
Стрельцова О. Конституционализация как доктринальная категория: концептуальный анализ	27
Синьова Л. Сущность гуманистической функции права социального обеспечения в современных условиях	32
Самбор М. Формальные соображения, как основание для отказа в отмене решения суда в свете принципа справедливости	34
Попова А. Система субъектов профессиональной финансовой деятельности	37
Малюга В. Основы деятельности прокуратуры: система и классификация	42
Златина Н. Система банковского законодательства	44
Дячук Л. Источники системы брачных правоотношений в период палеологовского ренессанса (XIII – XIV)	47
Заярный О. Подзаконное регулирование административной ответственности телерадиоорганизаций: проблемы институциональной конфронтации и конституционной законности	53
Кологойда А. Способы защиты права акционеров на получение дивидендов в Украине	58
Штефан А. Принцип установления истины в гражданском судопроизводстве	64
Дегтярь Я. Правовые вопросы бюджетной системы Украины	67
Сазонов В. Корпоративные права с точки зрения теории фикции и реальности юридического лица	73
Полищук В. Изучение правовых вопросов садоводства в доктрине аграрного и земельного права Украины	76
Грынык Л. Изменение кредитного договора в связи с существенным изменением обстоятельств	82

CONTENTS

Andriiv V. Special procedures for the concept of employment contract in foreign countries	5
Shcherbyna V. The doctrine of production solidarity as a basis of modern Ukrainian labour law ideology	7
Krasnova M. The Legal Basis of Modern Environmental Policy of Ukraine: Scientific and Methodological Issues	9
Vashchenko Y. Sanctioning Powers of the Energy Regulatory Authority in Ukraine: Problems of Legal Regulation	13
Kovalenko T. Beginning Of Environmental-Legal, Land-Legal And Agrarian-Legal Researches at Faculty of Law of St. Vladimir University	18
Vakhonieva T. The legal nature and types of relations in the field of copyright and related rights in Ukraine	21
Chernous S. The legal regulatory support issues of the breaks for cooling as the break type for intended purposes	25
Streltsova O. Constitutionalization as a doctrine category: conceptual analysis	27
Sinova L. The essence of humanistic function within the social maintenance law	32
Sambor M. Formal considerations as grounds for denial of cancellation of a court decision in the light of the principle of justice	34
Popova A. The system of the subjects of professional financial activity	37
Maluga V. Basics activities of prosecutor's office: system and classification	42
Zlatina N. System of banking legislation	44
Dyachuk L. Sources of marital relations in the period of the palaeologan renaissance (XIII – XIV)	47
Zaiarnyi O. By-law regulation of broadcasting administrative liability: problems of institutional confrontation and constitutional legality	53
Kologoida O. The Shareholders' Right to Dividends Protection Ways in Ukraine	58
Shtefan A. Principle of Establish of the Truth in Civil Proceedings	64
Degtyar Y. Legal issues of the budgetary system of Ukraine	67
Sazonov V. Corporate rights due to the theory of of fiction and reality of legal person	73
Polishchuk V. Researching of the legal issues of horticulture within the legal doctrine of the agricultural and land law of Ukraine	76
Grynyk L. Changes in the credit agreement due with the substantial change of circumstances	82

ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ПОНЯТТЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

У статті досліджується поняття трудового договору в законодавстві зарубіжних країн. Підкреслюється роль трудового договору як одна з правових форм реалізації права на працю. Окреслена необхідність чіткого розмежування трудового договору від цивільно-правових угод, пов'язаних з працею.

Ключові слова: право на працю, трудовий договір, найм послуг, трудові правовідносини.

Трудовий договір відіграє важливу роль у встановленні правових відносин між працівником і роботодавцем. Він дозволяє зафіксувати всі значимі умови, про які домовляються сторони. Завдяки укладенню трудового договору реалізується принцип свободи праці. Закріплення в правових актах норм, що регулюють трудовий договір і положень, з ним пов'язаних, завжди мало першорядне значення, як в національному законодавстві, так і на міжнародному рівні [12, с. 24].

Питанням, пов'язаним з регулюванням праці, із закріпленням рівних умов для всіх учасників трудових правовідносин, міжнародні організації, окремі держави приділяють величезну увагу.

Трудовий договір, як загальновідомо – одна з правових форм реалізації права на працю. Право на працю, в свою чергу, закріплюється у всіх міжнародних основоположних актах як одне з основних прав людини і громадянина (Загальній Декларації прав людини, в Міжнародному Пакті про економічні, соціальні і культурні права (ст.6), в цілому ряді Конвенцій МОП). Майже скрізь відзначається, що трудовий договір – це, перш за все, угода сторін, що має на увазі відсутність будь-якого примусу до праці, свободу вступу в трудові правовідносини, відсутність будь-якої дискримінації з боку роботодавця при прийомі на роботу.

Саме тому, в юридичній літературі західних держав трудовий договір розглядається як центральне поняття, головний інститут трудового права, навколо якого групуються такі поняття, як дисципліна праці та трудовий розпорядок, заробітна плата, робочий час, перерви в роботі та частково охорона праці. Ці питання, зазвичай трактуються в концептуальному плані в контексті прав і обов'язків сторін трудового договору [5, с.24]. Сутність трудового договору полягає в тому, що працівник приймає на себе зобов'язання трудитися на визначеного наймача в обмін на заробітну плату й за наявності юридичної підлеглості (залежності) [9, с.24].

Особлива природа трудового договору, наявність людського фактора, покладеного в основу регулювання відносин, що виникають у зв'язку з укладенням трудового договору, вимагають відмежування трудового договору від інших договорів про працю і, насамперед, від цивільно-правових. Для вирішення даної проблеми принципово важливе значення мало б визначення на міжнародному рівні поняття трудового договору. На жаль, в загальних міжнародних актах таке поняття відсутнє. У той же час проблема відмежування трудового договору від цивільно-правових договорів стає все більш актуальною і на практиці не знаходить свого однозначного рішення в різних країнах. Таку досить серйозну прогалину в правовому регулюванні найманої праці, можна вирішити закріпленням на міжнародному рівні єдиних критеріїв, за якими можна буде орієнтуватися при визначенні правової природи договору, незалежно від його фактичної назви.

За законодавством низки зарубіжних країн ставлення індивідуального трудового найму оформляється юридично у вигляді трудового договору, який більшість

працівників укладають без посередників, шляхом безпосередніх контактів з роботодавцем.

За всієї специфіки трудовий договір з точки зору його змісту, формальних характеристик – це різновид цивільно-правового договору найму послуг, договір приватного права, що зумовлює можливість поширення на нього загальних принципів і конструкцій цивільного зобов'язального і договірної права. З цієї точки зору трудовий договір – двосторонній, консенсуальний (зобов'язання сторін засновані на їх згоді), оплатний, фідучіарний (довірчий), що має специфічну мету (каузу).

В юридичній доктрині країн Західної Європи переважає думка про трудовий договір як різновид цивільно-правового договору найму послуг із поширенням на нього норм цивільного права. При цьому трудовий договір визнається найбільш поширеною формою залучення працівників до праці, до якої широко застосовуються перераховані вище цивільно-правові поняття та конструкції [9, с.24].

Так, німецька теорія трудового права вважає трудовий договір ("Arbeitsvertrag") одним з різновидів приватноправових угод, що обумовлює можливість застосування до них, норм властивих цивільному праву. Хоча трудовий договір відрізняється від вільного договору особистих послуг або договору підряду тим, що працівник перебуває в особистій залежності від роботодавця, однак його можна віднести до окремого випадку договору особистих послуг, регульованого в параграфі 611 Цивільного уложення (кодексу) Німеччини (BGB), відомого також як Німецький цивільний кодекс 1896 р. [8, с.24]. У Німеччині основним правовим джерелом регулювання трудового договору є Цивільне укладення, в якому трудовий договір розглядається як різновид цивільного правового договору найму і послуг.

Цивільний кодекс Франції 1804 (ст. 1780) [2, с.24], а також французький Кодекс праці (Ст. L.121-1) визначають трудовий договір як договір найму послуг і передбачають застосування до нього загальних принципів трудового права. Цікаво, що у Трудовому кодексі Франції визначення поняття "трудовий договір" відсутнє, але воно було сформульовано ще в 1954 р. Касаційним судом Франції: трудовий договір (le contrat de travail) – це договір, за яким одна сторона (працівник) наймається виконувати роботу на користь іншої сторони (роботодавця) і під її управлінням за винагороду [11, с.24; 7, с.79]. Так само визначається договір в австрійському Загальному цивільному укладенні 1811 г. (§1151 – 1164) [10, с.24].

Трудове законодавство Великобританії складається з безлічі актів Уряду, центральними з яких є Закон про права в області найму (1996), (Employment Rights Act) і Закон про трудові відносини (1999), (The Employment Relations Act). Що стосується самого поняття трудового договору, то і воно розкрито в Великобританії через судові прецеденти, тим самим, підкреслюється його певний рівень гнучкості [3, с.24].

Трудовий договір в Великобританії (contract of employment) визначається як угода між працівником і

роботодавцем, укладену в усній або письмовій формі, відповідно до якого:

1) працівник виконує роботу за винагороду за фактично виконаний обсяг послуг;

2) не використовує свій власний капітал і користується в процесі праці майном, наданим йому роботодавцем;

3) виконує свою трудову функцію під управлінням і контролем роботодавця;

4) стає частиною виробничого колективу (входить в штат організації), в якій він працює, якщо його познайомили з персоналом, а його трудова функція забезпечує ведення певного технологічного процесу;

5) виконує роботу для потреб роботодавця;

6) отримує одяг і обладнання від роботодавця;

7) сплачує всі необхідні податки, в тому числі і соціальний податок;

8) до такої особи можуть бути застосовані дисциплінарні стягнення. Працівник має право оскаржити неправомірні дії роботодавця;

9) отримує оплату за роботу у вихідні дні або заохочувальні бонуси, розраховані за обсягом виконаних робіт;

10) зайнятий регулярно або в певні робочі години, інші гарантії трудової

зайнятості відповідно до стандарту "нормального робочого часу";

11) має право на отримання допомоги на випадок хвороби, включений в пенсійну програму роботодавця, отримує інші надання як постійний працівник;

12) детально ознайомлений з письмовими умовами зайнятості, оскільки роботодавець має встановлене законом зобов'язання надати працівникові відповідні письмові документи.

В даний час в Англії, в умовах подальшого зміцнення і розширення соціальних прав і гарантій працівників, відбувається консолідація законодавства про працю. Характерною особливістю цього руху є те, що працівники перестають розглядатися лише як виконавці трудової функції і все частіше долучаються в управління виробництвом. Відповідно, в трудовий договір включаються додаткові положення, які описують відносини між працівником і роботодавцем, що виходять за межі виконання трудової функції, такі як, наприклад, права працівника на участь в управлінні виробництвом через представницькі органи працівників, або права працівників на отримання опціонів на покупку акцій підприємства за результатами роботи за рік [6, с.24].

У США, нормативна регламентація трудового договору (employment agreement) на федеральному рівні відсутня взагалі, так як основою взаємодії працівників з роботодавцями з питань договорів є переговори між профспілками та роботодавцями для узгодження умов колективних договорів на рівні цілої галузі, укладення тарифних угод і т.п. Взагалі в США склалася система, при якій трудові відносини регулюються комплексом федеральних законів. Значну роль в регулюванні трудових відносин відіграє Закон Тафта-Хартлі (Labor-Management Relations Act of 1947 г.). Контроль за правами американських громадян при реалізації трудових відносин покладено на Національну Раду з трудових відносин (National Labor Relations Board), створений відповідно до Закону про трудовому менеджменті (Labor Management Relations Act, 1947 [29 U.S.C. § 141]). При відсутності чіткої федеральної правової регламентації трудового договору в США, практично в кожному трудовому договорі є такі пункти: умови компенсації переробок, чіткі посадові обов'язки, опис процедури зміни умов договору, умови атестації, на основі якої можуть підвищити або знизити зарплату, компенсації при травмі або смерті на роботі, порядок нарахування премій [1, с. 69].

Отже, аналізуючи зарубіжний досвід договірної регламентації трудових правовідносин варто зауважити, що основою правової регламентації трудових правовідносин в країнах Заходу часто виступає трудовий договір. Законодавче врегулювання є лише малою частиною трудового права промислово розвинених країн. Крім цього формується тенденція "гнучкого реагування", яку також називають ситуаційним підходом [4, с. 24]. Мова йде про те, що якщо переважає цивільно-правова специфіка правовідносин між працівником і роботодавцем застосовуються цивільно-правові принципи, якщо в більшій мірі переважає трудово-правова специфіка – діють принципи трудового права.

З іншого боку, науковцями виділяються конкретні тенденції розвитку зарубіжного трудового права, які безпосередньо позначилися і на становищі трудового договору, як правового явища форми регламентації трудових правовідносин [10, с. 21; 4, с. 103-109; 14, с. 18-19]. Серед них:

- децентралізація трудового права, що реалізувалася в передачі рішень конкретних питань регламентації праці працівника і захисту його інтересів спільно з роботодавцем з рівня держави або цілої галузі на рівень конкретного підприємства, або його структурного підрозділу, де особливу роль відіграють прямі домовленості і угоди;

- пристосування трудового права до нових умов праці, які увібрали в себе модифікацію багатьох правових норм і процесів під нові умови здійснення трудових функцій;

- рівноправність замість дискримінації, в умовах якого найбільш повно реалізується положення про те, що компаніям важливий прибуток, а хто саме його приносить немає значення, що зрівнює різні категорії працівників;

- спроби боротьби з безробіттям (захист у випадках звільнення, передбачену законодавством і конкретизовану в трудовому договорі).

Список використаних джерел

1. Гефтер Ю. Правовое регулирование труда в Соединенных Штатах Америки // Кадровик. Трудовое право для кадровика. – 2009. – № 9. – С. 67-72.
2. Гражданский кодекс Франции // Батыр К.И. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. Т.2. М.: Проспект, 1996. – 576 с.
3. Демина Т. Правовые средства обеспечения соблюдения требований по охране труда // Сравнительное трудовое право. – 2009. №1. с. 1-5.
4. Дойблер В. Тенденции развития трудового права в промышленно развитых странах // Государство и право. – 1995. – № 2. – С. 103 – 109.
5. Киселев И.Я. Сравнительное и международное трудовое право : учебник для вузов / И.Я. Киселев. – М.: Дело, 1999. – 728с.
6. Климов, П. В. Трудовой договор в Англии : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : за спец. 12.00.05 – трудовое право; право социального обеспечения. – М. – 2002. 27 с.
7. Сирко М.В. Зобов'язальне право за Французьким Цивільним кодексом 1804 р. Часопис Київського університету права. 2013. №4. с.78-82.
8. Маковский А. Л., Бергманн В. Гражданское уложение Германии = Burgerliches Gesetzbuch Deutschlands mit Einfuehrungsgesetz: Вводный закон к Гражд. Уложению / Пер. с нем. 2-е изд. М.: Волтерс Клувер, 2006. – 896 с.
9. Потопахіна О.М. Трудовой договор як форма реалізації права на працю. //Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – №2 (II), 2015. с.134-141.
10. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2011. – 384 с.
11. Филипова И.А. Трудовой договор, порядок его заключения и изменения (на примере российского и французского законодательства) // Российский юридический журнал, 2015. № 1 (100). С. 99-104.
12. Чайка Л.Н. Трудовой договор в зарубежных странах: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : за спец. 12.00.05 – трудовое право; право социального обеспечения. – М. – 2010. – 30 с.
13. Якимов І. Применение трудового договора в зарубежной практике // Кадровик. Трудовое право для кадровика. – 2009. – №4. – с.27-34.
14. Якимова И.С. Правовая природа и сущность современного трудового договора. Автореф. дис.. канд. юр. наук. – Москва. – 2010. 27 с.

Надійшло до редколегії 12.01.16

В. Андриив, д-р юрид. наук, проф.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ОСОБЕННОСТИ РЕГУЛИРОВАНИЯ ПОНЯТИЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРА В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

В статье исследуется понятие трудового договора в законодательстве зарубежных стран. Подчеркивается роль трудового договора как одну из правовых форм реализации права на труд. Обозначена необходимость четкого разграничения трудового договора от гражданско-правовых договоров, связанных с трудом.

Ключевые слова: право на труд, трудовой договор, найм услуг, трудовые правоотношения.

V. Andriiv, Doktor of Law, professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SPECIAL PROCEDURES FOR THE CONCEPT OF EMPLOYMENT CONTRACT IN FOREIGN COUNTRIES

The article explores the concept of the labor contract law in foreign countries. Emphasized the role of the employment contract as one of the legal forms of realization of the right to work. Outlines the need for clear delineation of the employment contract of civil-legal agreements related to labor.

Key words: right to work, employment contract recruitment services, labor relations.

УДК 341.9

В. Щербина, д-р юрид. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДОКТРИНА ВИРОБНИЧОЇ СОЛІДАРНОСТІ – ОСНОВА ІДЕОЛОГІЇ СУЧАСНОГО ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

У представленій науковій статті виявлено та окреслено основні проблеми ідеології сучасного трудового права, розкрито значення цієї категорії для правового регулювання праці.

Ключові слова. Ідеологія, доктрина, виробнича солідарність, гуманізм, демократизм, соціальна справедливість.

Вступ. Ідеологія трудового права – це система консолідуючих ідей та поглядів, які оформлені у певну цілісну теоретичну концепцію (доктрину), що виражає ідейно-ціннісні основи суспільного устрою, передбачає можливість розробки ефективних алгоритмів соціальної діяльності суб'єктів трудового права, реалізується у суспільне життя через дію норм трудового права та претендує на реальне керівництво до дії.

Стратегічною метою будь-якого політичного режиму є прагнення сформувати систему базисних цінностей і орієнтувати на них більшу частину суспільства. Якщо цінності політичного режиму стають мотивами діяльності – людина буде шукати й обов'язково знайде засоби (в тому числі управлінські) їх втілення. Якщо ж цінності, що декларуються в суспільстві, суперечать цінностям-мотивам, вони будуть лише інструментом для досягнення іншої, можливо, діаметрально протилежної мети. Однією з ключових цінностей нашого суспільства є й буде солідарність. Можна спостерігати постійні спроби характеризувати українське суспільство як виключно суспільство індивідуалістів. Однак останні події в Україні доводять протилежне – прагнення українців до об'єднання і взаємодопомоги, що є класичними складовими солідарності. При чому такі категорії як "патріотизм", "солідарність" та "гідність" виступають нероздільними, взаємодоповнюючими складовими сучасної української ідеології, яка тільки формується.

Постановка завдання. Метою цієї статті є виявлення та окреслення основних проблем ідеології сучасного трудового права, розкриття значення цієї категорії для правового регулювання праці.

Центральним питанням ідеології трудового права є формування доктрини "виробничої солідарності" – створення та нормативне закріплення ідеальної моделі (конструкції) суспільних зв'язків між працівниками і роботодавцями в рамках підприємства, установи, організації (виробничої громади), наближеної до європейських стандартів, і в якій реалізовано національні колективістські традиції та враховується загальний контекст суспільства знань. Головним суб'єктом цих зв'язків виступає виробнича громада. Виробнича громада для набуття своєї суб'єктності повинна мати кілька ознак, зокрема таких:

особи, які вільно об'єднані, постійно чи тимчасово, колективно чи індивідуально реалізують свої здібності до праці; організація, що має власну назву та межі; орган управління, що діє відповідно до принципів самоврядування. Серцевиною солідарності – є згуртованість учасників суспільних відносин. Не може існувати виробнича громада, якщо не відбуваються процеси консолідації, згуртованості учасників соціально-економічних процесів: роботодавців і працівників, їх представників, а в окремих випадках і органів місцевого самоврядування.

Серцевиною ідеології сучасного трудового права має стати доктрина "виробничої солідарності", яка об'єднує декілька самостійних ключових концепцій. Не відкидаючи гуманістичних цінностей, яких набуло трудове право за тривалий період свого розвитку, зокрема, таких як: "праця – не товар", "свобода праці", "заборона примусової праці", не можна сказати, що нині воно досягло апогею своєї суспільної цінності. Необхідною передумовою запровадження японської моделі, а вона у чомусь і є прототипом доктрини "виробничої солідарності", є необхідність соціальних змін в характері розподільчих відносин, за яких отримані результати мають бути справедливо розподілені між учасниками виробничого процесу для запобігання наростання ризиків соціальної нестабільності та демотивації працівників.

Якщо говорити про нормативне закріплення доктрини "виробничої солідарності", то з'являються передумови для можливості побудови цілісної системи ідей, норм і відносин, які вони будуть регулювати. Далі можна говорити і про способи та засоби впливу на суспільні відносини. Зокрема, якщо йдеться про ідею виробничої солідарності, то серцевиною норм трудового права, які регулюватимуть відносини суб'єктів із організації, застосування та захисту праці, буде бажання їх суб'єктів до порозуміння, активна комунікація та мінімізація примусу. Детально такий підхід може бути розкрито через такі ключові складові ідеї виробничої солідарності як гуманізація та демократизація виробничого середовища, а також гарантування соціальної справедливості у відносинах, які складають предмет трудового права.

Принцип гуманізму сконцентровано виражено у ч. 1 ст. 21 Конституції України. Ідея, що "усі люди є вільні і

рівні у своїй гідності та правах" знаходить своє відображення у трудовому праві через закріплення наступних ідей: ставлення до людини як до особистості, а не до засобу виробництва; неприпустимість зневаги до людської гідності; неприпустимість будь-якої дискримінації особи; гарантована можливість розвитку особистості людини у трудових відносинах; забезпеченість рівності жінки і чоловіка у трудових відносинах; комфортність трудової діяльності; державний захист (заступництво) тих, хто не може на рівних конкурувати на ринку праці (інваліди, працівники з сімейними обов'язками, молоді фахівці та ін.). Від реалізації принципу гуманізму в норми трудового права цілком залежить ефективність цієї галузі права, бо найбільш ефективним способом забезпечення дієвості норм трудового права є утвердження в правосвідомості людини її соціальної цінності, вияву поваги до неї у законі, з боку суб'єктів права, цілковитого дотримання її прав, свобод та законних інтересів.

У трудовому праві країн Заходу має місце повернення до концепції правової антропології (в центрі наукових ідей – людина). Однак в Україні виникла парадоксальна ситуація: процес "гуманізації" трудового права і трудового законодавства на практиці перетворюється, в кращому випадку, на лібералізацію експлуатації людини, в гіршому – повернення до цивільно-правового регулювання праці. В такому становищі гуманізація трудових відносин і виробничого середовища є необхідністю, що направлена не тільки на часткове подолання відчуження, але й на загальний розвиток сфери праці. Світський гуманізм у сфері праці повинен бути направлений на облагородження виробничого середовища, задоволення пов'язаних із працею потреб особи, надання соціальних благ, реалізацію права на участь у справах підприємства. Світський гуманізм повинен стати фундаментом виробничого середовища, на основі якого людина виступає як особистість, суб'єкт праці, а не просто робоча сила, найманий працівник.

Послідовний розвиток прав людини у сфері праці – ключова ідея розвитку трудового права в сучасних умовах, однак її реалізація можлива лише на основі визнання гідності людини основним пріоритетом правового регулювання трудових відносин. Об'єктом стимулюючої політики держави повинен стати громадянин, який прагне розвинути здібності і нарощувати свій продуктивний потенціал, бути так званим "агентом розвитку". Передусім це стосується молоді, працівників, зайнятих у сферах розвитку – освіті, науці, малому бізнесі. Основними інструментами-стимулами мають стати: податкові; іпотечні; кредитні; грантові заходи.

Нині демократію характеризують прогресивні глобалізаційні та інтеграційні процеси. Вони ставлять на порядок денний проблеми гарантування терпимості й толерантності у взаєминах окремих індивідів і соціальних груп. Толерантність ґрунтується на єдності підходів до всіх незалежно від національних, етнічних, релігійних та інших ознак.

Народовладдя – модель співіснування та самовираження різних верств населення у сучасному вільному і розвиненому суспільстві. Основною формою буття демократії є наявність громадянського суспільства, тобто організованих об'єднань громадян або інститутів громадянського суспільства. Головними принципами діяльності недержавних суб'єктів є їх самостійність, незалежність від державних органів влади і управління. Коли йдеться про сферу соціально-трудових відносин основними інститутами громадянського суспільства виступають трудовий колектив, профспілки або інші об'єднання громадян за професійною ознакою, організації роботодавців.

Одним із механізмів підтримки соціально-політичної стабільності в сучасних західних демократичних державах вважають соціальне партнерство. Досвід розвинених країн переконує, що людина як об'єкт соціальної політики займає провідне місце в системі партнерських соціально-трудових відносин.

Принципи толерантності та плюралізму, які є основою ідеології солідарності, є також наріжними каменями демократичного суспільства. Елементом демократичних процедур прийняття відповідних рішень є діалог, а в соціально-трудових відносинах – соціальний діалог. Ключові положення сучасної концепції соціального діалогу беруть свій початок в ідеях солідарності філософії античних мислителів. Принциповими для розуміння сутності діалогу є положення про його значно ширше значення, ніж "діалогові форми спілкування", такі як розмова, бесіда, суперечка. Діалог є найвищою формою спілкування, результатом якого є співпраця. Співпраця працівника і роботодавця, працівників та їх організацій і роботодавця – наріжний камінь стабільного функціонування підприємств, установ, організацій.

Демократія в управлінні підприємством, а точніше – в управлінні його персоналом – означає в широкому розумінні виробничу демократію. Її серцевину складає участь найманих працівників у справах підприємств, акціонерних товариств і транснаціональних компаній. Від того, якою мірою, і в яких організаційних формах залучаються до управлінських функцій господарюючих суб'єктів представники персоналу, багато в чому залежить оптимальне використання професійних можливостей членів трудового колективу, зростання продуктивності праці та підвищення конкурентних можливостей підприємства.

Вирішення проблеми соціальної справедливості має ґрунтуватися на вірності підходу. Навіть близькі нам сусідні держави, такі як Республіка Польща, обрали шлях соціальної справедливості, а не шахрайства національного рівня, як це було вчинено в Україні. Подолання розриву між бідними і багатими, між тими, хто створює матеріальні та духовні цінності і отримує неадекватну плату за свою працю і тими, хто не бере участі у процесі виробництва, але отримує вельми "неадекватну" плату за свою діяльність до цього часу не спостерігається. Для розв'язання проблеми бідності необхідна цілеспрямована політика, що ґрунтується на економічних та фінансових можливостях держави та максимальній ефективності їх використання. Зокрема, у країнах Заходу здійснення принципу рівної оплати за рівну працю є одним із факторів, що забезпечує зростання економіки за рахунок вибіркового нерентабельних виробництв. Це визначається тим, що господар такого підприємства не має можливості підвищити свій прибуток за рахунок зниження заробітку робітників.

У трудовому праві України ідея соціальної справедливості виводиться з конституційних положень, що Україна – соціальна держава. Для правового регулювання праці в сучасних умовах шкідливими є ліберальні ідеї, які підривають основи трудового права. Поглиблення процесу соціалізації трудового права – необхідна і вкрай важлива складова реалізації ідеї соціальної справедливості у трудовому праві. Ця ідея впливає з суспільної мети трудового права, яка полягає у консолідації суспільства через об'єднання зусиль працівників, роботодавців і державної влади, їх згуртування задля досягнення високого рівня добробуту громадян. Навпаки, вимивання з трудового права соціального змісту призведе до втрати ним соціальної цінності, а в самому гіршому випадку й до відмирання галузі.

Гідна праця, її гарантування в державі, – це ключова складова сучасного розуміння соціальної справедливості в демократичному суспільстві. В Україні на законодавчому рівні має бути затверджена Концепція державної політики гідної праці, безумовними складовими якої мають бути: організаційні і правові основи забезпечення продуктивної зайнятості громадян, гідної оплати працюючим за добросовісну працю у гідних умовах, а також активізація соціального партнерства на усіх рівнях.

Нарощування людського потенціалу, постійне вкладання ресурсів у працівника, – чи не головний елемент соціальної справедливості у нормах сучасного трудового права. На рівні Концепції державної політики гідної праці необхідно визнати, що найбільш прийнятною для України є модель "економічно стабільного і соціально справедливого розвитку" суспільства, головними рушійними силами якого визнаються освіта, наука і новітні технології. Основою цієї моделі виступають люди, їх потенціал. Людський потенціал – це основний інструмент соціально-економічного прогресу держави і суспільства в Україні.

За всі роки незалежності України в економічній сфері не було здійснено головного – визначення реальної вартості робочої сили. Й надалі продовжується цілеспрямована політика заниження її цінності. Україна не має іншої можливості повернути місце серед авангарду світового поступу, ніж перейти на інноваційний шлях розвитку, досягти зростання обсягів виробленої продукції та підвищення її конкурентоспроможності не шляхом збільшення витрат ресурсів, а за рахунок активного використання нових знань та їх матеріалізованих результатів.

Лісабонська стратегія поставила за мету перетворити ЄС на "найбільш динамічну та конкурентоспроможну економіку знань" до 2010 р. Для України нині – це стратегічний напрямок її розвитку. Забезпечення стабільного поступу суспільства у цьому напрямку базуватиметься на визнанні національним пріоритетом освіти і науки. Освіта – базис науки. Наука – основа інноваційного розвитку економіки. Необхідно, щоб на усіх рівнях державної влади постійно наголошувалося на єдності освіти і науки, законодавчо визнавалось їх значення для розвитку потенціалу країни.

Освіта – це стратегічний пріоритет державної політики, її роль у прогресивному розвитку країни колосальна. Досвід розвинутих країн показує, що за рівних умов продуктивність праці, прибутки збільшуються зі збільшенням затрат на загальну і спеціальну освіту. Для цього необхідно підняти престижність університетської освіти, терміново реанімувати за участю підприємських кіл професійно-технічну школу, вивести на новий рівень підготовку кадрів у технікумах і коледжах, а аспірантуру зробити осередком розвитку науки та інновацій. Новаторство ж у самих широких масштабах і на самих різних рівнях виробництва дозволить запроваджувати різноманітні новації, розвивати НТП у рамках усього народного господарства України.

Висновки. Отже, можна побачити, що саме правильне визначення пріоритетів розвитку суспільства, країни і держави на рівні ідеології, дозволить вірно обрати шлях правового регулювання суспільних відносин у процесі їх реформування та вдосконалення.

Надійшло до редколегії 18.01.16

В. Щербина, д-р юрид. наук, проф.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ДОКТРИНА ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ СОЛИДАРНОСТИ – ОСНОВА ИДЕОЛОГИИ СОВРЕМЕННОГО ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАИНЫ

В представленной научной статье выявлено и обозначено основные проблемы идеологии современного трудового права, раскрыто значение этой категории для правового регулирования труда.

Ключевые слова. Идеология, доктрина, производственная солидарность, гуманизм, демократизм, социальная справедливость.

V. Shcherbyna, Doctor of Law, Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE DOCTRINE OF PRODUCTION SOLIDARITY AS A BASIS OF MODERN UKRAINIAN LABOUR LAW IDEOLOGY

The main problems of modern labour law ideology have been described and revealed in given scientific article, the meaning of this category for legal regulation of labour has been developed.

Key words. Ideology, doctrine, production solidarity, humanism, democratism, social justice.

УДК 349.6.

М. Краснова, д-р юрид. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРАВОВІ ОСНОВИ СУЧАСНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ

Стаття присвячена розгляду актуальних питань формування та правового регулювання екологічної політики як багатоаспектного соціального явища, в якому відбиваються прагнення усіх членів суспільства ефективно розв'язати сучасні екологічні проблеми.

Ключові слова: екологічна політика; види, форми, елементи екологічної політики; законодавчі мета, завдання, принципи екологічної політики.

Вступ. Загально-прийнято, що своєрідність будь-яких видів соціальних зв'язків підпорядковані певним видам політики, сутність якої полягає в тому, що вона покликана бути засобом регулювання відповідної різноманітності стосунків між людьми. Власне з політичної сфери виходять основні імпульси управління соціальним організмом, які скеровують зусилля багатьох членів суспільства на виконання поточних і перспективних

завдань. Засоби політики, політичної сфери дають змогу сконцентрувати економічний, соціальний, духовно-культурний, в тому числі екологічний потенціал суспільства для досягнення поставленої мети.

Актуальність теми дослідження обумовлена спробою виявлення існуючих правових засад сучасної екологічної політики в Україні, її мети і завдань, проблем реалізації її основних складових та формуванням нау-

© Краснова М., 2016

ково-практичних рекомендацій щодо шляхів її удосконалення. З цією метою аналізу будуть піддані основоположні документи, типу засади, концепції, стратегії, програми тощо, які приймаються державою в цій сфері та визначають основи екологічної політики.

Ступінь розробленості зазначених питань дозволяє засвідчити, що еколого-правова наука не часто звертається до сфери дослідження поняття та правового забезпечення екологічної політики. Переважно такі питання розкриваються в навчально-методичній літературі [1] в означенні екологічної функції держави при формуванні правового, організаційного, економічного та іншого механізму регулювання суспільних екологічних правовідносин. Більшою мірою такі питання розкриваються в монографічних працях провідних вчених-екологів, наприклад, Ю.С. Шемшученка [2], В.І. Андрейцева [3], А.П. Гетьмана і В.І. Лозо [4], присвячених питанням державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища, екологічного права та законодавства суверенної України у складі екологічної політики, проблемам реалізації державної екологічної політики, а також європейської екологічної політики. На доктринальному рівні правові питання екологічної політики розкрито в Узбекистані Файзієвим Ш.Т. [5] та в Білорусі Карпович Н.І. [6].

Виклад основного матеріалу. Термін "політика", як відомо, грецького походження та у своєму первісному розумінні означало вирішення важливих справ для великих груп людей, мистецтво управління державою, мистецтво слухати один одного та домовлятися [7].

Для розуміння сутності екологічної політики слід брати до уваги, що саме вплив навколишнього природного середовища був особливо відчутним для людського суспільства з точки зору формування відповідного матеріального забезпечення існування окремих груп людей, які були змушені адекватно реагувати на виклики внутрішніх та зовнішніх чинників, спершу природних об'єктів небезпеки, згодом – об'єктів техногенної небезпеки, оптимально використовуючи засоби політики для впорядкування обставин свого буття в будь-яких сферах, пов'язаних, зокрема, з авторитарним, обов'язковим для всіх розподілом дефіцитних цінностей і благ, у даному випадку природних багатств. Це й спричинило виникнення історично перших осередків цивілізації у долинах Нілу, Тигру та Євфрату, Жовтої ріки, Дніпра тощо.

Таким чином, набуваючи практичних знань щодо навколишнього природного середовища, збагачуючись матеріально й духовно, людина почала усвідомлювати себе суб'єктом суспільної узгодженої дії. Тому екологічна політика і політична діяльність впливають з необхідності узгодити, підпорядкувати інтереси окремих груп населення головному інтересові: на збереження єдності та цілісності суспільства, яке без централізованого управління та охорони правопорядку приречене на самознищення, та на збереження суверенних прав на природні багатства, формування єдиного правопорядку щодо їх використання, забезпечення при цьому природних та юридично визначених прав усього суспільства та окремих осіб.

Отже, екологічна політика – це дуже складна форма людської діяльності, що вимагає високої майстерності від її учасників. З огляду на різноманіття сучасних наукових визначень загального поняття "політика", екологічну політику визначають як сукупність громадсько-політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх, організаційно-правових заходів суб'єктів – індивідів, груп, партій, держави тощо, спрямованих на охорону навколишнього природного середовища, раціональне

використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки [5, с. 9].

У такому значенні екологічну політику можна представити як: систему дій та інституцій, яка забезпечує управління суспільними екологічними справами на різних рівнях з метою досягнення відповідної мети, здійснення контролю за діяльністю органів влади, заміни суб'єктів, які здійснюють владу в екологічних інтересах суспільства неефективно; це багатофункціональний соціальний феномен, який здатний забезпечувати залучення всіх членів суспільства до процесів вирішення сучасних екологічних проблем, пов'язаних зокрема з надмірним забрудненням довкілля внаслідок впливів різних видів господарювання. Не даремно свого часу в Концепції національної політики України [8] передбачено принцип міжсекторального партнерства та залучення до реалізації політики усіх заінтересованих сторін, та який наголошує, що лише шляхом спільного розв'язання нагальних проблем можливо забезпечити успішну реалізацію екологічної політики.

Функціонування екологічної політики може здійснюватися на різних рівнях: на зовнішніх та на внутрішніх, що й обумовлює її види – глобальна, або міжнародна, європейська, національна. Водночас, екологічна політика проявляється у різних формах, таких як державна, регіональна, місцева, локальна (об'єктова, або ж екологічна політика підприємства) екологічна політика.

Екологічна політика охоплює певні групи взаємопов'язаних завдань, які, по-перше, формують завдання, спрямовані на збереження умов існування людини в навколишньому природному середовищі, і, по-друге, спрямовані на формування екологічної культури кожного члена суспільства.

Основну роль в системі різноманіття екологічних політик відводиться звичайно ж державній екологічній політиці, яка повинна сформувати такі основні засоби її забезпечення як: а) відповідна екологічна ідеологія та психологія, екологічна освіта, виховання та культура; б) екологічна, в тому числі еколого-правова наука; в) ефективна система екологічного управління; г) правова екологічна політика, основу якої має складати формування ефективного екологічного права та законодавства.

В літературі зустрічається твердження, що екологічна (або природоохоронна) освіта і виховання та культура на всіх етапах людської історії помітно відставали від темпів матеріального виробництва. І якщо раніше це відставання не було предметом загальної турботи, то в сучасних умовах стає очевидним, що таке ставлення до цього може призвести до найнебезпечніших (якщо не сказати фатальних) наслідків. Тому з наукової точки зору цілком виправданим є визначення першочергової цілі Стратегії сучасної державної екологічної політики (далі – Стратегія) [9], а саме підвищення рівня суспільної екологічної свідомості шляхом реалізації низки заходів, таких як: створення національної інформаційної системи охорони навколишнього природного середовища із забезпеченням вільного доступу до неї усіх заінтересованих осіб; розроблення та впровадження програм підтримки громадських екологічних організацій; розроблення і реалізація стратегій екологічної освіти та виховання населення на засадах сталого розвитку; створення системи навчання та підвищення кваліфікації посадових і службових осіб, до компетенції яких віднесено повноваження приймати екологічно важелі рішення, інше.

Принагідно зауважити, що ще в 2001 році рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України № 13/6-19 від 20 грудня була затверджена Концепція екологічної освіти України, яка визначала мету і завдання такої

освіти, стратегічні її напрямки, форми і види, зміст. Стратегія ж розвитку екологічної освіти розглядається переважно в роботах круглих столів провідних педагогічних навчальних закладів, у виступах на таких заходах, в наукових статтях [10]. На нормативно-правовому рівні відповідних документів прийнято не було, окрім деяких актів підзаконного регулювання [11]. Натомість доцільно було б швидше прийняти Закон України "Про екологічну освіту та виховання".

На вирішення завдань формування належної освіти та виховання, підвищення рівня екологічної культури має долучатися наука, в тому числі доктрина екологічного права, яка може залучати до цих питань сучасні науки, наприклад, філософію права, де започатковано цікавий сучасний науковий напрям – екософія права як методологічне завдання формування екоправової культури в Україні [12]. Екософія права визначається як пост(мета)некласична парадигма філософії гармонізації відносин між людьми в соціумі і Природою через екологізацію свідомості. В основі такого підходу пропонується розглядати зміну парадигми мислення шляхом екологічного синтезу його екстравертного й інтровертного типів на підставі їх гармонізації в цілісне правове мислення. При цьому звертається увага на те, що саме творчий потенціал індивіда екстравертного типу має екофобну спрямованість, що програмує його дії на збиток власному благу як просто біоістоти (як і благу інших біоістот), тобто призводить до нехтування правом на гідне життя. Творець техногенної цивілізації, формуючи її на засадах екофобної парадигми, сам перетворюється на руйнівника як фундаментальних гуманістичних підвалин культури в цілому, так і її екологічного складника – природного підґрунтя екогармонійного правового суспільства.

Вирішальним чинником еволюції соціуму екософія права пропонує визнати правову людину як цілісно-екотворчу особистість, становлення якої пов'язується з екологізацією її правосвідомості, духовним оновленням на засадах набуття знань про гармонізацію соціальних відносин у цілому й правовідносин, зокрема, де вирішальна роль відводиться чиннику визнання індивідом відповідальності щодо Природи як своєї колиски й годувальниці, джерела власного життя. У такому випадку особистість, яка формується як екологічна правова людина, здатна взяти на себе відповідальність за своє життя, майбутнє соціуму і Природи. У зв'язку з цим підкреслюється, що історія людства надає підстави для розуміння того, що перетворення індивіда на цілісну екологічну правову особистість та те знання, яке він розвинув у напрямі екофобної раціоналістичності, не дозволить йому сконцентрувати в необхідному обсязі інформацію для вирішення творчих завдань і забезпечити головну мету свого призначення – вдосконалити себе як творця екогармонійного правового соціуму [12].

Тому-то в Стратегії закріплено принцип відповідальності нинішнього покоління за збереження довкілля на благо прийдешніх поколінь. Реальною реалізацією цього принципу може стати прийняття Закону України "Про екологічну відповідальність за шкоду, завдану довкіллю", в якому доцільно передбачити механізми формування відповідальних перед природою індивідів, колективів, державних органів, усього суспільства.

З таких міркувань доцільно дбати про ефективну систему екологічного управління шляхом якісного і професійного підбору кадрів для всіх ланок органів державної влади та місцевого самоврядування, керівників підприємств, установ, організацій. Не даремно в ст. 7 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" [13] встановлено, що екологічні знання є обов'язковою кваліфікаційною вимогою для всіх поса-

дових осіб, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів та призводить до впливу на стан навколишнього природного середовища. Так само й в Стратегії державної екологічної політики закріплено принцип посилення ролі екологічного управління в системі державного управління України з метою досягнення рівності трьох складових розвитку (економічної, екологічної, соціальної), яка зумовлює орієнтування на пріоритети сталого розвитку.

Наука екологічного права України як раз традиційно розглядає сутність екологічної політики у її значенні як невід'ємної складової механізму організаційно-правового регулювання суспільних екологічних відносин. Так, в зокрема, в роботах Ю.С. Шемшученка, екологічна політика позиціонується передусім як система державного управління сферою охорони навколишнього природного середовища конкретної країни [2], а отже як державна екологічна політика. Тобто, узагальнено державну екологічну політику можна представити як соціально-економічні управлінські рішення і належним чином ратифіковані міжнародні договори, прийняті на основі розуміння державними органами відповідних переваг спільних суспільних зусиль щодо подолання недоліків у галузі використання природи та її охорони, поєднаних з екологічним станом територій, акваторій, повітряного простору, з урахуванням перспективного розвитку сфер господарювання, змін чисельності і потреб населення, наявності в межах конкретних країн природних ресурсів і характеру природних умов життєдіяльності людей. З метою посилення ролі і значимості відповідного напрямку державного екологічного управління бажано було б питання екологічної політики відбити в назві центрального органу державної виконавчої влади.

Інший принцип екологічної політики, а саме: принцип інтеграції екологічної політики та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління зобов'язує значну увагу в Стратегії приділити удосконаленню інших форм екологічної політики, зокрема, регіональній екологічній політиці (ціль 7), шляхом здійснення ряду заходів, особливо таких як розроблення нормативно-правової бази щодо еколого-економічних макрорегіонів, проведення класифікації регіонів за рівнями техногенно-екологічних ризиків, створення відповідних банків геоінформаційних даних і карт. Питання посилення значимості регіональної екологічної політики важливо й в частині реформи щодо децентралізації.

Не менш важливим залишаються й питання формування екологічної політики підприємств, установ, організацій, особливо тих, які здійснюють екологічно небезпечні види господарської діяльності, зокрема шляхом впровадження систем екологічного управління (екологічного менеджменту). З метою посилення ролі господарюючих осіб у справі охорони довкілля в Стратегії закріплено принцип державної підтримки та стимулювання вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють модернізацію виробництва, спрямовану на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище, в тому числі шляхом формування на виробництві екологічних служб, відділів, управління тощо.

Найбільш впливовим елементом у системі заходів екологічної політики є діяльність по розробці і прийняттю нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання екологічних правовідносин. Прийняття вже в незалежній Україні спеціальних нормативно-правових актів у цій галузі, особливо Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" [13] дозволило формально закріпити термін "екологічна політика". Так, в преамбулі цього закону зазначається, що з метою охорони навколишнього природного середовища,

раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини – невід'ємної умови сталого економічного та соціального розвитку, Україна здійснює на своїй території *екологічну політику*, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів.

З урахувань тлумачення правових засад, екологічна політика – це законодавчо визначений комплекс заходів, спрямованих на охорону навколишнього середовища, збереження і відновлення природних ресурсів, запровадження безвідходних і маловідходних, екологічно чистих технологій, розвитку природоохоронної освіти і виховання, правової охорони екологічних систем з метою забезпечення оптимальних умов природокористування.

Концептуально питання державної екологічної політики окреслені в ст. 16 Конституції України, яка закріпила обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку на території України, оберігати генофонд українського народу, подолати наслідки Чорнобильської аварії як катастрофи планетарного масштабу. На виконання цього положення були схвалені Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки (далі – Основні напрями) [14], положення яких залишилися практично не реалізованими.

Правові положення Основних напрямів дозволили одному з їх авторів вважати, що екологічна політика держави має мати гуманістичну, *антропоцентричну спрямованість*, як пріоритет збереження безпечного для життя і здоров'я людей і суспільства, в цілому українського народу, довкілля, оточуючого ландшафту та територіально-просторової сфери життєдіяльності, природних комплексів, шляхом урахування природно-атропогенних факторів і закономірностей розвитку соціальних систем при обов'язковому дотриманні вимог ефективного, ощадливого і економного природокористування, відтворення якості відновлювальних природних ресурсів [3, с. 30].

На моє глибоке переконання антропоцентричний підхід не дозволяє в сучасних умовах вирішувати ряд екологічних проблем. Возвеличування людини у статусі основної соціальної цінності нівелює значимість законів Природи, в яких людина розглядається як елемент живої природи, як біологічний вид, залежний від умов існування у середовищі його життєдіяльності, тобто в природному середовищі.

Про відхід від усталеного антропоцентризму свідчать й положення концепції сталого розвитку, які базуються на екоцентричному, або ж екосистемному підході до вирішення глобальних, регіональних, національних чи місцевих екологічних проблем. Екосистемний підхід ґрунтується на одній із фундаментальних цінностей XXI ст. – поважному, обережному й ощадливому, а не споживацькому, ставленні до природи. На підставі таких підходу і цінностей мають бути змінені нестійкі моделі виробництва, споживання і життєдіяльності в інтересах сучасного та майбутніх поколінь.

Як нова філософія екосистемний підхід життєдіяльності людства у XXI ст. закріплений рішеннями Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002). На саміті, зокрема, зазначалось: "Держави співпрацюють на засадах глобального партнерства з метою збереження, захисту і відтворення здорового стану і цілісності екосистеми Землі". В такому значенні зафіксовано

відхід від традиційної "ресурсної і споживацької" стратегії розвитку, яка покладена в основу забезпечення людини різними матеріальними благами, та що потребує зміни поведінки суспільства, розроблення нових концепцій державного управління, підприємницької діяльності, зміни методології оцінки ролі та значення екосистем у житті людини і суспільства.

Тому в сучасній науці доцільно брати до уваги концепт природи – ідеологію, що сформована на основі суджень і критеріїв для використання *природи* [15] як об'єкта права. З таких міркувань пропонуємо законодавчо визнати Природу публічним благом та найвищою соціальною цінністю, переглянути державну політику щодо неї на рівні Конституції України як політико-правового документа про суспільний, в тому числі екологічний договір. Такі підходи будуть відбивати наукознавчі екоцентричні підходи до її суті і значимості, та, особливо, її екологічних і духовних (соціальних) атрибутів, що відповідає засадам сталого розвитку.

Людину ж та її складові елементи, такі як життя і здоров'я пропонуємо вважати складовою частиною природи, зважаючи на її біологічне походження та неможливість існування без природи. Тому людству, як представнику світового розуму, слід розробляти належні засоби охорони перш за все для природи як середовища і умови свого існування.

Висновки.

Проведене дослідження дозволило визнати, що питання формування та реалізації екологічної політики України набувають нового значення в умовах інтегрування до єдиного європейського простору.

Основу екологічної політики складає державна екологічна політика, яка має фактично, щоденно здійснюватись усією системою державних органів та інституцій через реалізацію відповідних функцій. Особливо потребує реформування державна система екологічного управління. З цією метою доцільно посилити роль та значимість спеціального органу державної виконавчої влади, в тому числі у спосіб визначення його як Міністерства екологічної політики та природокористування.

На відміну від державної, доцільно впровадити все ж національну екологічну політику, яка дозволить на засадах традицій, культури українського народу та її етносів відтворити та впровадити в систему правових норм шанобливе ставлення до Природи, засоби її охорони. Це доцільно розпочати з внесення змін та доповнень передусім до Конституції України, визнавши Природу найвищим соціальним благом та найвищою соціальною цінністю.

Впровадженню та реалізації потребують такі форми екологічної політики як регіональна, місцева та об'єктна. З цією метою доцільно вносити зміни до законодавства в частині розширення повноважень інституцій, які будуть її здійснювати.

З метою удосконалення чинного законодавства в частині ефективної реалізації екологічної політики бажано прийняти ряд проектів законодавчих актів.

Список використаних джерел

1. Екологічне право України: підруч. для студ. вищих навч. закладів / За аг. ред. Каракаша І.І. – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 27-29.
2. Ю.С. Шемшученко, Н.Р. Малышева, Н.И. Ерофеев. Государственное управление охраной окружающей среды в союзной республике. – К.: Наук. думка, 1990.
3. Андрейцев В.І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики [текст]: моногр. / В.І. Андрейцев. – Дн.: Національний гірничий університет, 2001. – 373 с.
4. Гетьман А.П., Лозо В.І. Правовые проблемы экологической политики Европейского Союза и Украины: монография / А.П. Гетьман, В.І. Лозо. – Харьков: Право, 2014. – 280 с.
5. Файзиов Ш.Т. Экологическая политика государства: проблемы правового обеспечения. – Ташкент, 2004. – 450 с.

6. Карпович Н.И. Теоретические проблемы реализации экологической функции государства // Автореф. дисс. д.ю.н., специальность 12.00.06 – природоресурсное право; аграрное право; экологическое право. – Минск, БГУ, 2012. – 29 с.

7. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. – К.: Генеза, 1997. – С. 258–259.

8. Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року: затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2007 р. №880-р // Офіційний вісник України. – 2007. – № 79. – Ст. 2961.

9. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.

10. Поточний архів Міністерства освіти і науки України за 2001 рік.

11. Положення про екологічну освітньо-виховну роботу установ природно-заповідного фонду: наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 26 жовтня 2015 р. № 399 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 95. – Ст. 3269.

12. Бургарт Т.І. Екологія права як методологічне завдання формування екоправової культури в Україні // Проблеми законності. – 2008. – С. 209–214.

13. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

14. Постанова Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38–39. – Ст. 248.

15. Лю Хунянь. Концепт и взгляды на природу в экологическом праве // Государство и право. – 2010. – № 1. – С. 90–99.

Надійшла до редколегії 08.02.16

М. Краснова, д-р юрид. наук, проф.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СОВРЕМЕННОЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ УКРАИНЫ: НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ

Статья посвящена рассмотрению актуальных вопросов формирования и правового регулирования экологической политики как многоаспектного социального явления, в котором отражаются стремление всех членов общества эффективно решить современные экологические проблемы.

Ключевые слова: экологическая политика; виды, формы, элементы экологической политики; законодательные цель, задачи, принципы экологической политики.

M. Krasnova, Doctor of Juridical Science, Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE LEGAL BASIS OF MODERN ENVIRONMENTAL POLICY OF UKRAINE: SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL ISSUES

The article deals with the topical issues of the formation and legal regulation of environmental policy as a multidimensional social phenomenon, which reflects the desire of all members of society to solve effectively current environmental problems.

Key words: environmental policy; types, forms, elements of environmental policy; legislative goal, objectives, principles of environmental policy.

УДК 342.92

Ю. Ващенко, д-р юрид. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЮРИСДИКЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ОРГАНУ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИКИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАКРІПЛЕННЯ

Стаття присвячена висвітленню проблемних аспектів правового закріплення юрисдикційних повноважень незалежного органу державного регулювання у сфері енергетики – Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики та комунальних послуг. На підставі аналізу законодавства України та позицій науковців автором зроблено ряд висновків та сформульовано пропозиції щодо удосконалення законодавства України у цій сфері.

Ключові слова: незалежний орган державного регулювання, енергетичний регулятор, юрисдикційні повноваження, адміністративно-правова відповідальність.

Конституційна та адміністративна реформи, що відбуваються в Україні, висувають перед науковцями низку завдань, спрямованих на розробку теоретично обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства України. Одним із таких завдань є удосконалення правового статусу органів державного регулювання у певних сферах економіки, зокрема, Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг. На сьогодні у Верховній Раді України знаходиться на розгляді проект Закону України "Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг" від 28.05.2015 р. № 2966 [1]. Зазначений законопроект спрямований на законодавче закріплення правового статусу органу державного регулювання у сфері енергетики та комунальних послуг, у тому числі, на приведення його у відповідність з вимогами законодавства ЄС.

Як свідчить досвід держав – членів ЄС, юрисдикційні повноваження є одним із найпоширеніших видів повноважень національних органів державного регулювання, зокрема, органів державного регулювання у сфері енергетики [2, с. 66–113]. Орган державного регулю-

вання у сфері енергетики в Україні також наділений відповідними повноваженнями, які закріплені у базовому законодавчому акті, що регулює суспільні відносини у сферах природних монополій – Законі України "Про природні монополії" [3], та конкретизовані у законах України, що регламентують особливості державного регулювання у сфері енергетики, Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі КУпАП) [4], а також підзаконних нормативно-правових актах. Однак, положення зазначених законодавчих актів потребують удосконалення. Крім того, потрібно враховувати, що інститут адміністративної відповідальності в Україні в цілому потребує реформування.

У зв'язку з цим метою цієї публікації є аналіз чинного законодавства України щодо нормативно-правового закріплення юрисдикційних повноважень органу державного регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг – НКРЕКП – та вироблення рекомендацій щодо його удосконалення.

Законом України "Про природні монополії" (ст. 14) передбачено повноваження національних комісій регулювання природних монополій накладати штрафи на суб'єктів природних монополій у випадках, передбаче-

них цим Законом, складати протоколи про порушення посадовими особами суб'єктів природних монополій законодавства про природні монополії відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення, застосовувати санкції до суб'єктів природних монополій та суб'єктів господарювання, що здійснюють діяльність на суміжних ринках, за порушення ліцензійних умов.

Перелік правопорушень, за вчинення яких на суб'єктів природних монополій можуть накладатися штрафи, а також розміри штрафів визначені у ст. 17 цього Закону. До таких правопорушень віднесено: несвоєчасне надання інформації органам, які регулюють діяльність суб'єктів природних монополій; ненадання інформації зазначеним органам, або надання завідомо недостовірних даних; невиконання або несвоєчасне виконання рішень вказаних органів, та порушення умов та правил здійснення підприємницької діяльності у сферах природних монополій та на суміжних ринках (ліцензійних умов); систематичне надання недостовірної інформації у складі технічних умов щодо інженерного забезпечення об'єкта будівництва або відмова в наданні технічних умов щодо інженерного забезпечення об'єкта будівництва, або порушення строку їх надання; неукладення договору про забезпечення об'єкта будівництва на підставі технічних умов або невідключення об'єкта будівництва до інженерних мереж згідно з технічними умовами та укладеним договором про забезпечення об'єкта будівництва. Законом передбачено, що суб'єкти природних монополій, на яких накладено штраф, сплачують його у тридцятиденний термін з дня одержання рішення про накладення штрафу. За кожен день прострочення сплати штрафу нараховується пеня у розмірі одного відсотка суми штрафу. Якщо ж суб'єкт господарювання не згоден із рішенням органу державного регулювання про накладення штрафу, штраф стягується за рішенням суду.

Юрисдикційні повноваження національних комісій щодо посадових осіб суб'єктів природних монополій встановлені у ст. 18 цього Закону, згідно з якою до правопорушень посадових осіб віднесено невиконання або несвоєчасне виконання рішень органів які регулюють діяльність суб'єктів природних монополій, ненадання чи несвоєчасне надання інформації цим органам або надання завідомо недостовірних даних.

Таким чином, в залежності від суб'єкта вчинення правопорушення юрисдикційні повноваження органу державного регулювання у сфері енергетики можна поділити на повноваження щодо притягнення до юридичної відповідальності суб'єктів господарювання та повноваження щодо притягнення до адміністративної відповідальності посадових осіб суб'єктів господарювання.

Однак, як зазначено вище, законами України, які регулюють відносини у певних сферах енергетики, також визначені юрисдикційні повноваження органу державного регулювання у сфері енергетики. При цьому підхід законодавця до їх визначення, застосований у зазначених законодавчих актах, нерідко не узгоджується з підходом, закріпленим у базовому законодавчому акті – Законі України "Про природні монополії".

Зокрема, у Законі України "Про електроенергетику" [5] визначено види правопорушень у сфері електроенергетики, а також повноваження органу державного регулювання у сфері енергетики щодо застосування санкцій за їх вчинення. Відповідно до ст. 12 вказаного Закону до основних завдань та повноважень національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, зокрема, віднесено здійснення контролю за додержанням ліцензіатами умов та правил здійснення ліцензованої діяльності і застосування до них відповідних санкцій за їх порушен-

ня. Для виконання зазначеного завдання Комісія, зокрема, розглядає справи про порушення умов та правил здійснення ліцензійної діяльності і за результатами розгляду приймає рішення в межах своєї компетенції, застосовує майнові санкції до суб'єктів електроенергетики, інших учасників оптового ринку електричної енергії з урахуванням активних впорядкованих дій щодо забезпечення стабільного фінансового становища електроенергетики та захисту прав споживачів.

Юрисдикційні повноваження Комісії також закріплені у ст. 24 Закону України "Про електроенергетику", якою передбачено заходи відповідальності, які застосовуються Комісією у разі порушення енергопостачальником, який здійснює постачання електричної енергії на закріпленій території, умов і правил здійснення ліцензованої діяльності з постачання електричної енергії та інших обов'язків, передбачених цим Законом, враховуючи зобов'язання щодо забезпечення захисту прав споживачів електричної енергії та проведення розрахунків за закуплену енергопостачальником електричну енергію, а також із суб'єктом господарської діяльності, який здійснює передачу належної енергопостачальності електричної енергії. За вчинення зазначених правопорушень передбачені такі санкції, як застереження, штраф, призначення тимчасового керуючого (адміністрації), зупинення дії ліцензії на здійснення господарської діяльності з постачання електричної енергії на відповідній території, анулювання ліцензії на здійснення господарської діяльності з постачання електричної енергії на відповідній території.

Ще однією нормою Закону України "Про електроенергетику", яка стосується юрисдикційних повноважень органу державного регулювання у сфері енергетики, є ст. 27. Зокрема, у цій статті передбачена відповідальність у вигляді штрафу за неподання інформації або подання завідомо недостовірної інформації, передбаченої в ліцензіях на виробництво, передачу, розподіл або постачання електричної енергії, здійснення функцій системного оператора, здійснення функцій оператора ринку, здійснення функцій гарантованого покупця та в нормативно-правових актах, що регулюють питання функціонування об'єднаної енергетичної системи України і споживання енергії, а також за ухилення від виконання або несвоєчасне виконання рішень чи приписів національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері нагляду (контролю) в галузі електроенергетики та порушення умов ліцензій.

Таким чином, деякі склади правопорушень, передбачені Законом України "Про електроенергетику", відрізняються від тих, що передбачені Законом України "Про природні монополії".

Санкції, передбачені цієї статтею, застосовуються національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, а також центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері нагляду (контролю) в галузі електроенергетики на підставі акта перевірки, оформленого в установленому порядку, за наявності порушень, передбачених цією статтею, шляхом видання у межах своєї компетенції суб'єктам господарської діяльності постанови або розпорядження про накладення штрафів за встановленою формою.

Оскарження дій щодо накладення штрафів провадиться у судовому порядку. Суми стягнених штрафів зараховуються до Державного бюджету України.

Згідно зі ст. 27 вказаного Закону санкції, передбачені частиною восьмою статті 24, частинами третьою,

четвертою і п'ятою статті 26 та частиною третьою цієї статті, застосовуються в порядку, встановленому КМУ. На сьогодні ці питання регулюються Положенням про порядок накладення на суб'єктів господарювання штрафів за порушення законодавства в галузі електроенергетики та сфері теплопостачання, затвердженим Постановою КМУ від 21 липня 1999 р. № 1312 [6], а також Порядком застосування санкцій за порушення законодавства про електроенергетику, затвердженим Постановою КМУ від 19 липня 2000 р. № 1139 [7].

Закон України "Про теплопостачання" [8] також містить положення щодо юрисдикційних повноважень органу державного регулювання у сфері енергетики. Зокрема, згідно із ст. 17 вказаного Закону національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики, розглядає справи про порушення ліцензійних умов та приймає рішення у межах своїх повноважень. Ст. 31 зазначеного Закону визначені склади правопорушень, вчинення яких тягне за собою накладення санкцій органом державного регулювання у сфері енергетики, до яких віднесено невиконання (ухилення від виконання) або несвоєчасне виконання рішень чи приписів національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики, а також порушення ліцензійних умов або діяльність з простроченою ліцензією.

Звертаємо увагу, що порядок застосування штрафних санкцій за зазначені правопорушення визначається КМУ (на сьогодні – Положенням про порядок накладення на суб'єктів господарювання штрафів за порушення законодавства в галузі електроенергетики та сфері теплопостачання, затвердженим Постановою КМУ від 21 липня 1999 р. № 1312, зазначеним вище).

Слід зазначити, що згідно із зазначеною нормою суб'єкт господарювання повинен сплатити штраф у п'ятнадцятиденний термін з дня отримання постанови про його накладення, тоді як Законом України "Про природні монополії" передбачено тридцятиденний термін з дня одержання рішення про накладення штрафу.

На наш погляд, визначення КМУ порядку застосування деяких юрисдикційних повноважень органу державного регулювання у сфері енергетики у галузі електроенергетики та теплопостачання є несумісним з принципом функціональної незалежності органу державного регулювання у сфері енергетики. Вважаємо, що правові засади реалізації юрисдикційних повноважень органу державного регулювання у сфері енергетики мають визначатися виключно у законах України.

Ще одним законодавчим актом, який стосується юрисдикційних повноважень органу державного регулювання у сфері енергетики, є Закон України "Про державне регулювання у сфері комунальних послуг" [9]. У ст. 6 цього Закону містяться загальні положення щодо повноважень національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг, застосовувати санкції за порушення суб'єктами природних монополій та суб'єктами господарювання на суміжних ринках умов і правил провадження відповідних видів господарської діяльності, складати протоколи про адміністративні правопорушення щодо посадових осіб, а також приймати рішення про застосування адміністративно-господарських санкцій (штрафів) до суб'єктів природних монополій та суб'єктів господарювання на суміжних ринках у випадках і розмірах, передбачених законом. Зауважимо, що цим Законом склади правопорушень суб'єктів господарювання та санкції за їх вчинення не передбачені.

Закон України "Про засади функціонування ринку електричної енергії України" [10] містить норму, загалом, відсилочного характеру (ст. 28), згідно з якою правопорушення на ринку електроенергії тягнуть за собою

відповідальність, встановлену законодавством. При цьому до правопорушень віднесено недотримання вимог нормативно-правових актів, які забезпечують функціонування ринку електричної енергії, неукладення договорів відповідно до вимог цього Закону та інших нормативно-правових актів, які забезпечують функціонування ринку електричної енергії, невиконання або ухилення від виконання рішень національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики. Вважаємо необґрунтованим включення зазначеного положення до цього Закону з огляду на його відсилочний характер та неузгодженість формулювань складів правопорушень з положеннями Закону України "Про електроенергетику".

Натомість, у Законі України "Про ринок природного газу" [11] визначено склади правопорушень суб'єктів ринку природного газу, види санкцій за їх вчинення, а також порядок їх застосування, що є, безумовно, позитивною рисою цього Закону. Зокрема, до переліку санкцій віднесено попередження про необхідність усунення порушень, штраф, зупинення дії ліцензії, анулювання ліцензії. Серед новел Закону слід відмітити обов'язковість врахування органом державного регулювання у сфері енергетики під час застосування санкцій серйозності та тривалості правопорушення, наслідків правопорушення для інтересів ринку природного газу та його суб'єктів, пом'якшуючих та обтяжуючих обставин. При цьому до пом'якшуючих обставин віднесено поведінку правопорушника, спрямовану на зменшення негативних наслідків правопорушення, негайне припинення правопорушення після його виявлення, сприяння виявленню правопорушення, тоді як до обтяжуючих – поведінку, спрямовану на приховування правопорушення та його негативних наслідків, на продовження вчинення правопорушення, а також повторне вчинення правопорушення на ринку природного газу. Накладення санкцій, передбачених цією статтею, не допускається, якщо порушення було виявлено через три або більше років після його скоєння (у разі триваючого порушення – його припинення) або виявлення його наслідків. При цьому передбачено, що за одне правопорушення на ринку природного газу може застосуватися лише один вид штрафної санкції (штраф) або штраф разом із зупиненням дії ліцензії. Тобто, зупинення ліцензії може розглядатися як додатковий вид санкцій.

Зауважимо, що наведені норми Закону України "Про ринок природного газу" не в повній мірі узгоджуються із загальними нормами щодо відповідальності суб'єктів господарювання, що містяться у базовому законодавчому акті – Законі України "Про природні монополії". Однак, відповідні положення Закону України "Про ринок природного газу" розроблені з урахуванням вимог законодавства ЄС, мають пріоритет по відношенню до положень Закону України "Про природні монополії", виходячи з того, що Закон України "Про ринок природного газу" прийнято пізніше та він є спеціальним законодавчим актом у цій сфері.

З приводу нормативно-правового закріплення юрисдикційних повноважень органу державного регулювання у сфері енергетики по відношенню до адміністративних правопорушень посадових осіб суб'єктів господарювання звертаємо увагу на наступне.

Норми щодо адміністративної відповідальності посадових осіб суб'єктів господарювання сфери енергетики та, відповідно, юрисдикційних повноважень органу державного регулювання у сфері енергетики, містяться як в КУпАП, так і в Законі України "Про природні монополії" та в законах, які регулюють відносини у відповідних сферах енергетики. Деякі з норм законів мають від-

силочний характер, інші – визначають лише склади правопорушень, залишаючи КУпАП визначення розмірів санкцій та порядку їх застосування. Останнім часом має місце практика визначення і складів адміністративних правопорушень, і санкцій та особливостей їх застосування у спеціальних законодавчих актах.

Так, відповідна відсилочна норма міститься у Законі України "Про електроенергетику", згідно із ст. 12 якого національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, застосовує адміністративні стягнення до посадових осіб.

У Законах України "Про природні монополії" та "Про державне регулювання у сфері комунальних послуг" містяться певні положення щодо складів адміністративних правопорушень посадових осіб суб'єктів господарювання. Зокрема, у ст. 18 Закону України "Про природні монополії" до правопорушень посадових осіб віднесено невиконання або несвоєчасне виконання рішень органів які регулюють діяльність суб'єктів природних монополій, ненадання чи несвоєчасне надання інформації цим органам або надання завідомо недостовірних даних. Більш широкий перелік адміністративних правопорушень посадових осіб суб'єктів господарювання визначено Законом України "Про державне регулювання у сфері комунальних послуг" (ст. 11), хоча цією нормою і передбачено, що адміністративні стягнення у разі їх вчинення застосовуються національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг, у порядку та розмірах, визначених КУпАП. Між іншим, визначення складів відповідних правопорушень у зазначеному Законі та в КУпАП не в повній мірі узгоджуються.

Натомість, у Законі України "Про ринок природного газу" (ст. 59) визначено і склади адміністративних правопорушень посадових осіб суб'єктів господарювання, і види стягнень та особливості їх застосування регулятором.

З приводу адміністративної відповідальності посадових осіб суб'єктів господарювання у сфері енергетики згідно з КУпАП звертаємо увагу на наступне.

Відповідно до ст. 244¹⁵ Кодексу України про адміністративні правопорушення національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики, розглядає справи про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 188²¹. Від імені національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики, розглядає справи про адміністративні правопорушення і накладати адміністративні стягнення мають право голова та члени Комісії. Статтею 188²¹ КУпАП передбачена відповідальність (у формі попередження або накладення штрафу на посадових осіб від трьох до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) за ухилення від виконання або несвоєчасне виконання рішень національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики. Відповідно до ст. 244¹⁸ КУпАП Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг, розглядає справи про адміністративні правопорушення, передбачені статтею 188³⁶. Від імені національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг, розглядає справи про адміністративні правопорушення і накладати адміністративні стягнення мають право Голова та члени Комісії. Статтею 188³⁶ КУпАП передбачена адміністративна відповідальність за невиконання законних вимог посадових осіб національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг. Зокрема, ч. 1 зазначеної статті передбачено, що несвоєчасне надання інформації, необхідної для виконання покладених на національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг, завдань тягне за собою накладення

штрафу на посадових осіб суб'єктів природних монополій або суб'єктів господарювання на суміжних ринках у сфері теплопостачання і централізованого водопостачання та водовідведення, перероблення та захоронення побутових відходів до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Зауважимо, що, як свідчать офіційні статистичні дані, провадження за зазначеними статтями відкривалися дуже рідко. Зокрема, за період 2010–2014 рр., за ст. 188²¹ КпАП у 2014 р. було відкрито та розглянуто лише одну справу, у 2013 р. – одну справу відкрито та розглянуто, у 2012 – одну справу повернуто для належного оформлення, у 2011 – дві справи повернуто для належного оформлення), у 2010 р. – жодної справи не було на розгляді; за ст. 188³⁶ – жодної справи. Зазначені дані свідчать про неефективність реалізації контрольних повноважень регулятора, на що зверталася увага і Рахунковою палатою під час проведення аудитів. У цьому контексті вважаємо доцільним проведення узагальнення судової практики адміністративних судів у справах про оскарження рішень, дій чи бездіяльності національних комісій регулювання природних монополій та органу державного регулювання у сфері енергетики зокрема [12, с. 376].

Підсумовуючи наведене вище, можна зробити висновки, що положення законодавчих актів щодо визначення адміністративних правопорушень у сфері державного регулювання енергетики та закріплення юрисдикційних повноважень органу державного регулювання не є системними. Причинами цього є, зокрема, і становлення законодавства в сфері державного регулювання енергетики, і нагальна потреба у реформуванні інститути адміністративної відповідальності.

Зокрема, і науковці, і практики звертають увагу на те, що КУпАП є застарілим, наголошують на необхідності системного удосконалення законодавства України у сфері адміністративної відповідальності. Одним із проблемних аспектів є визначення рівня нормативно-правового закріплення адміністративно-правової відповідальності фізичних та юридичних осіб. У Рішенні КСУ від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 [13] акцентує увагу на тому, що за чинним КУпАП суб'єктами адміністративної відповідальності є фізичні особи; відповідно, під словосполученням "законодавством, ще не включеним до Кодексу" слід розуміти закони, що встановлюють відповідальність фізичних осіб за вчинення адміністративних правопорушень, які ще не включені в установленому порядку до зазначеного Кодексу. Із зазначеної правової позиції КСУ випливає, що, по-перше, суб'єктами адміністративної відповідальності за КУпАП є виключно фізичні особи, та, по-друге, адміністративна відповідальність фізичних осіб регулюється як КУпАП, так і іншими законами України, однак, до моменту їх належного включення до КУпАП. Тобто, передбачалося, що відповідні норми інших законів щодо адміністративної відповідальності фізичних осіб мають бути включені до КУпАП.

Однак на сьогодні ситуація у законодавстві України в сфері адміністративної відповідальності змінилася. Так, КУпАП визначає склади адміністративних правопорушень не лише для фізичних осіб, а і для юридичних осіб. Згідно із ст. 14 КУпАП адміністративну відповідальність за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі, несуть юридичні та фізичні особи, за якими зареєстровано транспортний засіб. Відповідно до ст. 27 КУпАП штраф є грошовим стягненням, що накладається на громадян, посадових та юридичних осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірі, встановлених цим Кодексом та іншими законами України.

Таким чином, на сьогодні адміністративна відповідальність і фізичних, і юридичних осіб регулюється і КУПАП, і іншими законами України. Однак, як було продемонстровано вище у контексті юрисдикційних повноважень органу державного регулювання у сфері енергетики, у такому регулюванні відсутня системність. На наш погляд, у напрямі удосконалення правового регулювання адміністративно-деліктних відносин в цілому та у сфері енергетики зокрема, заслуговує на підтримку позиція Д. М. Лук'янець. На думку вченого, суцільна кодифікація є недоцільною, оскільки існують об'єктивні труднощі з виділенням складів адміністративних правопорушень юридичних осіб із відповідних нормативно-правових актів, а також з огляду на велику кількість різновидів процедур притягнення до адміністративної відповідальності юридичних осіб, що суттєво ускладнює процес нормативного оформлення провадження у відповідних справах. Науковець відстоює пріоритет "концептуальної кодифікації", вважаючи перевагами реалізації цього способу стабільність кодифікованого акту, можливість чіткого описання нормативної конструкції адміністративної відповідальності та принципів її реалізації. Крім того, створення концептуального кодексу відповідає загальним тенденціям розвитку адміністративного законодавства України [14, с. 23]. Відповідно, у контексті адміністративної відповідальності суб'єктів господарювання сфери енергетики та їх посадових осіб основні засади адміністративної відповідальності мають бути закріплені у концептуальному кодифікованому акті, загальні юрисдикційні повноваження органів державного регулювання у певних сферах економіки – у законі про національні регуляторні комісії, який пропонується розробити автор цього дослідження, а конкретні склади адміністративних правопорушень, види адміністративних стягнень та особливості юрисдикційних повноважень органу державного регулювання у сфері енергетики – у спеціальних законодавчих актах, які регулюють відносини у відповідних сферах енергетики.

Список використаних джерел

1. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: проект Закону України від 28.05.2015 р. № 2966. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55378.
2. Ващенко Ю. В. Адміністративно-правовий статус енергетичного регулятора в Україні: сучасний стан та перспективи реформування у контексті європейської інтеграції : монографія / Ю. В. Ващенко. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 288 с.
3. Про природні монополії: Закон України від 20 квіт. 2000 р. № 1682-III // Відом. Верховної Ради. – 2000. – № 30. – Ст. 238.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР). – 1984. – додаток до № 51. – ст.1122.
5. Про електроенергетику: Закон України від 16 жовтня 1997 р. № 575/97-ВР // Офіційний вісник України. – 1997. – № 46. – С. 1.
6. Про затвердження Положення про порядок накладення на суб'єктів господарювання штрафів за порушення законодавства в галузі електроенергетики та у сфері теплопостачання : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 1999 р. № 1312 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 30. – С. 11.
7. Порядок застосування санкцій за порушення законодавства про електроенергетику, затверджений Постановою КМУ від 19 липня 2000 р. №1139 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 29. – С. 188. – Ст. 1230.
8. Про теплопостачання : Закон України від 2 черв. 2005 р. № 2633-IV // Відом. Верховної Ради. – 2005. – № 28. – Ст. 373.
9. Про державне регулювання в сфері комунальних послуг: Закон України від 9 липн. 2010 р. № 2479-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 55. – Ст. 1844.
10. Про засади функціонування ринку електричної енергії України : Закон України від 24 жовт. 2013 р. № 663-VII // Відом. Верховної Ради. – 2014. – № 22. – Ст. 781.
11. Про ринок природного газу: Закон України від 9 квітня 2015 р. № 329-VIII // Відом. Верховної Ради. – 2015. – № 27. – Ст. 234.
12. Ващенко Ю. В. Державне регулювання у сфері енергетики України: адміністративно-правовий аспект : дис. на здоб. наук. ступ. д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Ю. В. Ващенко. – К. 2015. – 488 с.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства "Всеукраїнський Акціонерний Банк" щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 24. – Ст. 1076.
14. Лук'янець Д. М. Розвиток інституту адміністративної відповідальності: концептуальні засади та проблеми правореалізації : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Д. М. Лук'янець. – К., 2007. – 39 с.

Надійшла до редколегії 15.02.16

Ю. Ващенко, д-р юрид. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ЮРИСДИКЦИОННЫЕ ПОЛНОМОЧИЯ ОРГАНА ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В СФЕРЕ ЭНЕРГЕТИКИ В УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМЫ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАКРЕПЛЕНИЯ

Аннотация: Статья посвящена освещению проблемных аспектов правового закрепления юрисдикционных полномочий независимого органа государственного регулирования в сфере энергетики в Украине – Национальной комиссии, осуществляющей государственное регулирование в сфере энергетики и коммунальных услуг. На основании анализа законодательства Украины и позиций ученых автором сделан ряд выводов и сформулированы предложения по усовершенствованию законодательства Украины в данной сфере.

Ключевые слова: независимый орган государственного регулирования, энергетический регулятор, юрисдикционные полномочия, административно-правовая ответственность.

Y. Vashchenko, Dr. Legal. Science Assoc.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SANCTIONING POWERS OF THE ENERGY REGULATORY AUTHORITY IN UKRAINE: PROBLEMS OF LEGAL REGULATION

Annotation: The article explores the issues of legal regulation of sanctioning powers of the energy regulatory authority in Ukraine – the National Energy and Utilities Regulatory Commission. The constitutional and administrative reforms are taking place in Ukraine. The enhancement of the legal status of independent regulatory authorities in certain fields of economy is among key objectives needed to be performed by the scholars and practitioners. The Draft Law on National Energy and Utilities Regulatory Commission is under consideration by the Verkhovna Rada of Ukraine. Therefore it is important to develop the theoretically proven recommendations on the enhancement of its legal status with consideration of the EU requirements and EU Member States experience. The sanctioning powers can be defined as traditional powers of independent regulatory authorities in the regulated industries, in particular, in energy sector. The energy regulator in Ukraine is empowered by such powers. However its legal regulation needs to be improved. Also it should be considered the necessity of the enhancement of the institute of administrative liability in Ukraine in general. Considering mentioned above the proposed article aims to analyze the legislation of Ukraine related to sanctioning powers of energy regulator and to develop the recommendations on its enhancement. Based on the analysis conducted it is concluded that there is no consistency in legal regulation of sanctioning powers of the energy regulatory authority in Ukraine. Considering the peculiarities of the legal status of the energy regulatory authority as an independent regulatory authority in energy sector, as well as scientific approaches to the enhancement of the institute of administrative liability in Ukraine it is suggested to define the general framework of the administrative liability in the conceptual codified legal act, general sanctioning powers of the regulatory authorities in certain fields of economy – in the law on national regulatory commissions suggested by the author of this publication, and concrete administrative delicts, administrative sanctions and peculiarities of the sanctioning powers of the energy regulator – in special legal acts that regulate relations in certain fields of economy.

Key words: independent regulatory authority, energy regulator, sanctioning powers, administrative liability.

УДК 349.41+349.6

Т. Коваленко, д-р юрид. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЗАРОДЖЕННЯ ЕКОЛОГО-ПРАВОВИХ, ЗЕМЕЛЬНО-ПРАВОВИХ ТА АГРАРНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЮРИДИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ УНІВЕРСИТЕТУ СЯТОГО ВОЛОДИМИРА

В статті аналізуються особливості започаткування наукових досліджень правового та законодавчого регулювання природоресурсних, земельних та сільськогосподарських відносин в кінці XIX – початку XX ст. на юридичному факультеті Університету Святого Володимира. Проведено огляд монографічних досліджень, історико-правових праць, а також результатів роботи Київського юридичного товариства та цивілістичного студентського гуртка у зазначених сферах.

Ключові слова: юридичний факультет Університету Святого Володимира; природоресурсні відносини; земельні відносини; сільськогосподарські відносини; посесійне право; чиншове право; земельні сервітути; земельно-правові звичай.

Досліджуючи стан та перспективи розвитку аграрно-господарського права, земельного права та екологічного права як окремих галузей сучасної юридичної науки на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, необхідно розглянути особливості зародження аграрно-правових, земельно-правових та еколого-правових досліджень в Університеті Святого Володимира наприкінці XIX ст. – на початку XX ст.

На юридичному факультеті з часу його створення Київському Імператорському університеті Святого Володимира у 1835 р. і до середини 40-х рр. XX ст. не існувало окремих навчальних дисциплін та галузей юридичної науки, спрямованих на вивчення та дослідження специфіки правового статусу селян, правового режиму земель, інших природних ресурсів, а також особливостей законодавчого регулювання відносин у сфері виробництва, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції [1; 2; 3, с. 6-7]. Разом з тим, у цей період на факультеті з'являються окремі наукові дослідження зазначених проблем. У першу чергу необхідно згадати роботу професора юридичного факультету

Університету Святого Володимира *Всеволода Аристарховича Удінцева*, який у своїх дослідженнях він намагався дати науково обґрунтоване вирішення назрілих проблем будівництва фабрик і заводів на державній землі (за римським правом – проблеми суперфіцію), розробляв правові проблеми розробки гірських надр. Зазначені дослідження були зумовлені необхідністю розвитку виробничих сил нової капіталістичної Росії [4, с. 43]. Так, у 1909 р. вийшла праця В. А. Удінцева "Руське гірничоземельне право", яка, як наголошує В. І. Андрієв, і нині привертає пильну увагу фахівців у зазначених галузях права [3, с. 7]. Вона була присвячена аналізу розвитку російського гірничого права, під яким автор розумів сукупність чинних на той час у межах Російської імперії норм, які визначали відносини між землевласниками, з одного боку, та гірничопромисловцями і гірничозаводчиками – з другого. В роботі висвітлювалися питання щодо права на розробку надр і пов'язаних із реалізацією такого права процедур, а також обмеження вказаного права й питання свободи у вивченні та розробці надр (гірничої свободи) [5, с. 7].

Особливості правового режиму земель, які надавалися на посесійному праві, були розглянуті в іншій роботі Всеволода Аристарховича "Посесійне право" (1896 р.) [6]. Так, автор розглядав посесію (посесійне право) у двох значеннях. По-перше, як умовне володіння людьми чи землями, надане промисловим підприємствам у Російській державі, в тому числі Україні, у XVIII-XIX ст. По-друге, посесія розглядалась як тимчасова або спадкова оренда державного маєтку разом із приписаними до нього селянами. Така посесія існувала у XVIII ст. в Польщі і зберігалась також у першій половині

XIX ст. на території Правобережної України після її включення до складу Російської імперії [5, с. 6].

У 1907 р. вийшла друком праця професора Університету Святого Володимира *Миколи Мартиніановича Цитовича* "Примусове відчуження і аграрне питання" [7], в якій автор дослідив можливість примусового відчуження приватновласницьких земель для збільшення селянських наділів у тих випадках, коли розміри останніх визнавалися недостатніми. На думку автора, не може підлягати сумніву, що в тих випадках, коли право приватної власності стикається з суспільним інтересом, воно повинно поступатися останньому. Вказані проблеми не втратили своєї актуальності й через сто років, оскільки після проведення приватизації землі в Україні наприкінці XX-на початку XXI ст. питання співвідношення приватних та публічних інтересів у земельній сфері стоїть як ніколи гостро.

Очевидно, – наголошував М. М. Цитович, – що примусове відчуження може застосовуватися державою у тих випадках, коли мета, для якої призначається відчуження майна, виправдовується суспільним інтересом, і коли, з іншого боку, ця мета не може бути досягнута без примусового відчуження даного майна. Тому лише за наявності цих двох умов можна сказати, що право приватної власності в даному випадку вступає у протиріччя із вимогами суспільного інтересу. Водночас реалізація такого примусового відчуження на практиці, на думку вченого, була досить ускладненою, адже великою невизначеністю страждало саме поняття суспільного інтересу або суспільної користі. Теорія не могла також перерахувати всі ті цілі, заради яких, в силу пов'язаного з ними суспільного інтересу, могло бути допущено примусове відчуження, оскільки всі подібні перерахунки неминуче виявилися б неповними і незавершеними. Громадське життя настільки складне, – зазначав М. М. Цитович, – що передбачити всі випадки, коли може знадобитися, і в той же час, може бути виправдане примусове відчуження, неможливо.

Через чотири роки у типографії Імператорського Університету Святого Володимира було надруковано наступну працю М. М. Цитовича "Сільська громада як орган місцевого самоуправління" (1911 р.) [8], у якій автор розкрив питання організації сільських громад, проаналізував проекти реформування сільського громадського управління ще до створення Державної Думи, а також проект положення про селищне управління. На думку вченого, серед причин, що затримували культурний розвиток села, не остання роль належала його невдалому адміністративному укладу, мало придатному для виконання більш-менш складних завдань місцевого управління.

Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. в Університеті Святого Володимира було проведено ряд наукових досліджень історичних аспектів правового регулювання

земельних відносин на території сучасної України, зокрема у сфері встановлення земельних сервітутів, чиншового селянського землеволодіння, земельних відносин у общинах, правового режиму земель подружжя.

У 1881 р. в університетській типографії було надруковано роботу *Івана Петровича Новицького* "Сервітуту і обов'язкове розверстання в Південно-Західному краї" (1881 р.) [9], присвячену проблемам розверстання на території України після реформи 1861 р. з метою ліквідації черезполосиці. Розверстання (розмежування) передбачало комплекс заходів, спрямованих на зведення численних ділянок до купи ("в одному місці") і розподіл надільної землі цілого сільського товариства на відрубів і хутори. Автор звертав увагу, що при розверстанні селяни втрачали право звичаєвого сервітутного користування польовими та лісовими землями поміщика для випасання своєї худоби, а тому визнавав обов'язковому розверстанні "міру економічно несправедливу, а політично – помилкову". Надзвичайно актуальним і у наш час залишається застереження І. В. Новицького, що форми землеволодіння настільки тісно пов'язані не лише з матеріальними умовами побуту народу, але й з його звичками, його світоглядом, словом, з елементом психічним, що ігнорувати його не дозволено. Той чи інший лад поземельних відносин тільки тоді може виявити всі свої вигідні сторони, коли він відповідає поглядам самого населення, коли останнє дорожить ним.

Особливості чиншового селянського землеволодіння (вічно-спадкової оренди земельної ділянки) досліджував *Михайло Флегонтович Владимировський-Буданов* [10], який відзначав, що цей тип землеволодіння є явищем порівняно пізнім, оскільки почав поширюватися в Литовсько-Руській державі у міру проникнення до неї права німецького та польського. Особливо ж чиншове право утвердилось у другій половині XVI ст. з часу введення волочної системи.

Вивченню західно-руської общини та причин її розпаду, специфіки земельних відносин у волосних та сільських общинах, особливостей селянської реформи XVI ст. присвячено ряд праць *Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського* [11]. Він дослідив склад і компетенцію волосних та сільських громад переважно на українських та білоруських землях, які входили до складу Великого князівства Литовського, показав соціальне становище їх членів та поземельні відносини останніх. Учений проаналізував проведення на території Великого князівства Литовського селянської реформи середини XVI ст., так званої "волочної поміри", зазначивши її причини.

У 1909 р. у типографії Імператорського Університету Святого Володимира вийшла праця *Ореста Івановича Левицького*, присвячена дослідженню рис сімейного побуту в Південно-західній Русі у XVI-XVII ст. [12]. Питання правового режиму земель подружжя та сім'ї у Литовсько-руській державі Орест Іванович досліджував і раніше в окремих статтях [13]. Він розкрив майнову основу родини, яка складалася з частки чоловіка і з частки дружини – "віно" або "посаг", розглянувши різні варіанти поділу майна у зв'язку з утворенням нової родини, проаналізував причини розлучень та юридичну форму закріплення майнових прав подружжя.

Актуальні на кінець XIX ст. – початок XX ст. проблеми правового регулювання земельних та сільськогосподарських відносин, законодавчого визначення правового статусу селян, використання природних ресурсів досліджували члени Київського юридичного товариства, яке було засноване при Київському університеті Святого Володимира. Зазначене товариство розпочало свою діяльність у 1877 р. з метою дослідження та розроб-

лення вітчизняного права, налагодження зв'язків між юристами, спілкування між ними та обговорення праць. Зокрема, на засіданні Київського юридичного товариства 11 листопада 1877 р. *Василь Андрійович Незабитовський* представив своє дослідження на тему "Завваження по питанню про чиншове володіння в західних губерніях", у якому визначив юридичну природу характерного саме для українських земель права чиншового землекористування як права емфітевтичного, що базувалось на нормах звичаєвого права. Чиншове користування землею поєднувалось завжди з правом вічного потомственного володіння і розпорядження, з правом отримувати від чиншової землі всі вигоди, переуступати її і передавати у спадщину, і всі відносини чиншового володільця із власником землі обмежувались зазвичай обов'язком платити за користування землею на вічні часи встановлену плату (чинш) [14].

Наприкінці XIX ст. на засіданнях Київського юридичного товариства виступили із доповідями *Дмитро Іванович Піхно* "Про чиншове право" (1879 р.) [15], *Іван Петрович Новицький* "Про чиншове право в південно-західному краї до кінця XIX ст." (1880 р.) [16], *Цеслав (Чеслав) Гермогенович Нейман* "Про чиншові акти і необхідність історичного дослідження чиншового питання" (1880 р.) [17], *В. І. Василенко* "Про звичаєве право землеволодіння у Малоросії" (1882 р.) [18]. У 1883-1884 роках у періодичному виданні "Кіевские Университетские Извѣстія" було надруковано "Збірник матеріалів для історії громадських земель і угідь в лівобережній Україні XVIII ст." *Івана Васильовича Лучицького* [19].

У 1904 р. на зібранні Київського юридичного товариства виступив із доповіддю *Олександр Дмитрович Білимович*, який проаналізував ефективність діяльності волосних судів, що вирішували спори між селянами і діяли на основі норм звичаєвого права. На основі аналізу матеріалів практики автор прийшов до висновку, що у сфері матеріального права зазначені суди "для руководства не имѣют никакихъ опредѣленныхъ законовъ и постановляютъ свои приговоры на основаніи мѣстныхъ обычаевъ", що призводило до зловживань, оскільки "в крестьянской средѣ не существуетъ какихъ-либо твердыхъ, освященныхъ долгимъ временемъ обычаевъ" [20, с. 39, с. 44].

Серед цікавих та резонансних доповідей на засіданнях Київського юридичного товариства можна назвати доповіді *М. І. Дуганова* "Законопроект про скасування сервітутів в Західних і Білоруських губерніях" та "Місцеві звичаї у спадкуванні у селян" [21, с. 30]. Так, у роботі "Місцеві звичаї у спадкуванні у селян" (1912 р.) М. І. Дуганов привернув увагу до специфіки звичаєвого регулювання спадкування земель, що перебували у приватній власності селян. Автор, визнаючи безсумнівним факт існування у селян місцевих звичаїв, розглядав звичаєве право селян як допоміжне джерело права, а за відсутності спеціального закону, призначеного врегулювати приватно-правові відносини селян, як єдине джерело права [22, с. 6].

На засіданні Київського юридичного товариства 21 лютого 1915 р. було заслухано доповідь приват-доцента *Петра Леонідовича Кованька* на тему "Закон 1 травня 1914 р. (про ввезення жита із Німеччини) як засіб боротьби з німецьким економічним впливом", в якій він проаналізував механізми захисту російських сільськогосподарських товаровиробників при ввезенні жита із Німеччини, яка здійснювала спекуляції російським житом, а також запропонував ряд заходів, спрямованих на підйом сільського господарства і спрощення умов перевезення хлібних вантажів [23, с. 374-375].

Проблеми правового регулювання сільськогосподарських та земельних відносин були предметом і цивільно-правових досліджень. Так, у третьому випуску "Праці цивілістичного студентського гуртка" (1917 р.) було надруковано велике дослідження Володимира Ілліча Бошка "До аграрного питання в Росії. Цивільна правоздатність селян у сфері землекористування", у якому автор розкрив реакційну сутність і невпорядкованість земельного законодавства царської Росії [4, с. 45].

Отже, наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. на юридичному факультеті Університету Святого Володимира було започатковано наукові дослідження специфіки правового регулювання природоресурсних, земельних, сільськогосподарських відносин у працях В. А. Удінцева та М. М. Цитовича. В цей час розпочинається вивчення історичних аспектів правового регулювання земельних відносин на території сучасної України (І. П. Новицький, М. Ф. Владимирський-Буданов, М. В. Довнар-Запольський, О. І. Левицький). Актуальні на кінець XIX ст. – початок XX ст. проблеми регулювання земельних та аграрних відносин, законодавчого визначення правового статусу селян, використання природних ресурсів досліджувалися членами Київського юридичного товариства (В. А. Незабитовський, Д. І. Піхно, І. П. Новицький, Ц. Г. Нейман, В. І. Василенко, І. В. Луцицький, О. Д. Білимович, М. І. Дуганов, П. Л. Кованько) та цивілістичного студентського гуртка (В. І. Бошко).

Список використаних джерел

1. З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – 398 с.
2. З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 2. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – 453 с.
3. Андрейцев В. І. Юридичний факультет – сторінки історичного розвитку / В. І. Андрейцев // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юрид. науки. – 2004. – Вип. 56. – С. 6-10.
4. Підпригора О. А. Цивілістична наука в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка / О. А. Підпригора, Н. С. Кузнецова // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юрид. науки. – 2000. – Вип. 39. – С. 42-50.
5. Балюк Г. І. Передмова / Г. І. Балюк // Правнича думка Університету Святого Володимира. В. А. Удінцев. Руське ринчоземельне право / упоряд. : І. С. Гриценко (заг. Ред.), Г. І. Балюк (передмова), Т. Г. Ковальчук, І. М. Козьжов, І. І. Присяжнюк. – К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Національна академія прокуратури України, 2009. – 231 с.
6. Удінцев В. А. Поссессионное право / В. А. Удінцев. – К., 1896. – 224 с.

7. Цитович Н. М. Принудительное отчуждение и аграрный вопрос / Н. М. Цитович. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1907. – 62 с.

8. Цитович Н. М. Сельское общество как орган мѣстного управления / Н. М. Цитович. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1911. – 233 с.

9. Новицкий И. П. Сервитуты и обязательное разверстаніе въ Юго-Западном краѣ / И. П. Новицкий. – Киев: Въ университетской типографии (І. І. Завадзкого), 1881. – 37 с.

10. Владимирский-Буданов М. Ф. Крестьянское землевладѣніе въ Западной Россіи до пол. XVI в. / М. Ф. Владимирский-Буданов // Очерки по истории... Ч. III. – К., 1890. – 83 с.

11. Довнар-Запольский М. Очерки по организации западно-русского крестьянства въ XVI вѣкѣ / М. Довнар-Запольский. – Киев: Киевская 1-я артиль Печатного Дѣла, 1905. – 474 с.

12. Левицкий О. И. Черты семейного быта въ Югозападной Руси въ XVI-XVII вв. / О. И. Левицкий. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1909. – 120 с.

13. Левицкий О. И. О семейныхъ отношенияхъ въ Югозападной Руси въ XVI-XVII вѣкахъ / О. И. Левицкий // Русская старина. – 1880. – Томъ XXIX. – ноябрь. – С. 549-574.

14. Незабитовский В. Замѣчанія по вопросу о чиншевомъ владѣніи въ западныхъ губерніяхъ / В. Незабитовский. – Киев: Въ университетской типографии, 1883. – 87 с.

15. Піхно Д. И. О чиншевомъ правѣ / Д. И. Піхно // Киевск. Университет. Извѣстія. – 1879 (протоколы засѣд. Юридич. Об-ва).

16. Новицкий И. П. О чиншевомъ правѣ въ югозападном краѣ до конца XIX ст. / И. П. Новицкий // Киевск. Университет. Извѣстія. – 1880 (протоколы засѣд. Юридич. Об-ва).

17. Нейманъ Ц. Г. О чиншевыхъ актахъ и необходимости историческаго изслѣдованія чиншеваго вопроса / Ц. Г. Нейманъ // Киевск. Университет. Извѣстія. – 1880 (протоколы засѣд. Юридич. Об-ва).

18. Василенко В. И. Объ обычномъ правѣ землевладѣнія въ Малороссіи / В. И. Василенко // Киевск. Университет. Извѣстія. – 1882 (Труды Киевскаго юридическаго Общества).

19. Луцицкий И. Сборникъ матеріаловъ для исторіи общественныхъ земель и угодій въ лѣвобережной Украйнѣ XVIII в. / И. Луцицкий // Киевск. Университет. Извѣстія. – 1883-1884.

20. Билимовичъ Ал. Д. Крестьянскій правопорядок. По трудамъ мѣстныхъ комитетовъ. О нуждахъ сельскохозяйственной промышленности. Докладъ, прочитанный въ собраніи Киевскаго Юридическаго Общества 6 ноября 1904 года / Ал. Д. Билимовичъ. – К.: Типография Императорскаго Университета Св. Владимира, 1904. – 60 с.

21. Максимова С. В. Юридичне товариство при Університеті св. Володимира: його внесок у розвиток юридичної науки / С. В. Максимова // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юрид. науки. – 2000. – Вип. 39. – С. 29-31.

22. Дугановъ М. И. Мѣстные обычаи въ наслѣдованіи у крестьянъ. Докладъ, читанный въ засѣданіи Киевскаго Юридическаго Общества 15 декабря 1912 года / М. И. Дугановъ. – К.: Типография Императорскаго Университета Св. Владимира, 1913. – 11 с.

23. Протокол засѣданія Киевскаго Юридическаго Общества от 21 февраля 1915 р. // ALMA MATER: Университет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. Матеріали, документи, спогади: у 3 кн. / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський / Кн. 1. Университет св. Володимира між двома революціями. – К.: Прайм, 2000. – С. 374-375. Стаття надійшла до редколегії 1 грудня 2015 року

Надійшла до редколегії 25.01.16

Т. Коваленко, д-р юрид. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ЗАРОЖДЕНИЕ ЭКОЛОГО-ПРАВОВЫХ, ЗЕМЕЛЬНО-ПРАВОВЫХ И АГРАРНО-ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ЮРИДИЧЕСКОМ ФАКУЛЬТЕТЕ УНИВЕРСИТЕТА СВЯТОГО ВЛАДИМИРА

В статье анализируются особенности зарождения научных исследований правового и законодательного регулирования природоресурсных, земельных, сельскохозяйственных отношений в конце XIX – начале XX в. на юридическом факультете Университета Святого Владимира. Проведен обзор монографических исследований, историко-правовых работ, а также результатов работы Киевского юридического общества и цивилистического студенческого кружка в указанных сферах.

Ключевые слова: юридический факультет Университета Святого Владимира; природоресурсные отношения; земельные отношения; сельскохозяйственные отношения; посессионное право; чиншевое право; земельные сервитуты; земельно-правовые обычаи.

T. Kovalenko, Doctor of Law, Associate Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BEGINNING OF ENVIRONMENTAL-LEGAL, LAND-LEGAL AND AGRARIAN-LEGAL RESEARCHES AT FACULTY OF LAW OF ST. VLADIMIR UNIVERSITY

At Faculty of Law since its establishment in St. Vladimir Kiev Imperial University in 1835 and by the mid 40-ies of XX century there were no specific academic disciplines and fields of legal science aimed at studying and researching the specifics of legal status of peasants, legal regime of land and other natural resources as well as features of legislative regulation of relations in the sphere of production, processing and marketing of agricultural products. However, during this period on the faculty appeared separate scientific researches of above-mentioned problems.

First of all, it is necessary to mention monographic works of Professor of Faculty of Law of St. Vladimir University V. Udintsev "Possessional Law" (1896) and "Russian Mining-Land Law" (1909). In 1907 the work of another Professor of St. Vladimir University M. Tsytoich "Coercive Disposal and Agrarian Question" was published.

In the late XIX century – early XX century historical scientific researches of legal regulation of land relations on the territory of Ukraine, particularly in the establishment of servitudes, peasant land tenure, land relations in the communities, legal regime of land parcels of spouses were held (I. Novytskyi, M. Vladimirskiy-Budanov, M. Dovnar-Zapolskiy, O. Levitskiy). In particular, M. Dovnar-Zapolskiy studied Western-Russian community and reasons for its collapse, specificity of land relations in volost and rural communities, features of peasant reform of XVI century. In

1909 printing house of Imperial St. Vladimir University has published the work of O. Levitskiy, dedicated to features of family life in the South-Western Rus in XVI-XVII centuries.

Topical at the end of XIX century – the beginning of XX century issues of regulation of land and agrarian relations, legal definition of legal status of peasants, legal regime of natural resources studied members of Kyiv Law Society (V. Nezabytovskiy, D. Pihno, I. Novytskyi, C. Neumann, V. Vasilenko, I. Luchyskiy, O. Bilymovych, M. Duhanov, P. Kovanko). In particular, in 1912 M. Duhanov made interesting reports at the meetings of Kyiv Law Society "Draft Law on the Abolition of Servitudes in Western and Belarus Gubernias" and "Local Customs of Inheritance among Peasants".

Thus, in late XIX century – early XX century at Faculty of Law of St. Vladimir University scientific researches of legal and legislative regulation of natural resources relations, land relations and agricultural relations on the territory of modern Ukraine have been initiated.

Keywords: Faculty of Law of St. Vladimir University; natural resource relations; land relations; agricultural relations; possessional law; land easements; legal customs.

УДК 347.78

Т. Вахоньса, канд. юрид. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ТА ВИДИ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ АВТОРСЬКОГО ПРАВА І СУМІЖНИХ ПРАВ В УКРАЇНІ

У статті досліджено поняття авторських та суміжних правовідносин, виявлені та охарактеризовані їх види, визначені та проаналізовані основні елементи авторських та суміжних правовідносин. Аналізуючи основні юридичні ознаки різних видів авторських та суміжних правовідносин, автор особливу увагу звертає на сутність та внутрішній зміст правовідносин щодо створення, використання та правової охорони об'єктів авторського та суміжного права.

Ключові слова: авторське право, авторські правовідносини, правовідносини щодо реалізації суміжних прав, суб'єкти авторського і суміжного права, об'єкти авторського і суміжного права, підстави виникнення авторських і суміжних правовідносин.

Виникнення нових видів товару в межах цивільних та господарських правовідносин потребує змін у правовому врегулюванні порядку виникнення права власності на відповідні об'єкти, закріплення порядку їх використання та розпорядження. Особливості інтелектуального продукту, як об'єкту права, призвели до виникнення авторського права і суміжних прав, що обумовило виникнення авторських правовідносин та правовідносин, пов'язаних із реалізацією суміжних прав. Дослідження діючого законодавства вказує на наявність значних термінологічних проблем визначення основних понять права інтелектуальної власності; відсутність єдиних та однозначних підходів до виявлення основних ознак авторських та суміжних правовідносин, встановлення їх видів та з'ясування їх сутності та внутрішнього змісту.

Вищезазначене вказує на необхідність подальшого теоретичного дослідження авторських та суміжних правовідносин, що є складовою предмету права інтелектуальної власності. У науці відповідні проблеми досліджувалися такими вченими як: Ю.Л. Бошицький, В.А. Дозорцев, Н.М. Коршунов, Н.М. Мироненко, О.П. Орлюк, О.Д. Святоцький, О.П. Сергеев, І.В. Спасібо-Фатеева, О.І. Харитонova, Р.Б. Шишка та інші.

Метою відповідного дослідження є вивчення основних юридичних властивостей авторських та суміжних правовідносин, визначення їх основних видів, елементів та внутрішнього змісту.

Правовідносини у сфері авторського та суміжного права – це врегульовані нормами цивільного права, права інтелектуальної власності та нормами авторського права майнові та особисті немайнові відносини, пов'язані із створенням, використанням, правовою охороною та захистом об'єктів авторського права та суміжних прав суб'єктами цих відносин, які є носіями передбачених законодавством або договором прав і обов'язків.

Правовідносини авторського та суміжного права мають характерні ознаки та властивості, які також притаманні цивільному праву, що є основою регулювання авторських та суміжних правовідносин. Так, цивільні відносини зазвичай характеризуються як правовий зв'язок юридично рівних, взаємно відокремлених у майновому і організаційному відношенні суб'єктів, які є носіями суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, забезпече-

них можливістю застосування до їх порушників заходів державного примусу [1, с. 70].

Як відзначають дослідники права інтелектуальної власності, порівняння немайнових та майнових відносин інтелектуальної власності, які складаються у результаті інтелектуальної творчої діяльності, з одного боку, та цивільних відносин, з другого, дають підстави для висновку про відсутність між цими поняттями принципово важливих (сутнісних) відмінностей. Також відзначається, що у результаті "відносини інтелектуальної власності виглядають такими, що за своєю сутністю частково є відносинами цивільними, якими відповідно до ст. 1 ЦК України є особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, а частково є публічно-правовими (адміністративними) відносинами [2, с. 68].

В авторських (суміжних) правовідносинах їх сутність визначається шляхом визначення правового статусу суб'єктів цих відносин. Йдеться про такі ознаки суб'єктного складу відносин, які зумовлюють надання їх учасникам однакових формально-юридичних можливостей, внаслідок чого цивільні відносини, в тому числі і авторські (суміжні) відносини, регулюються на засадах автономії волі сторін та координації їх діяльності.

Суб'єктами авторського права є автори творів науки, літератури і мистецтва, їх спадкоємці та особи, яким автори чи спадкоємці передали свої авторські майнові права. Частина 1 статті 435 ЦК України також зазначає, що первинним суб'єктом авторського права є автор твору, а також інші фізичні та юридичні особи, які набули прав на твори відповідно до договору або закону. Таким чином, основним суб'єктом авторського права є автор твору. Виходячи із змісту вищезазначеної норми, слід зазначити, що суб'єкти авторського права поділяються на первинних та вторинних.

Первинними суб'єктами авторського права є автори творів, якими можуть бути лише фізичні особи незалежно від статі, віку, громадянства і стану дієздатності. Вторинними суб'єктами авторського права є особи, які набули авторські права відповідно до договору або закону. Таким чином їх авторські права виникають на підставі таких юридичних фактів як укладення авторського чи іншого договору, відкриття спадщини, прийняття спадку спадкоємцями тощо. Первинні та вторинні су-

б'єкти авторських правовідносин відносяться до основних суб'єктів авторського права. Однак умовно можна виокремити ще й додаткових (опосередкованих) суб'єктів авторського права, які також певним чином приймають участь в правовідносинах інтелектуальної власності, – це повірені основних суб'єктів авторського права, які здійснюють управління їх майновими правами на підставі доручення; це організації колективного управління майновими правами, що управляє на колективній основі майновими правами основних суб'єктів авторського права і не має на меті одержання прибутку; це видавці, що здійснюють підготовку і випуск видання в світ тощо.

Згідно із ст. 450 Цивільного кодексу України суб'єктами суміжних прав, є виконавець, виробник фонограм, виробник відеограни, організація мовлення. Суб'єктами суміжних прав є також інші особи, які набули таких прав відповідно до договору чи закону. Таким чином, суб'єктами суміжних прав є творці, тобто фізичні особи незалежно від дієздатності (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства), інші фізичні особи, що є спадкоємцями чи іншими правонаступниками суміжних прав; фізичні особи, що отримуть суміжні права за договором; юридичні особи, що є виробниками об'єктів суміжних прав; юридичні особи, що є правонаступниками суміжних прав; юридичні особи, що отримують суміжні права за договором тощо.

Можливість громадян мати суміжні права є складовою частиною цивільної правосдатності, яка не залежить від віку, стану здоров'я, соціального стану тощо. Для перетворення цієї абстрактної можливості у конкретне суб'єктивне право необхідно є наявність юридичного факту у вигляді юридичної дії щодо створення того чи іншого об'єкту інтелектуальної власності.

Згідно із Законом України "Про авторське право і суміжні права" (ч. 1 ст. 36), суб'єктами суміжних прав є спадкоємці виконавців, виробників фонограм, виробників відеограни, правонаступники юридичних осіб, що є організаціями мовлення. Всіх суб'єктів суміжних прав також можна поділити на первинних і вторинних, що відображено у законодавстві.

Відносини у сфері авторського права та суміжних прав, як і всі відносини права інтелектуальної власності, є суспільними відносинами, мають вольовий характер, виникають з приводу результатів інтелектуальної творчої діяльності. Якщо перші дві ознаки стосуються всіх правовідносин цивільно-правового характеру, то остання ознака є специфічною саме для відносин права інтелектуальної власності і визначає сутність авторського (суміжного) права як правової категорії.

Авторське право та суміжні права є складовою права інтелектуальної власності, однак при цьому існує поділ авторського права на, безпосередньо, авторське право та суміжні права. У зв'язку з цим, правовідносини також поділяються на: 1) авторські правовідносини; 2) правовідносини щодо реалізації суміжних прав.

Авторські правовідносини – це суспільні відносини щодо створення об'єктів авторського права, їх використання, здійснення правової охорони та реалізації права на захист належних суб'єктам майнових та особистих немайнових авторських прав. При цьому *основним об'єктом авторського права* виступає літературний, мистецький або художній твір. Правове регулювання відповідних відносин насамперед здійснюється ЦК України (ст. 433-448) та спеціальним законодавством, а саме Законом України "Про авторське право і суміжні права" (ст. 7-34) тощо.

Об'єкти авторського права можна визначити як нематеріальну субстанцію, тобто ними визнаються результати інтелектуальної творчої діяльності, які, не

зважаючи на це, можуть бути оцінені в матеріальному еквіваленті та стати предметом цивільного обороту. Твір, як об'єкт авторського права, можна визначити як такий зовнішній прояв розумової діяльності людини, в процесі якої з'являється доступний для сприйняття і відтворення результат роботи інтелекту, що відрізняється від інших наявних результатів індивідуальністю, оригінальністю та неповторністю тощо. Об'єктами суміжного права визнаються виконання, фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення.

Правовідносини щодо реалізації суміжних прав – це суспільні відносини щодо створення об'єктів суміжних прав, їх використання, здійснення правової охорони та реалізації права на захист належних суб'єктам майнових та особистих немайнових суміжних з авторськими прав. При цьому *основними об'єктами суміжного права* виступають виконання, фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення. Правове регулювання відповідних відносин насамперед здійснюється ЦК України (ст. 449-456) та спеціальним законодавством, а саме Законом України "Про авторське право і суміжні права" (ст. 35-44) тощо.

Законодавчо закріплений перелік об'єктів авторського права є невичерпним і може бути доповнений іншими видами результатів інтелектуальної творчої діяльності, що втілюються їх творцями в об'єктивну форму та відповідають вимогам діючого законодавства. Перелік об'єктів суміжних прав є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає.

Так, як вже відзначалося, в авторському праві об'єктами виступають твори, об'єктивне вираження яких дуже тісно пов'язане із матеріальними носіями, що матеріалізують об'єкти авторського (суміжного) права. В якості носіїв результатів інтелектуальної діяльності в залежності від їх змісту і сфери застосування можуть виступати не тільки речово-матеріальні утворення і структури (в авторському праві – книги, нотні записи, картини, скульптури, відео – і звукові записи на магнітних носіях, споруди та інші подібні ним носії), але і іншого роду носії, що не є речами у суворому значенні цього слова (у суміжному праві – виконавча діяльність артистів, ефірне і кабельне теле- і радіо сповіщення; в авторському праві – усно-словесні способи передачі знань та інші інформаційно-ресурсні механізми зберігання і оприлюднення створених авторами результатів їх інтелектуальної діяльності) [3, с. 106].

Зміст авторських та суміжних правовідносин складають суб'єктивні права та обов'язки суб'єктів цих відносин. Суб'єктивне цивільне право є центральним елементом будь-яких правовідносин, оскільки саме завдяки йому здійснюється фактичне досягнення поставленої мети відповідних відносин та їх правове регулювання. Суб'єктивне цивільне право можна визначити як вид і міру дозволеної поведінки уповноваженої особи та як сукупність наданих цій особі правових можливостей, покликаних забезпечити якомога повнішу реалізацію її законних інтересів щодо матеріального або нематеріального блага, що є об'єктом правовідносин, у яких вона бере участь [4, с. 154].

Традиційно, авторські та суміжні правовідносини можна поділити на особисті немайнові та майнові. Особисті немайнові правовідносини мають немайновий зміст, їх об'єктами є суто немайнові блага. Майнові правовідносини виникають з приводу створення, володіння, користування та розпорядження матеріальних благ. Суб'єкти авторських і суміжних правовідносин формують свою поведінку у відповідності із приписами законодавства, тобто дозволами, заборонами та рекомендаціями тощо.

Сутність авторських та суміжних правовідносин в основному визначається суспільними відносинами, пов'язаними із створенням об'єктів авторського і суміжного права; використанням об'єктів авторського і суміжного права; правовою охороною і захистом авторських і суміжних прав.

Правовідносини щодо створення об'єктів авторського права і суміжних прав мають свої особливості і можуть мати одну чи дві стадії. Перша стадія відносин щодо створення об'єктів авторського (суміжного) права включає творчий процес та його втілення в об'єктивну форму. Створення об'єкту авторського (суміжного) права – це інтелектуальна, творча, духовна діяльність людини, результатом якої є поява інтелектуального продукту, який втілюється в об'єктивну форму і за умови відповідності вимогам діючого законодавства, стає об'єктом авторського (суміжного) права. Об'єктивна форма передбачає доступність для сприйняття творчого результату іншими особами, конкретне зовнішнє його вираження та можливість відтворення. Відповідна стадія відносин має односторонній характер і, як правило, не залежить від інших осіб, оскільки авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення, а суміжне право виникає внаслідок факту виконання твору, виробництва фонограми, виробництва відеограми, оприлюднення передачі організації мовлення. Закон України "Про авторське право і суміжні права" (ч. 2 ст. 11, ч. 3 ст. 37) відзначає, що для виникнення авторських та суміжних прав не вимагається виконання будь-яких формальностей, тобто не потрібне будь-яке спеціальне оформлення авторських та суміжних прав, не обов'язковою є і реєстрація твору.

Однак, законність виникнення та створення різних об'єктів суміжних прав пов'язується із необхідністю отримання дозволів у тих чи інших суб'єктів авторського права і суміжних прав. Так, для здійснення виконавцем виконання авторського твору, слід отримати дозволу авторів на здійснення виконання їх творів; для здійснення запису фонограми, слід отримати дозволу на запис у авторів творів та їх виконавців; для здійснення сповіщення передачі організації мовлення слід отримати дозвіл виконавця твору, а якщо фонограма використовується організацією мовлення, то також виробника фонограми тощо.

Друга стадія відносин щодо створення об'єктів авторського права стосується тільки авторських правовідносин, є альтернативною, оскільки залежить від бажання автора здійснити спеціальне засвідчення своїх авторських прав. Так, суб'єкт авторського права для засвідчення авторства (авторського права) на оприлюднений чи не оприлюднений твір, факту і дати опублікування твору чи договорів, які стосуються права автора на твір, у будь-який час протягом строку охорони авторського права може зареєструвати своє авторське право у відповідних державних реєстрах (ч. 5 ст. 11 ЗУ "Про авторське право і суміжні права").

Правовідносини щодо використання об'єктів авторського і суміжного права є суспільними відносинами, врегульованими нормами права, що полягають у вилученні творцями корисних властивостей інтелектуального продукту у власних духовних чи матеріальних цілях або є відносинами дозволу вилучати такі властивості іншим особам.

Майнові права творців в авторських правовідносинах визначаються правом автора: 1) на виключне використання твору; 2) на виключне право дозволяти або забороняти використовувати твір іншим особам. При цьому виключне право на використання твору автором дозволяє використовувати йому твір у будь-якій формі і

будь-яким способом. Право дозволяти або забороняти використовувати авторський твір іншим особам є правом розпорядження автором своїми правами інтелектуальної власності. У законодавстві визначені можливі способи використання твору, що можуть відчужуватися автором іншим особам у договірному порядку (ч. 3 ст. 15 ЗУ "Про авторське право і суміжні права"). Використання майнових суміжних прав є аналогічним схемі використання майнових авторських прав. Так, майнові права виконавців, виробників фонограм (відеограм) та організації мовлення можуть передаватися (відчужуватися) іншим особам на підставі договору, в якому визначаються спосіб використання відповідного об'єкту, розмір і порядок виплати винагороди, строк дії договору і використання об'єкту, територія, на яку розповсюджуються передані права тощо. Таким чином, виробники фонограм (відеограм), організації мовлення здійснюють свої права лише в тих межах, які визначені спеціальними цивільно-правовими договорами з виконавцями і авторами записаного на фонограму або сповіщуваного організацією мовлення авторського твору.

Порядок договірної розпорядження майновими правами авторського і суміжного права регулюється ЦК України, спеціальним законодавством, тобто Законом України "Про авторське право і суміжні права" тощо. Аналізуючи юридичну сутність правовідносин щодо використання авторських та суміжних прав, враховуючи загальну природу договірних відносин та зміст загального та спеціального законодавства, яке регулює відносини інтелектуальної власності, можна стверджувати, що розпорядження майновими авторськими та суміжними правами може здійснюватися шляхом укладення: 1) договорів про передання (відчуження) виключних суміжних прав; 2) договорів про видачу дозволу (ліцензії) на використання об'єкта суміжних прав; 3) договорів про створення за замовленням і використання об'єкта суміжних прав. Укладення вказаних видів договорів обумовлює виникнення відповідних договірних правовідносин та визначення їх змісту.

Правовідносини щодо правової охорони та захисту авторських і суміжних прав є суспільними відносинами, що полягають у діяльності держави щодо забезпечення правової охорони авторських та суміжних прав та здійсненні суб'єктами авторського та суміжного права захисту своїх прав у разі їх порушення.

Правова охорона авторських та суміжних прав базується на нормотворчій, організаційно-адміністративній, контролюючій, захисній та інших видах діяльності спеціальних державних органів. Охорона авторських та суміжних прав здійснюється на різних рівнях та в різних напрямках. Рівні правової охорони можуть бути визначені рівнями нормативно-правових актів, що застосовуються для регулювання відносин інтелектуальної власності. Відповідно відносини щодо правової охорони авторських та суміжних прав можуть виникати як на внутрішньому національному рівні, так і на міжнародному рівні із застосуванням як національного, так і міжнародного законодавства.

Відносини правової охорони авторських та суміжних прав – це сукупність правових норм, що регулюють відносини щодо створення на національному та міжнародному рівнях можливості суб'єктами авторського та суміжного права набути, реалізувати та захистити закріплене у нормативному порядку право інтелектуальної власності.

Відносини захисту авторських та суміжних прав – це сукупність правових норм, що регулюють відносини щодо забезпечення відновлення або визнання авторських і суміжних прав, а також покарання правопорушників при їх порушенні або оспорюванні.

Правове регулювання відносин охорони та захисту авторських та суміжних прав здійснюється ЦК України, ЗУ "Про авторське право і суміжні права", іншими актами спеціального законодавства, а також нормами Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України. Таким чином, регулювання відносин правової охорони та захисту здійснюється як приватно-правовими нормами, так і нормами публічних галузей права. Відносини правової охорони та захисту в залежності від їх змісту можуть набувати вигляду як приватних, так і публічних відносин.

Підставою виникнення, зміни і припинення будь-яких правовідносин є юридичні факти, якими визнають конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують настання юридичних наслідків. Частина 2 ст. 11 ЦК України визначає підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, до них насамперед відносяться: 1) договори та інші правочини; 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; 4) інші юридичні факти тощо. Оскільки авторські та суміжні правовідносини є різновидом цивільних відносин, то загальні норми цивільного законодавства є визначальними при визначенні підстав виникнення, зміни та припинення авторських та суміжних правовідносин. Однак, спеціальне законодавство також нормативно закріплює окремі юридичні факти, які впливають на виникнення та динаміку відповідних відносин, і саме ці норми мають вирішальне значення при визначенні порядку застосування загальних або спеціальних норм цивільного права або норм права інтелектуальної власності. Так, згідно із ч. 2 ст. 11 ЗУ "Про авторське право і суміжні права" авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Для виникнення і здійснення авторського права не вимагається реєстрація твору чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей. Відповідно до ч. 2 ст. 37 ЗУ "Про авторське право і суміжні права" суміжне право виникає внаслідок факту виконання твору, виробництва фонограми, виробництва відеограми, оприлюднення передачі організації мовлення. Для виникнення і здійснення суміжних прав не вимагається виконання будь-яких формальностей.

Зміна власника майнових прав на авторський твір може здійснюватися на підставі такого юридичного факту як авторський договір. Так, згідно із ч. 1 ст. 32 "про авторське право і суміжні права" автору та іншій особі, яка має авторське право, належить виключне право надавати іншим особам дозвіл на використання твору будь-яким одним або всіма відомими способами на підставі авторського договору. При цьому використання твору будь-якою особою допускається виключно на основі авторського договору.

Підставою для припинення авторських майнових прав на твір є, наприклад, закінчення закріпленого спеціальним законодавством строку чинності авторських прав. Так, згідно із ч. 1, 2 ст. 28 Закону України "Про авторське право і суміжні права" авторське право на

твір виникає внаслідок факту його створення і починає діяти від дня створення твору. При цьому авторське право діє протягом усього життя автора і 70 років після його смерті тощо.

Підставою виникнення та динаміки авторських та суміжних правовідносин може бути як одиничний юридичний факт так і їх сукупність, що визначається як юридичний склад. У кожному конкретному випадку визначається наявність чи відсутність необхідних юридичних фактів, що є законною підставою виникнення, зміни та припинення авторських та суміжних правовідносин. Порушення авторських та суміжних прав є підставою для виникнення відносин щодо їх відновлення та захисту.

Виходячи із вищевикладеного, можна зробити наступні висновки: 1. Основною та визначальною ознакою правовідносин у сфері авторського (суміжного) права є специфіка об'єктів, якими є результати інтелектуальної, творчої, духовної, розумової діяльності людини. Створення творчого (інтелектуального) продукту пов'язане не із виробничою діяльністю, а із використанням інтелекту конкретною фізичною особою (особами), що визнається творцем. Створений результат інтелектуальної діяльності в умовах товарно-грошових відносин набуває ознак товару і може стати предметом цивільно-правового обороту. Кожна інтелектуальна діяльність за своїм характером і змістом є творчою, але не кожний результат творчої діяльності стає об'єктом права інтелектуальної власності. Об'єктом останнього визнається лише такий результат творчої діяльності, який відповідає вимогам закону. 2. Необхідним є більш чітке визначення загальних рис всіх об'єктів права інтелектуальної власності, юридичне закріплення їх визначальних характеристик, що надасть змогу віднести той чи інший новий інтелектуальний продукт до об'єктів права інтелектуальної власності. Зміст та структура кожного інституту права інтелектуальної власності повинна містити систему прав, що будуть відображати особливості володіння, користування, розпорядження належними особам правами на об'єкти права інтелектуальної власності. Зазначені зміни у відповідні законодавчі акти нададуть змогу більш чітко визначити сутність авторських та суміжних правовідносин, що більш детально визначить предмет права інтелектуальної власності. 3. Кожен вид авторських та суміжних правовідносин має свої характерні особливості та елементи, кожен з яких потребує законодавчого уточнення та науково-теоретичного обґрунтування відповідних доповнень у діюче законодавство.

Список використаних джерел

1. Цивільне право України: підручник у 2-х кн. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 736 с.
2. Харитонова О. Поняття та види правовідносин інтелектуальної власності // Право України. – 2011. – № 3, С. 66-77.
3. Мозолин В.П. О концепции интеллектуальных прав // Журнал российского права. – 2007. – № 12, С. 100-109.
4. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 976 с.

Надійшла до редколегії 18.01.16

Т. Вахонева, канд. юрид. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ЮРИДИЧЕСКАЯ ПРИРОДА И ВИДЫ ПРАВООТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ АВТОРСКОГО ПРАВА И СМЕЖНЫХ ПРАВ В УКРАИНЕ

В статье исследовано понятие авторских и смежных правоотношений, выявлены и охарактеризованы их виды, определены и проанализированы основные элементы авторских и смежных правоотношений. Анализируя основные юридические признаки разных видов авторских и смежных правоотношений, автор особое внимание уделил сущности и внутреннему содержанию правоотношений относительно создания, использования и правовой охраны объектов авторского и смежного права.

Ключевые слова: авторское право, авторские правоотношения, правоотношения относительно реализации смежных прав, субъекты авторского и смежного права, объекты авторского и смежного права, основания возникновения авторских и смежных правоотношений.

T. Vakhonieva, Candidate of Juridical Science, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE LEGAL NATURE AND TYPES OF RELATIONS IN THE FIELD OF COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS IN UKRAINE

The article studies the concept of copyright and related legal, identified and characterized by their species, identified and analyzed the basic elements of copyright and related legal relations. Analyzing the main legal features of the different types of copyright and related relations, the author paid special attention to the nature and content of the internal relations concerning the creation, use and legal protection of copyright and related rights objects.

Key words: copyright, author relationships, relationship for related rights, subjects of copyright and related rights, objects of copyright and related rights, grounds for the emergence of copyright and related relationships.

УДК 349.23

С. Черноус, канд. юрид. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕРЕРВ ДЛЯ ОХОЛОДЖЕННЯ ЯК ВИДУ СПЕЦІАЛЬНИХ ПЕРЕРВ

У статті розглядаються проблеми правового забезпечення окремих видів спеціальних перерв протягом робочого дня. Висловлюється пропозиція встановлення в Україні на законодавчому рівні такого виду спеціальних перерв, як перерви для охолодження. Запровадження таких перерв обґрунтовується об'єктивними чинниками як-то кліматичні зміни, котрі характеризуються хвилями надзвичайної спеки в літній період та необхідністю забезпечення працівнику безпечних та нешкідливих умов праці.

Ключові слова: час відпочинку, спеціальні перерви, безпечні умови праці, санітарні норми, робота на відкритому повітрі.

Стаття 45 Конституції України закріпила право кожної працюючої особи на відпочинок. Відповідно до положень цієї статті таке право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час. Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом [1].

У розвиток положень Основного Закону України нормами Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП) конкретизовано вказане право, зокрема, визначено види часу відпочинку, порядок та гарантії їх надання. На жаль, у КЗпП відсутня окрема стаття, яка б містила визначення часу відпочинку та його види – норми, які регламентують вказане коло суспільних відносин розташовуються у різних його главах.

У доктрині трудового права традиційно серед видів часу відпочинку називають наступні: перерви протягом робочого дня, міжзмінні (міжденні) перерви, вихідні дні, святкові та неробочі дні, відпустки.

Не зупиняючись на характеристиці правового регулювання інших видів часу відпочинку, зосередимо свою увагу на проблемах правового забезпечення окремих видів перерв протягом робочого дня.

Варто зауважити, що питання пов'язані з правовою регламентацією перерв протягом робочого дня не були предметом окремих наукових досліджень у нашій державі. Переважно вказаної проблематики науковці торкалися побічно, досліджуючи ті чи інші аспекти правового регулювання робочого часу та часу відпочинку у цілому або охорони праці. Серед них: В.Я. Бурак, В.С. Венедиктов, Л.П. Гаращенко, Л.Я. Гінцбург, М.І. Гордієнко, В.В. Готра, С.Ф. Гуцу, М.І. Іншин, Т.В. Красюк, Р.З. Лівшиц, К.Ю. Мельник, В.І. Прокопенко, О.А. Ситницька, Н.М. Хуторян, Т.І. Чавікіна та інші. Спеціальне дослідження перерв протягом робочого дня було проведено російським вченим П.В. Ухтинським.

Законодавство про працю України і наука трудового права визначають такі види перерв протягом робочого дня, як перерва для відпочинку та харчування (таку

перерву можна назвати загальною, адже вона повинна надаватися всім працівникам) і спеціальні перерви. Спеціальні перерви теж диференціюються у залежності від мети їх надання: перерви для годування дитини, перерви для обігріву, перерви для відпочинку на вантажно-розвантажувальних роботах, перерви для осіб, які працюють у шкідливих умовах праці та інші. Специфікою цього виду перерв є те, що вони включаються до робочого часу і, відповідно, підлягають оплаті. Встановлення спеціальних перерв, як правило, спрямовано на охорону життя та здоров'я працівників під час виконання ними своїх трудових обов'язків. Одночасно, переконані, що законодавство, яким регламентовано перерви у роботі, потребує удосконалення.

Серед інших проблем, як-от: застарілість нормативно-правових актів, неадаптованість їх до сучасних фінансових та економічних умов господарювання, варто відзначити і не всебічність охорони життя та здоров'я працівника у вказаному аспекті нормами трудового права України. Зокрема, вважаємо, що законодавством України про працю не на належному рівні здійснюється регулювання перерв для охолодження. Якщо бути точним та буквально слідувати нормам, то такого виду перерв на законодавчому рівні в Україні не встановлено. У підзаконних актах використовується термінологічне словосполучення "запобігання перегріванням" та визначено тривалість перерв, які мають виконувати відповідну функцію. Так, питання забезпечення оптимальних та допустимих мікрокліматичних умов у виробничих приміщеннях регламентовані Санітарними нормами мікроклімату виробничих приміщень ДСН 3.3.6.042-99, затвердженими постановою Головного державного санітарного лікаря України 01.12.1999 р. № 42. Вказаним документом встановлено допустимі величини температури (верхня та нижня межа), відносної вологості та швидкості руху повітря в робочій зоні виробничих приміщень. Показники мікроклімату диференційовано в залежності від періоду року (холодний чи теплий), виду та категорії робіт (легка (Ia, Ib); середньої важкості (IIa, IIб); важка (III)), тривалості перебування працівника на робочому місці (постійне або непостійне). Крім зазначеного, встановлено також основні вимоги до засобів нормалізації мікроклімату. Профілактиці пере-

грівання працюючих в умовах нагріваючого мікроклімату повинна сприяти організації раціонального режиму праці та відпочинку. Визначено, що при мікрокліматичних умовах, які перевищують допустимі параметри, внутрішньозмінний режим праці та відпочинку організовують за рахунок тривалості робочого часу: при температурі повітря, що перевищує допустимий рівень, тривалість регламентованих перерв становить не менше 10 % робочого часу на кожні 2°C перевищення; при поєднанні температури повітря, що перевищує допустимий рівень, з відносною вологістю, яка перевищує 75 %, тривалість таких перерв рекомендується встановлювати не менше 20 % робочого часу; при інтенсивності теплового опромінення понад 350 Вт/м² та опроміненні понад 25 % поверхні тіла, тривалість безперервної роботи і вказаних перерв диференційовано ще більш детально. Також детально регламентовано тривалість роботи та відпочинку при проведенні ремонтних робіт всередині виробничого устаткування та агрегатів з температурою повітря від 28 до 40°C і температурою орогенжень до 45°C. Крім того, встановлено обов'язок роботодавця обладнати приміщення в робочій зоні з оптимальним мікрокліматом для відпочинку на час регламентованих перерв, прийому їжі при виконанні робіт у зазначених умовах [2].

Одночасно виникає питання про те, а чи повинен роботодавець надавати перерви для охолодження працівникам, які працюють на відкритому повітрі за високої температури повітря? І чи є об'єктивні підстави та необхідність для встановлення таких перерв на державному рівні?

Варто зауважити, що територія України розташована переважно в помірному кліматичному поясі, лише Південний берег Криму – в субтропічному. Найвищі середні температури липня на півночі і північному заході становлять +17...+19°C, на півдні України +22...+23°C [3]. Одночасно можна констатувати, що в останні роки в Україні в літні місяці фіксується температура, що перевищує +34°C. Розвідки температури повітря на території України дозволили дослідникам дійти висновків, що "абсолютний максимум температури майже повсюди підвищився, а абсолютний мінімум не зазнав істотних змін. Дані моніторингу сучасного клімату України вказують на те, що в останні роки ХХ ст. та на початку ХХІ ст. тенденція підвищення температури повітря до екстремальних значень посилилась" [4, с. 39]. В інших джерелах стверджується, що "... зростання температури прогресує, за останню декаду температура зросла на 0,2°C. У континентальній Європі в період з промислової революції до 2011 року температура зросла на 1,3°C. За період 1960-2012 рр. у Південно-Східній Європі річна температура повітря зросла на 0,2°C за кожне десятиліття, а у Північно-Східній Європі – на 0,3–0,4°C/десятиліття. За прогнозами, у континентальній Європі відбуватиметься подальше потепління: за найоптимістичнішими сценаріями, температура зросте приблизно на 1,0 – до 2,5°C в період 2012–2050 рр., збільшиться частота і тривалість хвиль надзвичайної спеки" [5, с. 5].

Слід зазначити, що практиці відомі приклади подовження перерв для відпочинку в Україні у зв'язку із проведенням робіт на відкритому повітрі за високих температурних показників. Так, Державним агентством автомобільних доріг України було видано наказ від 2 серпня 2012 року № 300 "Про організацію дорожніх робіт в умовах спекотної погоди", в якому зазначалося, що "за повідомленням Українського гідрометеорологічного центру 1 – 4 серпня в Україні утримується переважно суха та жарка погода з температурою повітря вдень 28 – 34°, у південній та східній частинах 32 – 37° 5 –

7 серпня очікується сильна спека: максимальна температура досягне 35 – 38°, у південних, східних, Дніпропетровській областях та степовій частині Криму місцями 40 – 42° – такі температури відповідають критеріям стихійного гідрометеорологічного явища. для профілактики виникнення теплових ударів та перегрівання працівників під час роботи при підвищеній температурі повітря та інтенсивному сонячному опроміненні, розглянути можливість збільшення часу перерв на відпочинок в зонах, захищених від сонця та зміщення робочих змін на більш прохолодну частину доби" [6].

Відзначимо, що сьогодні можливість встановлення перерв для охолодження існує на локальному рівні. Вказаний висновок обумовлений тим, що Конституцією України, КЗпП, Законом України "Про охорону праці" встановлено презумпцію пріоритету життя і здоров'я працівників та повної відповідальності роботодавця за створення належних, безпечних і здорових умов праці та тим, що режим роботи, тривалість робочого часу і відпочинку встановлюють на рівні колективного договору та правил внутрішнього трудового розпорядку. Вважаємо, що встановлення вказаного виду перерв потребує регулювання на рівні закону (КЗпП), адже саме законом повинні встановлюватись ті гарантії, які направлені на охорону життя та здоров'я людини і мають забезпечуватись силою державного примусу. На локальному ж рівні варто встановити механізм реалізації права на перерву для охолодження (періодичність та тривалість надання таких перерв тощо).

Слід зазначити, що досвід запровадження такого виду перерв існує. Так, у законодавстві про працю СРСР існували норми, які передбачали заборону постійної роботи окремим категоріям працівників легкої промисловості при певних температурних умовах [7, с. 93], а в окремих республіках перерва для охолодження встановлювалася на рівні кодексу. Для прикладу, перерва для охолодження передбачалася статтею 159 КЗпП Таджикиської РСР, причому перерви для охолодження, на відміну від перерв для обігріву, не включалися до робочого часу [8, с. 50]. Сьогодні законодавство Республіки Таджикистан (ст. 77 ТК) [9] передбачає не тільки перерву для обігріву, а й перерву для охолодження для осіб, які працюють в спекотну пору року на відкритому повітрі і така перерва включається до робочого часу. Також стаття 75 Трудового кодексу Туркменістану передбачає надання спеціальної перерви працівникам, які працюють у спекотну пору року на відкритому повітрі [10], аналогічне положення закріплено й у статті 82 Трудового кодексу Республіки Казахстан [11]. Звичайно, кліматичні умови в вказаних країнах та в Україні різні, але, враховуючи кліматичні зміни, які відбуваються у світі і котрі ми вже відчули на території нашої держави, вважаємо, що необхідність встановлення на законодавчому рівні перерв для охолодження працівникам, які працюють на відкритому повітрі, об'єктивно існує.

Перспективне законодавство також не встановлює такого виду перерв. Так, стаття 155 Проекту Трудового кодексу України № 1658 встановлює перерви упродовж робочого дня (зміни) і, зокрема, визначає, що "на певних видах робіт працівникам упродовж робочого часу надаються перерви, обумовлені специфікою роботи, організації виробництва і праці. Види цих робіт, тривалість перерв та порядок їх використання встановлюються трудовим законодавством та/або правилами внутрішнього трудового розпорядку. Працівникам, які в холодну пору року працюють на відкритому повітрі або у приміщеннях, що не обігріваються, вантажникам на вантажно-розвантажувальних роботах та іншим працівникам на умовах і в порядку, передбачених колектив-

ним договором, надаються спеціальні перерви для обігрівання та відпочинку, які включаються до складу робочого часу" [12]. Як бачимо, можливість встановлення перерви для охолодження закладено, але виникає питання навіщо визначати окремі види спеціальних перерв (для обігріву, вантажникам)? Відповідь напевно повинна ґрунтуватися на тому, що вказані у нормі перерви регламентовано на державному рівні, якого потребує, на нашу думку, і перерва для охолодження.

Стаття 3 Конституції України визнала життя і здоров'я людини найвищою соціальною цінністю та встановила, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Закон України "Про охорону праці" містить положення, відповідно до якого державна політика в галузі охорони праці спрямована на створення належних, безпечних і здорових умов праці, запобігання нещасним випадкам та професійним захворюванням. Зважаючи на вказане, держава повинна всебічно захищати життя і здоров'я працюючих. Відповідно, на рівні КЗпП, а пізніше і Трудового кодексу України повинно бути встановлено такий вид перерв, як перерви для охолодження. Адже, як точно відмічено у науковій літературі, "завдання трудового права полягає у передбаченні майбутніх змін і своєчасному реагуванні на них" [13, с. 25].

Список використаних джерел

1. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Санітарні норми мікроклімату виробничих приміщень ДСН 3.3.6.042-99: [Затв. постановою Головного державного санітарного

лікаря України 01.12.1999р. № 42] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://sop.zp.ua/norm_dsn_3_3_6_042-99_02_ua.php

3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.geograf.com.ua/physical/school-course/448-klimat-ukrajini>

4. Осадчий В.І., Бабіченко В.М. Температура повітря на території України в сучасних умовах клімату / Осадчий В.І., Бабіченко В.М. // Український географічний журнал. – 2013. – № 4. – С. 32-39.

5. Павел Штысний, Мілан Лапін. Глобальна зміна клімату // Адаптація до зміни клімату: навчальний посібник Карпатський Інститут Розвитку, Агентство сприяння сталому розвитку Карпатського регіону "ФОРЗА", 2015. – 85 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.forza.org.ua/sites/default/files/global_climate_changes_training_manual_ua_screen_final.pdf

6. Про організацію дорожніх робіт в умовах спекотної погоди: наказ Державного агентства автомобільних доріг України від 2 серпня 2012 року № 300 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://document.ua/pro-organizaciyu-dorozhniy-robot-v-umovah-spekotnoyi-pogodi-doc111913.html>

7. Абрамова А.А. Труд женщин. / А.А. Абрамова – М.: Профиздат, 1982. – 208с.

8. Ключев А.А., Ярхо А.В. Профактив о контроле за рабочим временем временем отдыха (правовые вопросы) // А.А. Ключев, А.В. Ярхо., М., Профиздат, 1975. – 128с.

9. Трудовой кодекс Республики Таджикистан от 15 мая 1997г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.khf.tj/Uploads/doc/law_28.pdf

10. Трудовой кодекс Туркменистана от 18.04.2009г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://minjust.gov.tm/mmerkez/doc_view_2lang.php?doc_id=8334

11. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38910832#sub_id=820000

12. Проект Трудового кодекса № 1658 (доопрацьований за станом на 20.05.2015р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221

13. Лукаш С.С. Співвідношення централізованого і локального регулювання трудових відносин в умовах ринкової економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: 12.00.05 "Трудове право; право соціального забезпечення" / С.С. Лукаш. – К., 2011. – 35 с.

Надійшла до редколегії 18.01.16

С. Черноус, канд. юрид. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПЕРЕРЫВОВ ДЛЯ ОХЛАЖДЕНИЯ КАК ВИДА СПЕЦИАЛЬНЫХ ПЕРЕРЫВОВ

В статье рассматриваются проблемы правового обеспечения отдельных видов специальных перерывов в течение рабочего дня. Высказывается предложение ввести в Украине на законодательном уровне такой вид специальных перерывов, как перерывы для охлаждения. Введение таких перерывов обосновывается объективными факторами как-то климатические изменения, которые характеризуются волнами чрезвычайной жары в летний период и необходимостью обеспечения работнику безопасных и безвредных условий труда.

Ключевые слова: время отдыха, специальные перерывы, безопасные условия труда, санитарные нормы, работа на открытом воздухе.

S. Chernous, PhD, Associate Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE LEGAL REGULATORY SUPPORT ISSUES OF THE BREAKS FOR COOLING AS THE BREAK TYPE FOR INTENDED PURPOSES

The article deals with the legal regulatory support issues of certain types of the breaks for intended purposes during the working day. It has been suggested stipulating in legislation of Ukraine such the break type for intended purposes as the break for cooling. The implementation the above-mentioned break type is substantiated by objective factors such as climate change, which are characterized by extreme heat waves in the summer time and the need to ensure occupational safety and harmless conditions at the workplace.

Key words: time off, breaks for intended purposes, occupational safety, sanitary norms, work outdoors.

УДК 342.41

О. Стрельцова, канд. юрид. наук, доц., докторант

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЯК ДОКТРИНАЛЬНА КАТЕГОРІЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті аналізуються основні підходи до характеристики процесу конституціоналізації, виокремлюються та досліджуються її головні сутнісні риси, виходячи з яких обґрунтовується визначення поняття конституціоналізації.

Ключові слова: конституціоналізація, конституція, конституціоналізм.

Динамічні трансформаційні перетворення, що вже понад двадцять років відбуваються на пострадянському просторі (або, як ще кажуть, в країнах молодшої демократії, зокрема і в Україні), реформування та модернізація всіх сфер суспільно-політичного життя, задекларовані прагнення забезпечити стабільність демократичного розвитку, закономірно обумовлюють відповідні зміни

в доктрині. Як наслідок – нині у межах загальнотеоретичних та галузевих правових досліджень спостерігається активне оновлення понятійно-категоріального апарату, введення в науковий обіг нових термінів та понять, які позначають актуальні явища і процеси.

Одним із таких термінопонять, що порівняно недавно набув поширення у вітчизняних та зарубіжних спеці-

ально-правових дослідженнях, є термін "конституціоналізація". Оперування ним є своєрідною модною тенденцією, "трендом" сучасної правової науки. До характеристики тих чи інших аспектів цього процесу зверталися у своїх дослідженнях такі вітчизняні науковці, як Ю. Волошин, Ю. Барабаш, В. Кампо, А. Крусян, М. Орзіх, Н. Пархоменко, С. Погребняк, Т. Подорожна, О. Скрипнюк, Я. Чернопищук та ін. Разом з тим, необхідного теоретичного обґрунтування він все ще не отримав. Підтвердженням цієї тези є фрагментарність та суперечливість дефініцій "конституціоналізації", що наводяться в юридичній літературі, а також деякі розбіжності у розумінні її сутнісного та змістовного наповнення.

Слід зазначити, що у вітчизняних енциклопедичних джерелах визначення конституціоналізації відшукати доволі складно; нечисленними є також дефініції в зарубіжних енциклопедичних та довідкових виданнях, що на наш погляд, є свідченням певного відставання узагальнюючої наукової думки від потреб суспільної, в тому числі, юридичної практики.

Так, автори вітчизняного Енциклопедичного словнику з державного управління визначають конституціоналізацію як закріплення системи суспільно-політичних відносин, які панують у державі і суспільстві, в Основному законі країни – конституції. При цьому зазначається, що наявність конституції є показником конституційності держави тільки у тому випадку, коли її положення реально втілені в державній організації і суспільних відносинах, неухильно виконуються органами влади і громадянами [1].

Російський Великий юридичний словник тлумачить конституціоналізацію як закріплення певних положень у тексті конституції, надання їм конституційної сили [2].

Натомість один із "першопрохідців" у дослідженні теоретичних та практичних проблем конституціоналізації на пострадянському просторі, російський вчений І. Кравець визначає це явище здавалося б із протилежних позицій – як процес проникнення норм конституції і конституційного права у вигляді обов'язкових імперативів, до різних компонентів правової системи [3].

Білоруський науковець Г. Василевич також вважає, що конституціоналізація покликана забезпечити побудову всієї ієрархії правових актів у відповідності з конституцією, сенс якої має розкриватися через її тлумачення та застосування згідно із загальновизнаними принципами правової держави [4].

Співзвучним із вищенаведеними є визначення, що пропонують деякі українські науковці, зокрема, Ю. Волошин, а також Т. Подорожна. На їх думку, конституціоналізація – це процес проникнення конституційних положень і принципів (цінностей) до структури правової системи з метою поширення їх на всі її структурні елементи. У підсумку ці елементи мають конституціоналізуватися, зв'язки між ними налагодитися, а вся система стати конституційною [5].

Вбачається, що наведені визначення конституціоналізації хоч і є вірними з позицій формально-юридичного, догматичного підходу, водночас є дещо неповними, оскільки висвітлюють тільки один із аспектів цього складного, багатокomпонентного процесу.

Усвідомлення недосконалості одномірної характеристики конституціоналізації спонукало дослідників до розширення кола наукових пошуків. Так, І. Кравець, розвиваючи власне (вищенаведене) визначення, на додаток до нього запропонував розрізняти конституціоналізацію у вузькому та широкому сенсах. У вузькому сенсі – як зведення правової норми до рівня конституційного правоположення (конституціоналізація тут пов'язана з визначенням об'єктів конституційного регулю-

вання). У широкому значенні конституціоналізація, – на думку автора, – передбачає всебічний розвиток ієрархічно взаємопов'язаних способів і методів юридизації суспільних відносин (зокрема з метою подолання соціальних конфліктів), що передусім притаманно індустріальному суспільству. Виходячи з широкого тлумачення поняття конституціоналізації, І. Кравець порівнює ефективне правове регулювання з певним устроєм конституційного характеру, а процес юридизації суспільних відносин в межах такого устрою – з поступовою конституціоналізацією правового порядку загалом [6].

Російські вчені В. Крусс і А. Кузьмін також виокремлюють два значення поняття конституціоналізації. По-перше, конституціоналізація характеризується ними як перманентний процес конкретизації засад, освоєння цінностей і норм конституції в чинному законодавстві і, по-друге, як включення в конституцію основних принципів і статусів тих чи інших суб'єктів конституційно-правових відносин, у результаті чого їх правове положення визначається законом досить детально (в останньому значенні науковці розглядають конституціоналізацію як складову процесу конституційно-правової (юридичної) інституціоналізації).

Крім того, В. Крусс і А. Кузьмін слушно звертають увагу ще на один аспект прояву конституціоналізації, що має місце в державах перехідного типу (зокрема в Україні, Грузії, Молдові, Російській Федерації тощо) – цей процес може відбуватися у формі конституційної модернізації, тобто можливості і необхідності перетворення правової системи на підставі конституцій, які були прийняті після набуття незалежності колишніми республіками СРСР [7]. Про цей різновид конституціоналізації говорить і Г. Василевич, щоправда не застосовуючи термін "конституційна модернізація". Він зокрема зазначає, що основою для конституціоналізації поточного національного законодавства в так званих країнах молододі демократії у напрямку їх наближення до демократичних еталонів і взірців, що склалися в ряді західноєвропейських країн, є принципи правової держави, сформульовані або виведені з тексту національної конституції, а також міжнародних документів, насамперед тих, які присвячені статусу людини і громадянина [8].

В інтерпретації російського конституціоналіста М. Бондаря, конституціоналізація передбачає "вбудовування" законодавства в несуперечливу правову систему, функціонування якої ґрунтується на верховенстві конституції. Більш детально вона проявляється в трьох аспектах: по-перше, найбільш значущі галузеві відносини мають безпосередньо закріплюватися в конституції та регулюватися шляхом прямої дії норм Основного закону; по-друге, галузеве законодавство повинне регулювати відповідне коло суспільних відносин у суворій відповідності з положеннями конституції та під судовим конституційним контролем; по-третє, конституціоналізація є способом подолання конкуренції правових норм та розв'язання юридичних конфліктів.

Водночас конституціоналізація, – продовжує М. Бондарь, – якщо розглядати її в більш загальному вигляді, реалізується не тільки через функціонування органів конституційного контролю, але й забезпечується в результаті системної взаємодії та спільної діяльності всіх органів публічної влади, спрямованої на неухильне дотримання норм конституції та їх адекватне, точне відображення у правотворчій і правозастосовній практиці [9].

У західноєвропейських правових дослідженнях також переважає тенденція до виокремлення декількох значень поняття "конституціоналізація". Як зауважує з цього приводу Директор Інституту Макса Планка із зарубіжного публічного та міжнародного права А. Петерс,

"нині ведеться не загальний, уніфікований дискурс про конституціоналізацію, а цілий ряд наукових дебатів, учасники яких використовують різні поняття та уявлення про конституцію, конституціоналізм і відповідно конституціоналізацію". Розвиваючи власні міркування, дослідниця наводить два визначення конституціоналізації як особливого динамічного процесу: по-перше, під конституціоналізацією А. Петерс пропонує розуміти формування конституційного права в межах певного правового порядку (імовірно мається на увазі конкретизація і деталізація правоположень Основного закону в конституційному законодавстві – О.С.) і, по-друге, поширення конституціоналізму як інтелектуальної течії [10].

В літературі можна зустріти критичні зауваження щодо багатозначного тлумачення поняття конституціоналізації. Зокрема йдеться про те, що ці значення відрізняються настільки, що виникають сумніви щодо доречності застосовування до них єдиної термінологічної основи [11]. Проте нам видається, що поліваріантний підхід до характеристики конституціоналізації є більш вірним, але не як диференціація різних дефініцій з метою їх протиставлення, а як узагальнення і синтез численних проявів цього багатаспектного явища.

На нашу думку, в наведених визначеннях йдеться про взаємодоповнюючі напрями єдиного процесу, адже конституціоналізацію не можна уявляти лише як односторонній низхідний рух. Скоріше вона може бути охарактеризована як своєрідний "кругообіг" конституційно-правової матерії, оскільки важливе значення в цьому процесі має не тільки прямий вплив конституції на систему права і законодавства в межах правопорядку певної країни, а й зворотні зв'язки Основного закону з правовою, політичною, економічною та соціокультурною сферами суспільного життя. Конституціоналізація являє собою двоєдиний, безперервний процес переведення "належного" (принципів, цінностей, нормоположень) в реально існуюче – "дійсне", і водночас зустрічне включення в орбіту конституційно-правового регулювання нових соціальних відносин, морально-етичних та ціннісних установок, які визріли, фактично склалися і в силу їх суспільної значущості потребують закріплення та легалізації на найвищому – конституційно-правовому рівні. При цьому, як вірно наголошує І. Кравець, "ступінь відкритості конституції до інновацій та соціальних змін – важливий показник її юридичного та суспільного потенціалу" [12].

В такому постійному русі розкривається жива матерія конституції, її здатність уособлювати як "букву", так і "дух" права. Саме конституціоналізація покликана відігравати роль своєрідного містка, з'єднуючої ланки між правовими ідеалами, принципами, цінностями, що сформувалися в руслі ідеології конституціоналізму і отримали свого формально-юридичного закріплення в тексті Основного закону та їх реальним втіленням у повсякденну юридичну практику.

Таким чином, у сучасній правовій доктрині можна констатувати неоднозначність у вживанні терміна "конституціоналізація", а різноманітність дефініцій, як відомо, не сприяє формуванню єдиного розуміння. Вбачається, що з метою більш точного з'ясування змістовного наповнення поняття "конституціоналізація" необхідно виокремити і розглянути основні значення, в яких вживається цей термін у межах конституційно-правових та інших галузевих досліджень.

По-перше, ряд вчених пов'язують конституціоналізацію з історичним процесом конституювання певної організації політичної влади, що супроводжувався поширенням теорії і практики конституціоналізму (А. Петерс, К. Томушат, Ю. Хабермас, Ф. Шміттер, М. Марченко, Т. Хабрієва). Прихильники цього підходу вважають,

що конституціоналізацію можна розглядати не лише як локальне явище, обумовлене просторовими і темпоральними характеристиками розвитку певної національної держави, її політико-правовими реаліями, конституційною традицією, моральними та ціннісними установками, що є складовою ментальності представників конкретного соціуму, а й з позицій цивілізаційного підходу – в контексті загальноісторичного розвитку людства. За такого підходу акцент робиться на установчий аспект конституціоналізації, що розкривається у конституюванні певних прогресивних здобутків людства у політико-правовій сфері, їх юридичної інституціоналізації та поступовому поширенні, визнанні в якості певних взірців, стандартів тими державами, що прагнуть не просто декларувати себе як демократичні та правові, але і реально наближати практики функціонування свого конституційного ладу до їх втілення [13].

Відповідно до другого зі значень, у якому вживається термін "конституціоналізація", під нею розуміється розширення кола об'єктів конституційно-правового регулювання, що відбувається шляхом конституційного оформлення нових сфер державно-політичного та суспільного буття; врегулювання на найвищому рівні найбільш значущих суспільних відносин. Як вважають прихильники цього підходу (І. Кравець, Ю. Волошин, І. Гоша, Т. Масловська та ін.), конституціоналізація є складовою всесвітньо-історичного явища, пов'язаного з тенденцією юридизації суспільних відносин у ході переходу від аграрного до індустріального, а потім – від індустріального до інформаційного суспільства. Важливою характеристикою цього процесу є поширення концепції писаної конституції як основи правової системи національної держави [14].

Щодо нинішнього етапу розвитку, то конституціоналізація як відображення тенденції соціальної юридизації передбачає активне поширення конституційно-правових засобів на систему суспільних відносин, так би мовити "захоплення" все нових сфер і галузей, а також збільшення значущості конституційних регуляторів для правового впливу на них. Причини цього коріняться в значному ускладненні та диференціації (спеціалізації) соціального управління, посиленні державно-організаційних засад майже в усіх сферах суспільного життя, формуванні нової політико-правової моделі світопорядку та розгортанні інтеграційних і глобалізаційних процесів, оновленні різних форм державності, поглибленні взаємозв'язків між державою і громадянським суспільством тощо [15].

Водночас досвід історичного розвитку свідчить, що процес розширення кола об'єктів конституційно-правового регулювання в основі своїх має об'єктивний характер та зумовлений необхідністю упорядкування та регламентації на найвищому рівні найбільш значущих для суспільства і держави відносин. Тим самим, конституційне оформлення нових сфер державно-політичного та суспільного життя має адекватно відображає потреби суспільства з метою забезпечення ефективності конституціоналізації та дотримання балансу між державним регулюванням та дією механізмів соціальної саморегуляції [16].

По-третє, ряд учених тлумачать конституціоналізацію як складову конституційно-правового регулювання або її змістовний обсяг дорівнюється до обсягу категорії "реалізація" конституції (Н. Пархоменко, Т. Подорожна, А. Кузьмін). Зокрема Н. Пархоменко вказує, що традиційно в теорії конституційного права сутність, зміст, засоби та в цілому механізм впливу конституції на суспільне життя, визначались як конституційне регулювання. Особливістю даного виду правового регулювання є

найвищий ступінь важливості суспільних відносин, які є предметом цього регулювання. Однією з форм такого регулювання є конституціоналізація. Конституціоналізація систем права і законодавства, – на думку вченої, – полягає у зміцненні конституційних засад у відповідних галузях і сферах суспільних відносин, що передбачає стійкий рівень конституційного регулювання цих відносин, стабільність їх розвитку, одноманітність практики розгляду та вирішення уповноваженими органами юридичних справ. Досягнення стабільності конституції як Основного закону держави шляхом конституціоналізації законодавчої бази здійснює стабілізуючий вплив на суспільний розвиток, забезпечує стійкість основних засад правового регулювання [17].

Нажаль, відзначаючи тісний взаємозв'язок конституційно-правового регулювання, реалізації конституції та конституціоналізації, дослідники разом з тим не здійснюють співвідношення цих категорій, не виокремлюють їх спільні і відмінні риси. Вбачається, що таке співвідношення полягає у такому. Взаємозв'язок конституційно-правового регулювання та реалізації конституції передусім проявляється в сфері правотворчості, в ході якої встановлюються, змінюються або скасовуються норми конституційного права, тобто відбувається нормативне правове регулювання на найвищому рівні [18]. Нормативно-організаційне опосередкування суспільних відносин є основним напрямом правового впливу на поведінку людей. Реалізація ж конституційно-правових норм охоплює діяльність суб'єктів із втілення таких норм у життя. Це дозволяє розмежовувати правотворчість та реалізацію права. Проте вони не існують одна без одної, перебуваючи в постійній взаємодії: норми конституційного права створюються для їх реалізації, через яку вони набувають дієвості та втілюються в правозастосовній практиці [19]. Роль конституціоналізації в цьому процесі проявляється у тому, що будучи відносно стабільною системою, конституційно-правові норми водночас покликані відображати постійний розвиток суспільних відносин. У такому випадку конституціоналізація є своєрідною відповіддю на зміни реально існуючих економічних, соціальних, політичних та духовних умов життя людей, одним із важливих проявів реагування правової системи (центром якої є конституція) на соціальні зміни. Свідченням і підтвердженням того, що конституціоналізація відбувається, є своєчасний та адекватний соціальним трансформаціям розвиток механізму конституційно-правового регулювання, реалізація положень Основного закону з метою модернізації суспільних відносин. Тобто будучи динамічним процесом, конституціоналізація покликана підтримувати постійний взаємозв'язок між юридичною і фактичною конституцією, забезпечувати багаторівневу конкретизацію конституційних принципів і норм у законодавстві та сприяти їх ефективній реалізації. Метою конституціоналізації і водночас індикатором її результативності є встановлення конституційної законності.

Зрештою, по-четверте, під конституціоналізацією іноді розуміють конституційно-правову модернізацію, що особливо притаманно дослідженням, присвяченим конституційним перетворенням, які відбуваються на пострадянському просторі (Г. Арутюнян, М. Бондарь, Г. Василевич, О. Пересада, М. Файнберг).

Проте процес модернізації правової системи в країнах перехідного типу відбувається досить складно і неоднозначно, оскільки передбачає комплексну структурну трансформацію всього конгломерату суспільних відносин, які охоплюються конституційним регулюванням. На даний процес чинять вплив значна кількість факторів як об'єктивного (світові глобалізаційні проце-

си, внутрішньодержавні кризові явища в економічній, політичній та інших сферах), так і суб'єктивного характеру (наявність чи відсутність волі політичних еліт щодо реального проведення реформ, а також активної громадянської позиції більшості населення), що значно ускладнює і без того непростий перебіг відповідних перетворень [20].

Поряд із модернізацією суспільства, держави і права, модернізаційна конституціоналізація торкається і безпосередньо конституції. На думку Н. Бутусової, модернізація конституції можлива лише через її реформування, тобто зміни тексту Основного закону двома допустимими способами: або шляхом внесення до нього тих чи інших поправок, або шляхом розробки та прийняття нової конституції [21]. Проте нам видається, що в умовах стабільного суспільно-політичного і правового розвитку модернізаційна конституціоналізація може здійснюватися й іншими способами, наприклад, шляхом тлумачення тексту Основного закону органами конституційної юстиції, а також через конкретизацію конституційно-правових принципів і норм у конституційному та галузевому законодавстві. Адже як відомо, однією з особливостей будь-якої конституції, є рамковий характер багатьох її положень. Крім того, наявність в конституції значної кількості бланкетних та відсилочних норм приводить до того, що фактичне правове регулювання переводиться на рівень поточного законодавства, в якому цілком легально конкретизуються і деталізуються конституційні правоположення відповідно до актуальних тенденцій суспільного розвитку. Відсутність надмірної деталізації передбачає, що законодавець має широкі можливості для правотворчості без внесення змін до тексту Основного закону, оскільки парламент не тільки вправі, а й зобов'язаний своєчасно і точно реагувати на трансформаційні процеси, що протікають у суспільстві [22].

Виходячи з наведеного, вбачається, що можна виділити два аспекти модернізаційної конституціоналізації: "низхідний" та "висхідний". Низхідна модернізаційна конституціоналізація має місце тоді, коли в умовах трансформаційних перетворень конституція закріплює нормативну модель і принципи бажаного перспективного розвитку суспільних відносин, що відповідає провідним засадам конституціоналізму і спирається на його головні інститути. Висхідна модернізаційна конституціоналізація полягає у тому, що конституція як Основний закон суспільства і держави має бути відкритою до соціальних трансформаційних змін та перетворень, що відбуваються у суспільстві. Ступінь відкритості конституції визначається своєчасним розширенням переліку об'єктів конституційно-правового регулювання або актуальною інтерпретацією, тлумаченням її положень відповідно до реалій суспільно-політичного розвитку [23].

Таким чином, нині в межах правових досліджень можна спостерігати множинність підходів до розуміння та визначення поняття конституціоналізації. Водночас, виокремлені позиції не є такими, що взаємовиключають одна одну. Як видається, кожен із наведених підходів є об'єктивно виправданим. Адже категорія конституціоналізації є настільки багатогранною, що з рівною мірою обґрунтованості може використовуватися і для позначення процесів конституювання, що супроводжувалися поширенням теорії і практики конституціоналізму; і як складова тенденції юридизації суспільних відносин; і як важливий процес, тісно пов'язаний із конституційно-правовим регулюванням і реалізацією конституції; і як конституційно-правова модернізація. Все залежить від того, з якого ракурсу і під яким кутом зору підходити до осмислення даної проблематики. Більш того, саме комплексний аналіз усіх наведених підходів може сприяти

формуванню необхідної методологічної основи для найбільш повного охоплення досліджуваного явища та висвітлення різних його аспектів.

Вбачається, що формування визначення конституціоналізації вимагає також виявлення сутнісних засад цього явища. На нашу думку, сутність конституціоналізації виявляється у таких її основних рисах: по-перше, у телеологічній спрямованості на забезпечення практичного аспекту реалізації взаємозв'язку між конституцією і конституціоналізмом; по-друге, в онтологічній приналежності до певної парадигми конституціоналізму, зумовленості її базовими принципами та межами; по-третє, у динамізмі та перманентності дії, що розкриваються в забезпеченні постійного "кругообігу" конституційно-правової матерії, її об'єктивуванні та конкретизації на всіх рівнях та в усіх структурних компонентах правової системи з метою інтеграційного та гармонізаційного впливу на них; та, по-четверте, в обумовленості процесу конституціоналізації факторами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, а також політико-правовими параметрами і соціальним контекстом.

Виходячи з наведеного, конституціоналізація правової системи може бути визначена як здійснюваний на засадах конституціоналізму перманентний процес конституційного оформлення (юридичної інституціоналізації) найбільш значущих суспільних відносин та ціннісних установок з метою подальшої об'єктивної конституційних норм, принципів і цінностей у всі структурні компоненти правової системи.

Список використаних джерел

1. Енциклопедичний словник з державного управління / [уклад.: Сурмін Ю.П., Бакуменко В.Д., Михненко А.М. та ін.] / за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трошинського, Ю.П. Сурміна. – К.: НАДУ, 2010. – 820 с.
2. Додонов В.М. Большой юридический словарь / В.М. Додонов, В.Д. Ермаков, М.А. Крилов. – М.: Изд-во "Инфра-М", 2001. – 790 с.
3. Кравец И.А. Формирование российского конституционализма: проблемы теории и практики: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.02. / Кравец Игорь Александрович. – М., 2003. – 584 с. – С. 153-155.
4. Василевич Г.А. Конституционализация текущего законодательства и практики его применения – важнейший юридический императив / Г.А. Василевич. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uristy.ucoz.ru/publ/23-1-0-1162>.
5. Волошин Ю.О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти: монографія / За ред. М.О. Баймуратова / Ю.О. Волошин. – К.: Логос, 2010. – 428 с. – С. 307; Подорожна Т.С. Основні засади теорії конституціоналізації вітчизняного законодавства / Т.С. Подорожна // Теорія і практика конституціоналізації галузевого законодавства України: монографія [наук. ред. Ю.С. Шемшученко, відп. ред. Н.М. Пархоменко] – К.: Вид-во "Юридична думка", 2013. – 308 с. – С. 33, 39.
6. Кравец И.А. Формирование российского конституционализма: проблемы теории и практики: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.02. / Кравец Игорь Александрович. – М., 2003. – 584 с. – С. 153-155. – С. 196.
7. Крусс В.И. Понятие, основные предпосылки и факторы конституционализации Российской судебной системы / В.И. Крусс, А.Г. Кузьмин // Проблемы права. – 2014. – № 3 (46). – С. 27-38.
8. Василевич Г.А. Конституционализация текущего законодательства и практики его применения – важнейший юридический императив / Г.А. Василевич. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uristy.ucoz.ru/publ/23-1-0-1162>.

О. Стрельцова, канд. юрид. наук, доц., докторант
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

КОНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ КАК ДОКТРИНАЛЬНАЯ КАТЕГОРИЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

В статье анализируются основные подходы к характеристике процесса конституционализации, выделяются и исследуются ее главные существенные черты, исходя из которых обосновывается определение конституционализации.

Ключевые слова: конституционализация, конституция, конституционализм.

O. Streltsova, Doctor of Law, Associate Professor, Doctoral candidate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CONSTITUTIONALIZATION AS A DOCTRINE CATEGORY: CONCEPTUAL ANALYSIS

The article analyzes the main approaches to the characterization of the process of constitutionalization as well as distinguishes and examines the main essential features thereof, proceeding from which the definition of the concept of constitutionalization is given.

Key words: constitutionalization, constitution, constitutionalism.

9. Бондарь Н.С. Проблемы конституционализации юридического образования в Российской Федерации / Н.С. Бондарь // Конституция, конституционализм, конституционализация правовых систем: актуальное соотношение понятий и трендов: материалы научно-практической конференции, посвященной 20-летию Конституции РФ. – Тверь: Изд-во Тверского государственного университета, 2013. – 408 с. – С. 70-71.

10. Петерс А. Правовые системы и процесс конституционализации: новое определение соотношения / А. Петерс // Дайджест публичного права (Институт Макса Планка по зарубежному публичному и международному праву). – 2013. – Вып. 2. – № 2. – С. 239-332. – С. 249-250.

11. Крусс В.И. Понятие, основные предпосылки и факторы конституционализации Российской судебной системы / В.И. Крусс, А.Г. Кузьмин // Проблемы права. – 2014. – № 3 (46). – С. 29.

12. Кравец И.А. Формирование российского конституционализма: проблемы теории и практики: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.02. / Кравец Игорь Александрович. – М., 2003. – 584 с. – С. 153-155. – С. 298.

13. Стрельцова О.В. Периодизация процессов конституционализации в контексте исторического развития / О.В. Стрельцова // Публичное право. – 2015. – № 3 (19). – С. 121-128.

14. Волошин Ю.О. Гармонизация правовых систем в современной доктрине конституционного права в условиях европейской интеграции: монография / Ю.О. Волошин, И.О. Гоша; за ред. М.О. Баймуратова. – Одessa: Феникс, 2013. – 294 с. – С. 116; Масловская Т.С. К вопросу об эффективности Конституции // Конституция – Основной Закон белорусского государства и общества (к 20-летию принятия): материалы Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 11-12 марта 2014 г. / редкол.: Г.А. Василевич (отв.ред.) [и др.]. – Минск: Изд-во Белорусского государственного университета, 2014. – 586 с. – С. 73.

15. Дубинина Е.Н. Юридизация отношений в современном обществе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве / Е.Н. Дубинина. – М.: 2010. – 27 с. – С. 8, 12-14.

16. Стрельцова О.В. До питання про співвідношення категорій "конституціоналізація", "конституційно-правове регулювання" та "реалізація конституції" / О.В. Стрельцова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2015. – Вип. 2 (101). – С. 82-85.

17. Теорія і практика конституціоналізації національних систем права та законодавства: український досвід: аналітична доповідь / [Шемшученко Ю.С., Барабаш Ю.Г., Скрипнюк О.В., Погребняк С.П. та ін.] ; відп. ред. Н.М. Пархоменко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корещького НАН України, 2012. – 128 с. – С. 5, 18.

18. Завадская Л.Н. Механизм реализации права / Л.Н. Завадская. – М.: Наука, 1992. – 288 с.

19. Решетов Ю.С. Реализация права в условиях модернизации Российской государственности / Ю.С. Решетов // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. – 2014. – № 1 (15). – [Электронный ресурс] / Научная библиотека "КиберЛенинка". – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/realizatsiya-prava-v-usloviyah-modernizatsii-rossiyskoy-gosudarstvennosti.pdf>; Правовое регулирование и правореализация / [Бакулина Л.Т., Горбачев И.Г., Горшунков Д.Н., др.]; науч. ред. Ю.С. Решетов. – Казань: Изд-во Казанского Ун-та, 2008. – 164 с.

20. Сковцова Ю.В. Правовая политика Российской государственности в сфере модернизации правовой системы России / Ю.В. Сковцова // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – 2011. – № 1 (11). – С. 46-49. – С. 46-47.

21. Бутусова Н.В. О модернизации Российской конституции: цели, задачи, пути осуществления / Н.В. Бутусова // Конституционное и муниципальное право. – 2013. – № 1. – С. 5-10.

22. Гамидов М.Ш. К вопросу о роли конкретизации норм права в условиях социальной модернизации современной России // Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2010. – № 2 (13). – С. 292-295.

23. Стрельцова О.В. Модернізаційна конституціоналізація: поняття та зміст / О.В. Стрельцова / Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. 24 квітня 2015 р. / Редкол. Шемшученко Ю.С., Бошицький Ю.Л., Чернецька О.В. – Львів: Вид-во "СПОЛОМ", 2015. – 180 с. – С. 34-36.

Надійшла до редколегії 27.11.15

СУТНІСТЬ ГУМАНІСТИЧНОЇ ФУНКЦІЇ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

В статті досліджується сутність гуманістичної функції права соціального забезпечення в сучасних умовах в Україні, аналізується діяльність держави в сфері соціального забезпечення.

Ключові слова: гуманізм, соціальна справедливість, право соціального забезпечення, бідність, функція.

Гуманістична ідея втілена в Конституції України, де в ст. 3 проголошено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1].

Етимологія слова "гуманізм" має інтернаціональне підґрунтя. В українську мову термін запозичено через російську і польську мови з німецької. Німецький "humanismus" походить від латинського "humanus" – "людяний", похідного від "homo" "людина, чоловік", пов'язаного з "humus" – "земля", а отже, первісне його значення – "земний" [2, с. 618-619].

Термін "гуманізм" введено у науковий обіг німецьким педагогом Ф. Нітхаммером на початку XIX ст., та вперше його вжито у якості визначеного погляду на життя датським філософом Габріелем Сібберном (Gabriel Sibbern), в книзі "Про гуманізм" ("Om humanisme", 1858). Відома роль у розповсюдженні визначення "гуманізму" належала британському філософу-прагматисту Ф. Шіллеру. На початку XX століття він використав це слово у заголовку до своєї книги "Гуманізм: Філософські есе" ("Humanism: Philosophical essays") [3] задля вираження власних поглядів на життя.

Питання визначення функцій права соціального забезпечення не втрачають своєї актуальності та є предметом дослідження великого кола науковців, зокрема І.В. Гушчина, Г.В. Кузьменко, С.М. Прилипка, В.І. Прокопенко, О.В. Тищенко, Б.І. Сташківа, В.П. Слобожаніна, О.Є. Мачульської, В.Ш. Шайхатдінова, Я.М. Фогеля, В.І. Щербини та ін.

Близькими до терміну "гуманізм" є поняття "гуманний" та "гуманність". В. Даль термін "гуманний" розкриває як "человеческий, человеческий, людский; свойственный человеку истинно просвещённому; человеколюбивый, милостный, милосердный", а "гуманність" – як "человечность, людскость; благодущие, человеколюбие, милосердие; любовь к ближнему" [4]. Тотожне тлумачення можна знайти в "Малом толковом словаре" [5, с. 141]. Знак рівності між поняттями "гуманний" та "людяний" можна констатувати у "Політичному словнику" під редакцією Б.М. Ельціна [6, с. 83]. С.І. Ожегов також трактує гуманізм як "гуманність, людяність в громадському житті й у ставленні до людей" [7, с. 149].

Якщо звернутись до визначення гуманізму, сформованого іноземними науковцями, то в редакції "Словника загальнофілософських термінів" ("A dictionary of common philosophical terms") гуманізмом вважається "будь-яка думка, яка підкреслює важливість людської гідності, доброту та людської цінності взагалі, особливо протилежні богословським віруванням або надприродним поглядам" [8, с. 25]. Ед. Л. Міллер вважає гуманізмом "піднесення людяності як джерела і критерію всіх цінностей та категорій" [9, с. 397]. Дослідник історії гуманізму у Сполучених Штатах Америки Г.М. Джоунс вважає гуманізмом в філософському контексті "очевидну істину – людські створіння мають гід-

ність, що означає, що всі люди від природи рівні, що вони наділені Творцем певними невідчужуваними правами, і що серед цих прав є Життя, Свобода та право на Щастя" [10, с. 104]. В преамбулі до "Гуманістичного маніфесту – 2000" П. Куртц називає гуманізмом "етичний, науковий, філософський світогляд, який змінив світ" [11, с. 7].

Дослідник гуманізму – Уоррен Аллен Сміт (Warren Allen Smith) виділив сім видів гуманізму і дав їм детальну характеристику. До класифікації Сміта увійшли:

1) гуманізм – явище, що означає ставлення до людських інтересів або до вивчення гуманітарних дисциплін (study of the humanities);

2) стародавній гуманізм – феномен, який відноситься до систем філософії Арістотеля, Демокрита, Епікура, Лукреція, Перікла, Протагора або Сократа;

3) класичний гуманізм – поняття, що відноситься до стародавніх гуманістичних ідей, які стали модними в період Ренесансу у таких мислителів, як Бекон, Боккаччо, Еразм Роттердамський, Монтень, Мор та Петрарка;

4) теїстичний гуманізм – явище, що до якого відносять діяльність як християнських екзистенціалістів, так і тих сучасних теологів, які наполягають на здатності людини працювати над своїм порятунком спільно з Богом;

5) атеїстичний гуманізм – описує творчість Жан-Поля Сартра та ін.;

6) комуністичний гуманізм – явище, що охоплює погляди деяких марксистів (наприклад, Ф.Кастро або колишнього секретаря Л.Троцького, Раї Дунаєвської), які вважають, що послідовним натуралістом і гуманістом був К.Маркс;

7) натуралістичний (чи науковий) гуманізм – еkleктичний набір переконань, утворених в сучасній науковій епосі й сконцентрованих на вірі у вищу цінність і самовдосконалення людської особистості [12].

Формування новітнього права відбувається в результаті опосередкованого впливу гуманізму. Гуманізм пов'язаний з правом так само, як пов'язані право з мораллю, етичними переконаннями та релігією. Ось як висловився про гуманізм у праві В.В. Копейчиков: "гуманізм у праві – одна з найсуттєвіших, органічно властивих праву якостей... Саме такі соціальні цінності як свобода, рівність, справедливість становлять сутність гуманізму" [13, с. 660].

Стрижневі ідеї сучасного гуманізму, на думку С. П. Погребняка, сконцентровано у Гуманістичному маніфесті – 2000. Це, насамперед, визнання гідності і незалежності особистості головною соціальною цінністю; максимізація свободи вибору людини; дотримання принципу, згідно з яким кожна людина заслуговує до себе людського ставлення; визнання інших загальнолюдських моральних стандартів, а саме: правдивості і додержання обіцянок, чесності і відвертості, доброзичливості і надійності, вірності і вдячності, неупередженості і справедливості, добросовісності і прагнення до співробітництва тощо; шанування таких чеснот як здатність до творчості, самостійного вибору, мислення і поведінки, прагнення до максимальної реалізації талантів і здібностей, одержаних людиною від природи,

спрямованість на засвоєння раніше невідомих їй сфер діяльності; гармонійне поєднання етики і розуму; віра в те, що збільшення знань дозволяє людям бути мудрішими і людянішими, а моральні норми сприяють прогресові розуму; пошук злагоді при наявності суперечностей шляхом розумного діалогу [14, с. 34].

Слід зазначити, що гуманізм знаходить своє концентроване вираження саме у праві соціального забезпечення, тому що саме останнє опікується проблемами соціальної та фінансової адаптації особистості в більшій мірі ніж будь-яке інше. Норми права соціального забезпечення є тим самим засобом, який змушує загальноприйняті правила поведінки і стандарти слугувати на благо людини й вирішувати проблеми соціальних ризиків, таких як втрата зв'язків із соціумом, безробіття, стійкі або раптові розлади здоров'я тощо. При цьому необхідно усвідомлювати, що в праві соціального забезпечення гуманізм удосконалюється під впливом цивілізаційного розвитку та розвивається разом із розвитком соціальних цінностей. Гуманізм соціального забезпечення турбує не просто питання недоторканності, фізичного благополуччя людини, пріоритету її життя над будь-якими процесами і явищами, а, більш того, якість і рівень такого життя. Таким чином, гуманізм у праві соціального забезпечення несе в собі найбільш соціальний характер, ніж будь-де.

Значущість певних знань залежить від їх ролі і місця в суспільному та індивідуальному людському бутті, тобто від їх функцій. Соціальна функція, завдяки якій соціальне буття не лише одержує необхідну інтерпретацію, а й може зазнати змін. Гуманістична функція, яка шляхом утвердження позитивного сенсу і мети життя, формування гуманістичних цінностей та ідеалів виконує роль інтелектуальної терапії [15, с. 31-32].

Соціальними цінностями є зайнятість населення, злагода в суспільстві, порядок, мир, демократія. Їм протистоять безробіття, соціальні катаклізми, антагонізми, війни. Отже, цінність – феномен, який об'єктивно, за своєю природою є благом для людини, спрямованим на утвердженні її в бутті, реалізації її творчих можливостей [15, с. 331-332].

Важливим аспектом морального прогресування суспільства є відкриття і формування ним, на певних етапах його розвитку, тих або інших "навічних" норм і цінностей моральності, без яких подальший розвиток людства в цілому виявляється неможливим [16, с. 72].

Право є величний та невичерпний для пізнання суспільний феномен. Право є універсальним, загальним, найефективнішим регулятором функціонування суспільства й життя його індивідів. Цей інститут, маючи фундаментальне, доленосне значення для людей, їхніх об'єднань та спільнот, привертає увагу мислителів різних країн і народів протягом тисячолітньої історії розвитку цивілізації [17, с. 6].

Основні принципи нового світобачення були закріплені в Декларації тисячоліття, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 8 вересня 2000 р. Глибока сутність гуманістичної соціальної політики в країнах світу декларувалась принципом солідарності, спрямованого на вирішення глобальних проблем країн світу, базуючись на справедливому розподілі витрат на підставі рівності та соціальної справедливості. Ті, хто страждає або знаходиться в найменш сприятливому становищі, заслуговують допомоги тих, хто знаходиться у більш сприятливому становищі [18].

Гуманістична функція характеризується тим, що право охороняє та захищає права і свободи людства, народу, людини. Наприклад, Конституція України в ст. 27 закріплює право людини і громадянина на життя.

Держава забезпечує реалізацію людиною названого права, створюючи належні умови для недопущення свавільного позбавлення життя конкретної людини. В Україні з 5 квітня 2001 р. смертна кара замінена довічним позбавленням волі, що свідчить про гуманізм українського права [19].

Гуманістична функція правової реальності сприяє формуванню та реалізації нормативно-правових актів на засадах загальнолюдських цінностей, міжнародних стандартів прав людини, створення умов і механізмів їх втілення в життя суспільства і держави [20, с. 47].

Становлення держави завжди супроводжується складними процесами в соціально-економічному розвитку, що безпосередньо впливає на тенденції формування гуманістичних спрямувань в суспільстві. Саме в ці періоди прослідковується значне збільшення кількості тих категорій громадян, котрі потерпають від ризиків суспільних змін і потребують особливої підтримки держави. При цьому, під складним життєвими обставинами слід розуміти обставини, спричинені інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, життєвими звичками і способом життя, внаслідок яких особа частково або повністю не має (не набула або втратила) здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті. Складні життєві обставини – це обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно.

Важливим аспектом морального прогресування суспільства є відкриття і формування ним, на певних етапах його розвитку, тих або інших "навічних" норм і цінностей моральності, без яких подальший розвиток людства в цілому виявляється неможливим.

Гуманність можна визначити як комплекс якостей особистості, що проявляються у вчинках і у відносинах до людей: чуйності, уважності, милосердя, доброти, любові, співчуття. Отже, проблема функцій права соціального забезпечення є однією із важливих проблем науки. Дослідження функцій виконуючих соціального забезпечення в суспільстві, дозволяє глибше усвідомити суть і значення цього інституту, створює більш широкі можливості для прийняття оптимальних практичних рішень в даній сфері суспільного життя. Гуманістична функція права соціального забезпечення, яка шляхом утвердження позитивного сенсу і мети життя, формування гуманістичних цінностей та ідеалів виконує роль інтелектуальної терапії.

Таким чином, гуманістична функція права соціального забезпечення виражається в наступному:

1) забезпечення і утвердження якісних характеристик життя людини, яке охоплює всі сфери людської активності, як-от, здійснення трудової функції, творча реалізація, відпочинок, охорона здоров'я, батьківство та дитинство тощо шляхом реалізації взірцевих стандартів високого рівня життя;

2) зміцненні соціальних зв'язків за рахунок державної підтримки осіб, не здатних самостійно досягти соціального благополуччя;

3) особливий турботі про людину через надання максимально комфортних умов для досягнення соціального щастя, так, Конституцією України проголошено, що кожна особа має право обирати роботу, а отже держава має обов'язок надати таку роботу. Проте особлива турбота про працівника буде виражатись у соціальній підтримці у випадках його тимчасової непрацездатності, професійної хвороби або нещасного випадку на виробництві, у створенні правових та практичних умов щодо недопущення мобінгу в трудовій діяльності;

4) відшукувати нові підходи щодо подолання бідності та підвищення рівня життя і добробуту громадян, забезпечувати повноцінне життя населення.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Етимологічний словник української мови в семи томах. Т.1 / Під ред. О.С. Мельничук, І.К. Білодід, В.Т. Коломієць, О.Б. Ткаченко. – Київ: Видавництво "Наукова думка", 1982. – С. 618-619, 632 стр.
3. Schiller, F. C. S. Humanism : philosophical essays. – London : MacMillan, 1903. – 302 p.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / Четвертое исправленное и значительно дополненное издание / Под редакцией проф. И.А. Бодуэна-де-Куртенэ, Т.1., Издание М.О. Вольфа, С.-Петербург – Москва, 1912. – С. 505.
5. Малый толковый словарь русского языка. / Сост. П.Е. Стоянь, 3-ье ИЗДАНИЕ с новыми таблицами словопроизводства и 1300 гравированными рисунками. – Книгоиздательство и Книжная торговля И.Я. Оглоблина, 1916. – С. 141.
6. Политический словарь. Краткое научно-популярное толкование слов. Под общей редакцией Б.М. Эльцина, 2-е дополненное и исправленное издание. – Издательство "Красная Новь" Г.П.П., Москва-Ленинград, 1924. – С. 83.
7. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М.: Азбуковник, 1999. – С. 149.

8. Gregory Pence, University of Alabama, A Dictionary of Common Philosophical Terms. – The McGraw-Hill Companies, Inc, Primis Custom Publishing, 2000. – P. 25.

9. Questions that matter: an invitation to philosophy/ Ed.L.Miller, Jon Jensen.-5th ed., 2004. – P. 397.

10. Howard Mumford Jones. American Humanism: It's Meaning for World Survival. – New York, Harper & Brothers Publishers, 1957. – P. 104.

11. Humanist manifesto 2000: a call for a new planetary humanism / drafted by Paul Kurtz. – Published by Prometheus Books. – 2000. – P. 7.

12. Who's Who in Hell: A Handbook and International Directory for Humanists, Freethinkers, Naturalists, Rationalists and Non-Theists / Comp. by Smith W.A. – N.Y., Barricade Books, 2000. – 1264 p.

13. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред) та ін.. – К.: "Укр. енцикл.", 1998. – Т.1: А-Г. – С.660-672.

14. Погребняк С.П. Втілення принципу гуманізму в праві // Вісник Академії Правових наук України : 36. наукових праць. – 2007. – № 1. – С. 34.

15. Причепий Є.М., Черний А.М., Чекаль Л.А. Філософія: Підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 592 с. (Альма-матер).

16. Малахов В.А. Етика: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 304 с.

17. Толкачова Н.Є. Звичаєве право: Навчальний посібник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2005. – 367 с.

18. Декларація тисячоліття : міжнародний документ ООН від 08.09.2000 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_621

19. Функції і принципи права: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/15060913/pravo/funktsiyi_printsipy_prava

20. Основи держави і права [Текст] : навчальний посібник / Ред. А.М. Колодій, А. Ю. Олійник. – Київ : Либідь, 1997. – 208 с.

Надійшла до редколегії 04.12.15

Л. Синьова, канд. юрид. наук, ассист.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

СУЩНОСТЬ ГУМАНИСТИЧЕСКОЙ ФУНКЦИИ ПРАВА СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье исследуется сущность гуманистической функции права социального обеспечения в современных условиях в Украине, анализируется деятельность государства в сфере социального обеспечения.

Ключевые слова: гуманизм, социальная справедливость, право социального обеспечения, бедность, функция.

L. Sinova, Doctor of Law, Assistant

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HUMANISTIC ESSENCE OF SOCIAL SECURITY LAW IN MODERN CONDITIONS

The essence of humanistic function within the social maintenance law has been researched in today's Ukrainian conditions, the state social maintenance activity has been analysed.

Keywords: humanism, social justice, social maintenance law, poverty, function.

УДК 52-852

М. Самбор, канд. юрид. наук,
начальник сектора Прилуцького відділу поліції ГУНП
у Чернігівській області, м. Прилуки, Україна

ФОРМАЛЬНІ МІРКУВАННЯ, ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ВІДМОВИ У СКАСУВАННІ РІШЕННЯ СУДУ, У СВІТЛІ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ

У статті розглядаються питання справедливості під час ухвалення рішень суду за апеляційними та касаційними скаргами. Досліджуються формальні міркування, їх справедливості у обґрунтуванні відмови в задоволенні позовних вимог, їх місце у контексті принципу верховенства права.

Ключові слова: справедливість, рішення суду, формальні міркування.

Україна намагається долучитися до країн європейської сім'ї, перейнявши найкращі здобутки європейського співтовариства у галузі розбудови правової держави та громадянського суспільства. Сьогодні найбільшого звучання мають принципи дотримання, гарантування, охорони та захисту прав, свобод та інтересів учасників правовідносин, незалежно від того фізичні це чи юридичні особи. На європейському просторі одним із найважливіших принципів, який став втіленням гарантій прав, свобод та інтересів людини, є принцип верховенства права. Вочевидь, що для реалізації принципу верховенства права важливим є створення не лише дієвих механізмів охорони та захисту прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб у матеріальних правовідносинах, а й розбудова доступного, якісного інституту судового захисту прав, свобод та інтересів.

Козюбра М.І. зазначає, що послідовне втілення в життя принципу верховенства права можливе тільки за умов сильної, незалежної та неупередженої судової влади. У цивілізованому суспільстві суду належить центральне місце у цьому процесі. Адже саме він уособлює справедливість, ставить "останню крапку" в пошуку й утвердженні права при вирішенні конкретних справ [2, с. 16]. Наближення судової гілки до народу, має відобразитися перш за все у доступності судового захисту прав, свобод та інтересів громадянином, а також постановлення законних, обґрунтованих і справедливих рішень, які відповідатимуть духові та букві закону, свідчитимуть про об'єктивність та неупередженість суддівського корпусу, а також вселятимуть впевненість українців у їх захищеності, у тому, що людина, її життя і здоров'я, честь та гідність є найвищими соціальними

© Самбор М., 2016

цінностями, визначають зміст і спрямованість української держави не лише у вигляді декларації, а й у повсякденному житті. Крім сказаного, важливе місце у свідомості громадян належить дотриманню законності та справедливості судовою гілкою влади як під час судового процесу, так і ухвалення рішень іменем України.

Вітчизняне законодавство грішить апокрефічністю принципу верховенства права, коли останній є удаваним, формально проголошеним і тільки. Звісно, юридична наука не стоїть на місці, й питання верховенства права захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина у суді стали предметом багатьох наукових пошуків, дисертаційних та монографічних досліджень. Однак, більшість із них залишаються ні чим іншим, як теоретичним пошуком, тоді як проблема правозастосовної складової залишається невирішеною. Свідченням цього стають різноманітні скандали, пов'язані із корупцією у судовій гілці.

Виходячи зі сказаного **метою** дослідження стало з'ясування справедливості та обґрунтованості відмови у задоволенні позовних вимог з посиланням на формальні міркування.

Процесуальне законодавство зазначає, що правильне по суті рішення не може бути скасоване з формальних міркувань. Зазначене положення ми можемо побачити у ч. 2 ст. 337 ЦПК України, яка вказує на те, що не може бути скасоване правильне по суті і справедливе рішення з одних лише формальних міркувань [3]. Аналогічно ч. 2 ст. 200 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) зазначає, що не може бути скасовано правильне по суті рішення суду з одних лише формальних міркувань [9]. Як бачимо, норми двох процесуальних кодексів, а саме ЦПК України та КАС України, по-різному сприймають можливість відмови у скасуванні рішення з формальних міркувань. У цьому контексті визначальним постає питання справедливості рішення. По-перше, справедливість, як риса судочинства, випливає зі змісту завдань цивільного судочинства, що містяться у ст. 1 ЦПК України, тоді як для адміністративного судочинства така ознака, як справедливість, на притаманна, що засвідчується змістом норм КАС України. Вважаємо за необхідне зв'язувати зміст справедливості під час судочинства.

Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливості проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення, зазначається у Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 [6]. Справедливість рішення оцінюється, в першу чергу, з огляду на норми моралі, а не права. Тому справедливість в цивільному процесі не завжди тотожна законності і обґрунтованості [4].

На думку Бойко О.А. та Щербак С.В., справедливе цивільне судочинство включає в себе два аспекти: 1) матеріальну справедливість, яка полягає в тому, що кожне рішення прийняте суддею (судом) має бути справедливим по суті; 2) процедурну справедливість, яка передбачає розгляд цивільної справи відповідно до

певних процедур, дотримання яких забезпечує прийняття справедливого рішення [7]. Справедливість тісно пов'язується із істинністю. "Для нас не існує ніякої іншої запоруки в істинності будь-якої думки, крім тієї, за якою кожній людині надається повна свобода довести помилковість цієї думки" [10, с. 21].

Отже, вважаємо, що справедливість під час судочинства вказує на наявність гарантії відстоювання своїх прав, свобод та інтересів, а також вказує на поведінку суду, який повинен приймати рішення у суворій відповідності із загальноприйнятими принципами судочинства, діючи у межах та способом, що визначені Конституцією та законами України. Поряд з цим вважаємо, що упущення принципу справедливості під час адміністративного судочинства може розглядатися з декількох сторін: 1) свідоме виключення моральних, загальнолюдських вимірів під час розгляду справ у відповідності до КАС України. У такий спосіб органам влади та місцевого самоврядування намагаються дати певну індульгенцію від загальноприйнятих моральних, етичних правил, у тому числі сприйнятого правом принципу верховенства права. 2) справедливість рішення завжди, навіть підсвідомо, вказує на необхідність поваги до прав, свобод, інтересів людини, чим завжди нехтували посадовці, які вважають себе надлюдьми. 3) скоріш за все адміністративне судочинство створювалося не стільки для захисту прав, свобод та інтересів людини від можливих порушень з боку органів влади та управління, їх посадових осіб, скільки для підтвердження "законності" дій цих органів та їх посадових осіб, аби у суспільства не виникло питань з приводу законослухняності, високої моральності посадових осіб. Крім того, вважаємо, що саме справедливість, яка охоплює можливість права кожного відстоювати свої права, свободи та інтереси, гарантує втілення у життя конституційного принципу, за яким органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Поряд з цим вважаємо, що справедливість про являється не лише у формальному використанні даного поняття у змісті нормативно-правових актів, а є базовим принципом побудови судової гілки влади та її діяльності, котрий формується самим правом.

Вважаємо, що справедливість має бути невід'ємною складовою будь-якого судочинства. Виразитися справедливості повинна перш за все у праві людини відстоювати свої погляди, права, свободи, інтереси шляхом звернення до відповідного суду. За таких умов судочинство має набути ознак доступності, а не навпаки, коли необхідно сплачувати значні суми судового збору, які більшості громадян, котрі отримують мінімальні заробітні плати, не під силу. По-друге, судочинство має здійснюватися у суворій відповідності до норм законодавства, з неухильним дотриманням процесуальних норм.

У зв'язку зі сказаним на порядок денний виходить друга складова нашого дослідження, а саме можливість скасовувати рішення на підставі формальних міркувань.

Апеляційні суди широко користуються формальними міркуваннями, як обґрунтуванням підстав для відмови у задоволенні апеляційних скарг, свідченням цього, зокрема є Ухвала Апеляційного суду Чернігівської області від 14 квітня 2015 року у справі № 742/5143/14, провадження № 22-ц/795/478/2015, у якій суд своє рішення фактично обґрунтовує тезою про те, що не може бути скасоване правильне по суті і справедливе рішення суду з одних лише формальних міркувань [1].

Відслідковуючи тлумачення формальних міркувань, як підстави для відмови у скасуванні рішення суду, звернемося до історіографії узагальнень судової

практики, яку здійснював Верховний Суд України, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

У 2008 році Верховний Суд України вказав, що водночас апеляційним судам необхідно враховувати, що законне, обґрунтоване та правильне по суті й справедливе рішення суду не може бути скасоване з одних лише формальних міркувань. Зокрема, до таких недоліків, які не призводять до порушення основних принципів цивільного процесуального законодавства та охоронюваних законом прав та інтересів осіб, які беруть участь у справі, і не впливають на суть ухваленого рішення належать: *сплата судового збору, здійснена після відкриття провадження у справі; відсутність підпису в позовній заяві, якщо позивач брав участь у судовому засіданні й підтримував позовні вимоги; відсутність підпису секретаря судового засідання в журналі судового засідання; залишення без розгляду заяви про відвід, якщо підстави для відводу були відсутні*. Таким же недоліком може бути визнана сама по собі *відсутність технічного запису при безспірності доказів*, якими обґрунтовано рішення [5] (виділено нами – М.С.).

У п. 21 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 14 червня 2012 року № 10 "Про судову практику розгляду цивільних справ у касаційному порядку" пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ з метою забезпечення правильного й однакового застосування норм цивільного процесуального законодавства про перегляд судових рішень у касаційному порядку дає такі роз'яснення: "Визнавши, що рішення ухвалено з додержанням норм матеріального і процесуального права, а наведені в касаційній скарзі недоліки у розгляді справи не вплинули на суть ухваленого рішення, суд касаційної інстанції згідно зі статтею 337 ЦПК відхиляє касаційну скаргу та обов'язково наводить в ухвалі мотиви, з яких доводи касаційної скарги відхиляються. Суду касаційної інстанції необхідно враховувати, що законне, обґрунтоване та правильне по суті й справедливе рішення суду не може бути скасовано з одних лише формальних міркувань. Зокрема, до таких недоліків, які не призводять до порушення основних принципів цивільного процесуального судочинства та охоронюваних законом прав та інтересів осіб, які беруть участь у справі, та не впливають на суть ухваленого рішення, належать: *сплата судового збору, здійснена після відкриття провадження у справі; відсутність підпису в позовній заяві, якщо позивач брав участь у судовому засіданні й підтримував позовні вимоги; відсутність підпису секретаря судового засідання в журналі судового засідання; залишення без розгляду заяви про відвід, якщо підстави для відводу були відсутні*. Таким же недоліком може бути визнано *відсутність технічного запису при безспірності доказів, якими обґрунтовано рішення* (виділено нами – М.С.). При цьому суд касаційної інстанції має виходити з того, що правильним є рішення, ухвалене з додержанням норм матеріального та процесуального права; справедливим є рішення, ухвалене з додержанням норм процесуального права щодо належної судової процедури розгляду справи (зокрема, належне повідомлення про дату розгляду справи, обґрунтованість судового рішення, взяття до уваги доказів, отриманих лише законним шляхом, дотримання принципів рівності сторін і правової певності) та дотримання всіх процесуальних гарантій судового розгляду, що відповідає змісту статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (РИМ, 4.XI.1950)" [8].

Як бачимо, обидва суди вказують на те, що такими формальними міркуваннями можуть бути сплата судового збору, здійснена після відкриття провадження у справі; відсутність підпису в позовній заяві, якщо позивач брав участь у судовому засіданні й підтримував позовні вимоги; відсутність підпису секретаря судового засідання в журналі судового засідання; залишення без розгляду заяви про відвід, якщо підстави для відводу були відсутні, відсутність технічного запису при безспірності доказів, якими обґрунтовано рішення. Будь-які інші підстави не можуть і не повинні сприйматися як формальні міркування для скасування рішень судів. Хоча дехто, може зауважити, що постанови пленумів вищих судів та Верховного Суду України не є офіційним тлумаченням законів України, а відтак, зазначені приписи не є обов'язковими до виконання всіма судовими установами країни. Погоджуємося з цим, але одночасно змушені заважити, що такі узагальнення судової практики фактично заповнюють наявні прогалини чинного законодавства та виробляють загальний підхід до розуміння змісту "формальні підстави", котрий виявляється у правозастосовній практиці судової гілки влади. Також хочемо озвучити те, що більшість суддів навіть не вдаються у поглиблений аналіз справ, коли мають відповідні узагальнення судової практики. Однак, казуїстика кожної справи має свої особливості, які, на наш погляд, неможливо недооцінювати.

Крім того, часто-густо суди, зокрема під час розсліду адміністративних справ різних категорій, у тому числі й прав про адміністративні правопорушення, під формальними підставами сприймають зокрема й порушення під час провадження як безпосередньо судами, так і іншими адміністративними органами норм процесуального законодавства, відносячи такі порушення до "формальних підстав".

На підставі вищевикладеного, вважаємо, що судам неприпустимо приймати рішення про відмову у задоволенні апеляційних чи касаційних скарг з формальних міркувань, мотивуючи свої рішення тим, що судом першої інстанції прийнято правильне рішення по суті, при цьому не зважаючи на порушення процесуальних норм. Однак, знаємо, що суть рішення часто залежить від правильності саме процедури подання та отримання доказів. Як наслідок, такі рішення можуть носити ознаки неправосудного рішення. А це у свою чергу підризає авторитет судової гілки влади. На нашу думку, саме поєднання справедливості, як основоположного принципу правосуддя, із дотриманням процесуальної форми здійснення правосуддя, може свідчити про існування верховенства права під час розгляду справ судами. Особливо гостро вказане питання постає у взаємовідношеннях нерівних суб'єктів, що проявляються у адміністративному судочинстві.

До сказаного хочемо додати те, що у переважній своїй більшості суди сприймають як формальні міркування зовсім не ті, що наводяться Верховним Судом України, Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ чи іншими вищими спеціалізованими судами, а вкладають у дане формулювання свій зміст. Як наслідок, зазначене законодавче положення нівелює справедливий розгляд справи, дозволяючи суду, залежно від його особистої зацікавленості чи байдужості до справи, ухвалювати рішення яким відмовляють у задоволенні апеляційних чи касаційних скарг. У наслідок цього втрачаються реалії принципу верховенства права.

Підсумовуючи сказане, хочемо вказати на те, що втрата довіри народу судовою гілкою влади у більшій своїй мірі зумовлена такими "формальними міркуван-

нями" судів під час ухвалення ними рішень, які, за своєю суттю дозволили незаконним рішенням чи діям здобути формально юридичне виправдання та судові визнання їх законності. Як наслідок, народ втрачає віру у справедливий суд, який не лише стоїть на захисті верховенства права, а й повинен бути його виразником.

Список використаних джерел

1. Ухвала Апеляційного суду Чернігівської області від 14 квітня 2015 року у справі № 742/5143/14, провадження № 22-ц/795/478/2015.
2. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи/ М.Козюбра// Право України. – 2010. – № 3. – с. 6-18.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/print1446041475120673>.
4. Теліпко В. Е. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. Станом на 01.11.2010 р. / За ред. Притики Ю. Д. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 696 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osipov.ua/z/12732-naukovo-praktichnyi-komentar.html>.
5. Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2008 року

№ 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-08>.

6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-пн/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.

7. Бойко О.А. Категорія справедливості у цивільному процесі України/ О.А.Бойко, С.В.Щербак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bulletin.uabs.edu.ua/store/jur/2012/96397dec7b34a6347f6306147992526.pdf>.

8. Про судову практику розгляду цивільних справ у касаційному порядку: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 14 червня 2012 року № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0010740-12>.

9. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/print1443112418583579>.

10. Кравченко Л.В. Справедливість як вибір. Монографія/ Л.В.Кравченко. – К.: "Молодь", 1998. – 256 с.

Надійшла до редколегії 10.12.15

Н. Самбор, канд. юрид. наук,
начальник сектора Прилуцького отдела полиции ГУНП
Черниговской области, г.Прилуки, Украина

ФОРМАЛЬНЫЕ СООБРАЖЕНИЯ, КАК ОСНОВАНИЕ ДЛЯ ОТКАЗА В ОТМЕНЕ РЕШЕНИЯ СУДА В СВЕТЕ ПРИНЦИПА СПРАВЕДЛИВОСТИ

В статье рассматриваются вопросы справедливости при принятии решений суда по апелляционным и кассационным жалобам. Исследуются формальные соображения, их справедливость в обосновании отказа в удовлетворении исковых требований, их место в контексте принципа верховенства права.

Ключевые слова: справедливость, решение суда, формальные соображения.

Sambor M.A. Head of the Sector Pryluky' Police
Department GDNP in Chernihiv region, Pryluky city, Ukraine

FORMAL CONSIDERATIONS AS GROUNDS FOR DENIAL OF CANCELLATION OF A COURT DECISION IN THE LIGHT OF THE PRINCIPLE OF JUSTICE

In the article the question of fairness in decision-making by the court of appeal and cassation. We study the formal considerations of justice justification to dismiss the claim, their place in the context of the rule of law.

Key words: justice, judgment, formal reasoning.

УДК 346.2:346.7

А. Попова, канд. юрид. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядаються поняття, різноманітні класифікації суб'єктів професійної фінансової діяльності, зокрема, фінансових установ, фінансових посередників, пропонується їх систематизація.

Ключові слова: професійна фінансова діяльність, фінансові установи, фінансові посередники.

Покращення інвестиційного клімату, ефективне використання власних і залучених від інших осіб фінансових активів, фінансування суб'єктів господарювання у формі кредитів, інвестицій та в інших формах грошового забезпечення здійснюється завдяки учасникам ринку фінансових послуг – суб'єктам професійної фінансової діяльності.

Питання визначення і класифікації учасників ринку фінансових послуг досліджувалися у працях багатьох науковців, наприклад, О.Б. Андреевої, О.П. Гетманець, С. В. Черкасової. Поняття фінансових посередників на фондовому ринку аналізували А.В. Калина, А.А. Кошечев, В.В. Корнєєв, фінансових посередників на кредитному ринку – В.В. Резнікова, страхових посередників – Н.Б. Пацурія. Власні класифікації фінансових посередників пропонувалися К.В. Масляєвою, Н.І. Версаль тощо. Але ці праці присвячені дослідженню окремих учасників ринку фінансових послуг. Це зумовлює доцільність, по-перше, використання терміну "суб'єкти професійної фінансової діяльності", по-друге, формування їх системи.

З огляду на вищезазначене, необхідно виділити, проаналізувати і систематизувати всіх суб'єктів професійної фінансової діяльності.

Чинне законодавство України виділяє такі групи учасників ринку фінансових послуг: 1) особи, які відповідно до закону мають право надавати фінансові послуги на території України; 2) особи, які провадять діяльність з надання посередницьких послуг на ринках фінансових послуг; 3) об'єднання фінансових установ, включені до реєстру саморегулювних організацій, що ведеться органами, які здійснюють державне регулювання ринків фінансових послуг; 4) споживачі фінансових послуг; 5) інші учасники ринків фінансових послуг, які можуть визначатися такими законами з питань регулювання окремих ринків фінансових послуг (ст. 1 Закону України "Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг"). Існують також доктринальні класифікації учасників ринку фінансових послуг. Так, наприклад, С. В. Черкасова, класифікуючи учасників ринку фінансових послуг за функціями, поділяє їх на: емітентів, індивідуальних інвесторів, інституційних інвесторів, фінансових посередників, інститути

інфраструктури ринку [24, с. 30-32]. Учасниками ринків фінансових послуг також вважаються: – фінансова установа (з наданням можливості об'єднуватися у саморегульовані організації); – фізичні особи-суб'єкти підприємницької діяльності, які на підставі ліцензії уповноваженого державного органу наділяються правом надавати фінансові послуги; – уповноважені органи державної влади, до компетенції яких входить регулювання і контроль ринків фінансових послуг; – споживачі послуг [1, с. 292].

Але не всі учасники ринку фінансових послуг є суб'єктами професійної фінансової діяльності. Суб'єктами професійної фінансової діяльності, тобто діяльності щодо надання фінансових послуг, можуть бути *фінансові установи*, а також, якщо це прямо передбачено законом, *фізичні особи – підприємці*. Чинне законодавство також передбачає можливість та порядок надання окремих фінансових послуг *юридичними особами, які за своїм правовим статусом не є фінансовими установами*. Розглянемо кожного з цих суб'єктів.

Фінансові установи. Згідно з Законом України "Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг" *фінансовою установою* є юридична особа, яка відповідно до закону надає одну чи декілька фінансових послуг, а також інші послуги (операції), пов'язані з наданням фінансових послуг, у випадках, прямо визначених законом, та внесена до відповідного реєстру в установленому законом порядку. До фінансових установ належать банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, недержавні пенсійні фонди, інститути спільного інвестування та інші юридичні особи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг, а у випадках, прямо визначених законом, – інші послуги (операції), пов'язані з наданням фінансових послуг.

На думку І.А. Шамрай, дослідження поняття "фінансові установи", до переліку яких входять і банки, є не досить вдалим. Тому пропонує застосовувати як у науці, так і в законодавстві України поняття "фінансова організація", що визначається як організація, яка з метою отримання прибутку, збільшення або збереження вартості фінансових активів на підставі спеціального дозволу (ліцензії) уповноваженого державного органу здійснює одну або декілька операцій, дозволених законом для цього виду фінансових організацій. Фінансові організації в Україні створюються як банки та небанківські фінансові організації [25, с. 18].

Згідно з чинним законодавством фінансові установи можуть створюватися у будь-якій організаційно-правовій формі, якщо закони з питань регулювання окремих ринків фінансових послуг не містять спеціальних правил та обмежень. Наприклад, банки можуть створюватися у формі публічного акціонерного товариства або кооперативного банку (ст. 6 Закону України "Про банки і банківську діяльність"), страхові компанії – акціонерних, повних, командитних товариств або товариств з додатковою відповідальністю (ст. 2 Закону України "Про страхування"), ломбарди – повного товариства або державного підприємства (ст. 4 Закону України "Про підприємництво") тощо.

Відповідно до п. 6 розділу I Положення про Державний реєстр фінансових установ, затвердженого розпорядженням ДКРРФП від 28.08.2003 р. [18], юридична особа набуває статусу фінансової установи з дати внесення відповідного запису про неї до Державного реєстру фінансових установ. Документом, що підтверджує статус фінансової установи, є свідоцтво про реєстрацію фінансової установи. Загальні вимоги і особливості внесення інформації до Державного реєстру фінансових установ визначені вищезазначеним Положенням

для кожного виду фінансової установи, крім банків, професійних учасників фондового ринку, інститутів спільного інвестування, фінансових установ, що здійснюють діяльність з переказу коштів, фінансових установ, які мають статус міжурядових міжнародних організацій, Державної казначейської служби України та державних цільових фондів. Для цих фінансових установ вимоги щодо внесення інформації до Державного реєстру фінансових установ передбачені окремо, наприклад, для професійних учасників фондового ринку – Порядок формування та ведення державного реєстру фінансових установ, які надають фінансові послуги на ринку цінних паперів, затверджений Рішенням НКЦПФР від 03.12.2015 р. [20] тощо.

Проаналізувавши чинне законодавство, можна виділити такі різновиди фінансових установ:

– *фінансова установа – юридична особа публічного права* – фінансова установа, яка створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування й уповноважена надавати фінансові послуги (крім фінансових установ, які мають статус міжурядових міжнародних організацій; Державної казначейської служби України; державних цільових фондів) [18];

– *кредитна установа* – фінансова установа, яка відповідно до закону має право за рахунок залучених коштів надавати фінансові кредити на власний ризик на підставі відповідної ліцензії (ст. 1, 5 Закону України "Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг");

– *фінансова компанія* – це фінансова установа, що надає фінансові послуги, державне регулювання яких відповідно до законодавства віднесено до компетенції Нацкомфінпослуг, та яка не є страховиком, фінансовою установою, яка надає послуги з накопичувального пенсійного забезпечення, фінансовою установою – юридичною особою публічного права, а також кредитною установою, у тому числі кредитною спілкою та ломбардом [18]. Фінансові компанії можуть надавати послуги фінансового лізингу, факторингу, гарантій та інші фінансові послуги, що не вимагають одержання ліцензії Нацкомфінпослуг. До видів фінансових послуг, що фінансові компанії можуть надавати після одержання відповідної ліцензії можна віднести, зокрема: адміністрування фінансових активів для придбання товарів у групах; управління майном для фінансування об'єктів будівництва та/або здійснення операцій з нерухомістю; переказ коштів; діяльність з обміну валют тощо.

У разі якщо відповідно до Закону надання певних фінансових послуг потребує ліцензування, фінансова установа має право на здійснення таких послуг лише після отримання відповідних ліцензій (ч. 2 ст. 7 Закону України "Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг").

Заслуговує на увагу також підхід до класифікації фінансових установ (фірм) П. Роуза, який умовно розділив ці установи на безпосередньо фінансових посередників та інші фінансові інститути [22].

Фізичні особи-підприємці як суб'єкти професійної фінансової діяльності. Незважаючи на те, що законом передбачена можливість надання фінансових послуг фізичними особами-підприємцями, їх правовий статус залишається досі неврегульованим. Відповідно до п. 29 ч. 1 ст. 1 Закону України "Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг" фізичні особи-підприємці здійснюють посередницькі послуги на ринках фінансових послуг, а саме: консультування, експертно-інформаційні послуги, робота з під-

готовки, укладення та виконання (супроводження) договорів про надання фінансових послуг, інші послуги, визначені законами з питань регулювання окремих ринків фінансових послуг.

На страховому ринку фізичні особи-підприємці можуть діяти в якості страхових посередників (страхових брокерів і страхових агентів), для яких такий вид діяльності є виключним. *Фізичні особи-підприємці як страхові брокери* здійснюють за винагороду посередницьку діяльність у страхуванні від свого імені на підставі брокерської угоди з особою, яка має потребу у страхуванні як страхувальник, але не мають права отримувати та перераховувати страхові платежі, страхові виплати та виплати страхового відшкодування. *Фізичні особи-підприємці як страхові агенти* діють від імені та за дорученням страховика (на підставі договору доручення) і виконують частину його страхової діяльності, а саме: укладають договори страхування, одержують страхові платежі, виконують роботи, пов'язані із здійсненням страхових виплат та страхових відшкодувань (ст. 15 Закону України "Про страхування").

В літературі існують різні точки зору щодо проблеми можливості надання професійних фінансових послуг фізичними особами-підприємцями. Зокрема, у свій час висловлювалася позиція, що обмеження професійних учасників фондового ринку лише юридичними особами звужує коло потенційних учасників цього ринку, які бажають здійснювати професійну діяльність на РЦП як різновид фінансової послуги. Такі види професійної діяльності на фондовому ринку як діяльність з управління цінними паперами, комісійна діяльність по цінних паперах могли б здійснюватися і громадянами-підприємцями, оскільки за своєю складністю не вимагали створення юридичної особи [15, с. 17]. Сучасні умови господарювання зумовлюють більш категоричні погляди на це питання. Так, висловлюються думки про недоцільність використання такої організаційно-правової форми як фізична особа-підприємець у сфері надання фінансових послуг, оскільки спрощений порядок здійснення державної реєстрації, ліквідації та процедури банкрутства, надання звітності, відсутність правової бази щодо отримання ліцензій на здійснення фінансового посередництва, а також застосування особливого режиму оподаткування фізичних осіб-підприємців роблять таку організаційно-правову форму більш уразливою до різноманітних фінансових зловживань [9, с. 57].

Юридичні особи, які за своїм правовим статусом не є фінансовими установами. Як вже зазначалося, Закон закріплює можливість надання окремих фінансових послуг також юридичними особами, які за правовим статусом не належать до фінансових установ. Порядок надання таких послуг визначається законами та нормативно-правовими актами державних органів, що регулюють діяльність фінансових установ і ринків фінансових послуг, виданими в межах їх компетенції.

До суб'єктів, що можуть надавати окремі фінансові послуги, але не мають статусу фінансової установи належать:

1) незалежні фінансові посередники, що надають послуги з видачі фінансових гарантій в порядку та на умовах, визначених у ст.ст. 307-315 Митного кодексу України (далі – МКУ);

2) національний оператор поштового зв'язку (переклад коштів фізичних осіб, обмін валюти), пункти обміну іноземної валюти тощо;

3) юридичні особи, що надають послуги з фінансового лізингу та укладають договори з лізингоодержувачами та продавцями (постачальниками) відповідно до вимог Закону України "Про фінансовий лізинг" [19].

Розглянемо кожного з цих суб'єктів фінансової діяльності.

Незалежний фінансовий посередник – це юридичні особи, що мають намір виступати гарантом забезпечення особою своїх зобов'язань перед органами доходів і зборів України зі сплати митних платежів, уповноважуються на це і вносяться до реєстру гарантів (ст. 307 МКУ).

Відповідно до ст. 314 МКУ незалежний фінансовий посередник повинен створюватися у формі повного або командитного товариства і відповідати таким критеріям:

1) мати відповідні укладені угоди з банками та/або страховими компаніями щодо фінансового забезпечення гарантій, що надаються цими юридичними особами;

2) мати досвід роботи у здійсненні банківської чи іншої фінансової діяльності не менше п'яти років;

3) протягом останніх трьох календарних років не бути об'єктом застосування спеціальних санкцій, передбачених Законом України "Про зовнішньоекономічну діяльність", і не мати випадків притягнення їх посадових осіб до адміністративної відповідальності за порушення митних правил за статтями 472, 482–485 МКУ;

5) не мати збитковості за останні три календарні роки;

6) не мати заборгованості із сплати податків і зборів до бюджетів усіх рівнів;

7) не мати заборгованості перед органами доходів і зборів за попередньо наданими гарантіями;

8) мати електронну систему накопичення і обміну інформацією з органами доходів і зборів, яка забезпечує захист цієї інформації від несанкціонованого використання, копіювання та/або модифікації, зокрема, систему застосування та передачі електронного гарантійного документа незалежного фінансового посередника чи листа банку в єдину автоматизовану інформаційну систему органів доходів і зборів України;

9) мати уповноважених представників в усіх пунктах пропуску через державний кордон України.

Юридична особа, що має намір отримати статус гаранта, також повинна отримати офіційне підтвердження від контролюючого органу за місцем реєстрації юридичної особи як платника податків – про відсутність збитковості та відсутність заборгованості із сплати податків і зборів до бюджетів всіх рівнів за останні три календарні роки (ст. 315 МКУ).

Основним *національним оператором поштового зв'язку* є Українське державне підприємство поштового зв'язку "Укрпошта" [16], що в установленому законодавством порядку надає універсальні послуги поштового зв'язку на всій території України і якому надаються виключні права на провадження певних видів господарської діяльності у сфері надання послуг поштового зв'язку (ст. 1 Закону України "Про поштовий зв'язок"). На ринку фінансових послуг національний оператор поштового зв'язку надає послуги щодо переказу грошових коштів (поштовий переказ) і діяльність з обміну валют.

Фінансові установи виконують роль фінансових посередників, оскільки беруть активну участь в організації процесу переміщення коштів в рамках єдиної фінансової системи, тобто перерозподіляють ресурси між постачальниками і споживачами фінансових послуг.

Головним завданням фінансових посередників є спрямування руху капіталу до найефективніших його споживачів. При цьому основою функціонування посередницьких структур є як реалізація прямих кредитно-інвестиційних угод, тобто безпосереднє фінансування клієнтів, так і заміна прямого фінансування непрямым через випуск власних вторинних зобов'язань. Логічно, що при оперуванні фінансовими ресурсами предметом

діяльності фінансових посередників виступають такі активи, як цінні папери і гроші [6, с. 78-79].

Слід зазначити, що вітчизняна література і законодавство не містять вичерпного визначення поняття "фінансовий посередник". Починаючи з визначення загального поняття "посередник", (так, В.М. Петров у своїй праці визначає посередника як юридичну або фізичну особу, яка знаходиться між іншими контрагентами комерційного процесу і виконує функції їх зведення між собою для обміну товарами, послугами та інформацією [13, с. 127]), поняття "фінансовий посередник" (зокрема, на думку В. В. Корнєєва, фінансові посередники – це спеціалізовані професійні оператори ринку, інвестиційно-кредитні установи, що перерозподіляють ресурси між постачальниками та споживачами фінансового капіталу, між інвесторами/кредиторами та реципієнтами коштів на основі дії принципу зв'язку в динаміці руху активів [7, с. 37]) і закінчуючи визначеннями понять фінансових посередників на окремих ринках фінансових послуг. Наприклад, А.В. Калина та А.А. Кошєєв під фінансовим посередником на фондовому ринку розуміють господарюючого суб'єкта, який перерозподіляє фінансові ресурси шляхом здійснення операцій з цінними паперами [3, с. 168]. Фінансовий посередник на кредитному ринку, тобто кредитний брокер (посередник між банком і позичальником) визначається як суб'єкт підприємництва, який консультує позичальника, надає йому посередницьку послугу, допомагаючи в пошуку, підборі, оформленні та отриманні кредиту [21, с. 550]. До страхових посередників Н.Б. Пацурія відносить страхових агентів і страхових брокерів, які виконують частину страхової діяльності страховика та можуть бути учасниками страхових правовідносин у сфері господарювання [12, с. 335].

Немає єдиної точки зору ні у вітчизняній, ні в зарубіжній літературі щодо питання класифікації фінансових посередників:

Так, за колом фінансових послуг, а саме за обсягом компетенції фінансові посередники поділяються на три основні групи [9, с. 38]:

1) суб'єкти спеціальної компетенції надають лише одну фінансову послугу, а саме: ломбарди (надання фінансових кредитів), лізингові компанії (надання послуг з фінансового лізингу), довірчі товариства (довірче управління фінансовими активами), недержавні пенсійні фонди (послуги у сфері накопичувального пенсійного забезпечення) та інститути спільного інвестування (виключна діяльність із спільного інвестування);

2) суб'єкти розширеної компетенції мають право надавати декілька фінансових послуг. Наприклад, страхові компанії, що поряд з послугами страхування та пере страхування, також вправі здійснювати кредитування страхувальників, з якими укладено договори страхування життя, та надавати послуги у сфері накопичувального пенсійного забезпечення;

3) суб'єкти загальної компетенції мають право здійснювати всі фінансові операції, які визначені ст. 4 Закону України "Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг", це випуск платіжних документів, діяльність з обміну валют, довірче управління фінансовими активами, переказ коштів, професійна діяльність на ринку цінних паперів та інші. На сьогодні група суб'єктів загальної компетенції представлена лише банківськими установами.

У вітчизняній літературі наводиться поділ фінансових посередників відповідно до обсягу виконуваних ними функцій на дві групи:

– фінансові посередники, які виконують повний спектр функцій, насамперед здійснюють переказ коштів за наказом клієнта;

– фінансові посередники, які виконують лише консультативну та інформаційну функції [2, с. 101].

Згідно з міжнародною класифікацією (її ще називають функціональною, оскільки чітко виділяються три основні функції: зберігання і примноження заощаджень, захист майнових інтересів у разі настання певних подій та інвестиційна функція), що сформувалася в США, розрізняють три групи фінансових посередників: 1) депозитні установи – фінансово-кредитні установи, які отримали право залучати депозити на рахунки (банки та ощадні організації, тобто кредитні спілки та ощадно-позикові асоціації); 2) контрактно-ощадні установи – фінансово-кредитні інститути, що залучають грошові кошти за рахунків періодичних внесків на довгостроковий період на договірних засадах (страхові компанії, пенсійні фонди); 3) інвестиційні фінансові посередники (інвестиційні банки, фінансові компанії, іпотечні банки) [23, с. 205-206].

Що стосується класифікацій фінансових посередників на окремих ринках фінансових послуг, то, наприклад, Н. С. Кузнєцова, І. Р. Назарчук, зазначають, що з усіх видів підприємництва на РЦП до фінансових посередників належать ті з них, що здійснюють діяльність з випуску та обігу ЦП, діяльність з управління ЦП, представницьку діяльність з ЦП. Фінансовими посередниками на фондовому ринку виступають торговці ЦП, банки та довірчі товариства [8, с. 76]. Існує також думка, що фінансовими посередниками на фондовому ринку є торговці ЦП (в т. ч. банки), компанії з управління активами та професійні адміністратори недержавних пенсійних фондів [15, с. 29].

У вітчизняній літературі найпоширенішим є поділ фінансових посередників на дві групи: *банки* та *небанківські фінансові установи*. Деякі науковці, крім банківських та небанківських (або так званих парабанківських) фінансових установ, виокремлюють і третю групу фінансових посередників – контрактні фінансові інститути. До цієї категорії дослідники пропонують відносити пенсійні фонди, інститути спільного інвестування, фінансові компанії, ломбарди, страхові організації та благодійні фонди. Такий розподіл обґрунтовується врахуванням інституційних відмінностей кожного виду фінансового посередника [26, с. 44-45; 5, с. 60].

Економічна відмінність між банками і небанківськими фінансово-кредитними установами (в т.ч. й факторинговими компаніями) полягає в тому, що інші фінансово-кредитні установи є "чистими посередниками", вони не можуть розмістити в активи більше коштів, ніж самі акумулювали. Банки ж є не тільки звичайними посередниками, а й "творцями кредиту", оскільки виконують емісійну функцію [21, с. 499].

Суб'єктами ринків небанківських фінансових послуг слід вважати носіїв предметно-практичної діяльності, тобто комерційні структури, що безпосередньо працюють на цих ринках, їх менеджмент. До суб'єктів ринків небанківських фінансових послуг необхідно також включити їх споживачів – громадян України, які є клієнтами структур, що надають небанківські фінансові послуги. Суб'єкти ринків небанківських фінансових послуг – це юридичні або фізичні особи, що, згідно із законодавством, мають право приймати на себе певні фінансові та юридичні зобов'язання [4, с. 62].

У чинному законодавстві небанківська фінансова установа визначається як юридична особа, що відповідно до законодавства України не є банком, надає одну або кілька фінансових послуг та яку внесено до відпові-

дного державного реєстру фінансових установ у порядку, установленому законодавством України [17].

Так, різновидами небанківських фінансових посередників є страхові компанії, факторингові компанії, ломбарди, недержавні пенсійні фонди, інститути спільного інвестування, кредитні спілки, довірчі товариства, компанії з управління активами тощо.

В.М. Опарін пропонує небанківські фінансові установи поділяти на дві групи: 1) фінансові інституції банківського профілю з обмеженим колом банківських операцій (лізингові й факторингові компанії, кредитні спілки і товариства, ломбарди, товариства взаємного кредитування, розрахункові (клірингові) центри); 2) фінансові інституції небанківського спрямування, які, маючи певні фінансові ресурси, здійснюють кредитні операції (страхові компанії, інвестиційні компанії і фонди, пенсійні фонди, фінансові компанії) [11]. За участю в інвестиційних процесах – на основі (ті, що формують пасиви, а потім їх розміщують) і допоміжні (дилери, брокери, установи, що здійснюють переказ коштів) [14, с. 7].

Деякі вчені до небанківських фінансових установ відносять благодійні фонди. Так, зокрема, О. І. Мешко стверджує, що специфікою діяльності благодійних фондів як "спеціалізованої небанківської фінансової установи" є залучення коштів за рахунок грошових внесків або пакетів акцій корпорацій та крупних власників. Фонди діють на ринку капіталів, розміщуючи кошти в цінні папери або одержуючи дивіденди за ними [10, с. 10]. Слід зауважити, що в науковій літературі з приводу віднесення благодійних фондів до небанківських фінансових установ, точаться дискусії. Це обумовлено тим, що благодійний фонд здійснює свою діяльність, яка пов'язана з перерозподілом ресурсів, в інтересах третіх осіб та зацікавлений у збереженні реальної вартості активів. Однак, послуги, які надають благодійні фонди, не можна віднести до жодного виду фінансових послуг, передбачених Законом України "Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг", – тому такі суб'єкти господарювання не є фінансовими установами [27]. Дійсно, відповідно до Закону України "Про благодійну діяльність та благодійні організації" від 05 липня 2012 року благодійна організація здійснює добровільну особисту та/або майнову допомогу для досягнення визначених цим Законом цілей, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику від імені або за дорученням бенефіціара. Види благодійної діяльності, передбачені ст. 5 зазначеного Закону, не корелюються з жодним видом фінансової послуги.

Отже, суб'єкти професійної фінансової діяльності утворюють складну систему і характеризуються різними організаційно-правовими формами функціонування та особливостями господарської правосуб'єктності, що буде предметом подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Господарське право України : підручник : у 2 ч. / [Андреева О. Б., Гетманець О. П., Гришина І. І. та ін.]. – Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2014. Ч. 2. – 368 с.
2. Версаль Н.І. Фінансове посередництво в Україні : теоретичні та практичні аспекти / Н.І. Версаль // Фінанси України. – 2005. – № 9. – С. 99-108.

3. Калина А.В., Корнеев В.В., Кошечев А.А. Рынок ценных бумаг (теория и практика): Учебное пособие. – К.: МАУП, 1997. – 216 с.

4. Клименко О.В. Розвиток системи регулювання ринків фінансових послуг в Україні // Економіка України. – 2014. – №5 (630) – С. 58-69.

5. Коваленко Н.В. Ринки фінансових послуг : Косп. Лекцій / Н.В. Коваленко, О.С. Корсакова. – Алчевськ: ДонДТУ, 2010. – 110 с.

6. Корнеев В.В. Модифікація форм фінансового посередництва в Україні / В.В. Корнеев // Фінанси України. – 2008. – № 1. – С. 77-85.

7. Корнеев В.В. Фінансові посередники: інституційна роль та інструментарій / В.В. Корнеев // Фінанси України. – 2000. – №2. – С. 37-40.

8. Кузнєцова Н. С. Ринки цінних паперів в Україні: правові основи формування та функціонування / Н. С. Кузнєцова, І. Р. Назарчук. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 528 с.

9. Масляева К. В. Господарсько-правове забезпечення функціонування ринку фінансових послуг України : [Монографія] / К. В. Масляева. – Харків: Видавництво "ФШН", 2010. – 176 с.

10. Мешко О.І. Аналіз активів неприбуткових фінансових установ: методика та організація : дис.... канд. ек. наук: спец. 08.00.09 / Мешко Ольга Іванівна. – К., 2008. – 218 с.

11. Опарін В.М. Фінанси (Загальна теорія): Навчальний посібник / В.М. Опарін. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: КНЕУ, 2002. – 240 с.

12. Пацурія Н.Б. Страхові правовідносини у сфері господарювання: проблеми теорії і практики: монографія / Н.Б. Пацурія. – Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2013. – 504 с.

13. Петров В.М. Основи комерційної діяльності: Навчальний посібник / В.М. Петров. – Харк. держ. аграр. ун-т ім. В.В. Докучаєва. – Харків, 2002. – С. 127.

14. Поліщук Є. Класифікація небанківських фінансових установ / Є. Поліщук // Ринки цінних паперів України. – 2012. – №12. – С. 3-8.

15. Полова А.В. Правове становище професійних учасників ринку цінних паперів в Україні: Дис.... канд. юрид. наук.: 12.00.04 / Анастасія Володимирівна Полова. – К., 2006. – С. 29.

16. Про національного оператора поштового зв'язку : розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 січня 2002 р. № 10-р // Офіційний вісник України. – 2002. – №2. – стор. 266.

17. Положення про порядок надання небанківським фінансовим установам, національному оператору поштового зв'язку генеральних ліцензій на здійснення валютних операцій : Постанова Національного банку України від 09 серпня 2002 р. №297 // Офіційний вісник України. – 2002. – №36. – стор. 38.

18. Положення про Державний реєстр фінансових установ : розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 28 серпня 2003 року № 41 // Офіційний вісник України – 2003. – №38. – стор. 193.

19. Положення про надання окремих фінансових послуг юридичними особами – суб'єктами господарювання, які за своїм правовим статусом не є фінансовими установами : розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 22 січня 2004 р. № 21 // Офіційний вісник України. – 2004. – №16. – стор. 278.

20. Порядок формування та ведення державного реєстру фінансових установ, які надають фінансові послуги на ринку цінних паперів : Рішення НКЦПФР від 03 грудня 2015 р. №2030 // Офіційний вісник України. – 2016. – №3. – Стор. 531.

21. Резнікова В. В. Правове регулювання посередництва у сфері господарювання (теоретичні аспекти) : монографія / В. В. Резнікова. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2010. – 550 с.

22. Rose Peter S. Financial institutions: understanding and managing financial services / Peter S. Rose, James W. Kolari. – [5th ed.]. – Chicago: Irwin, 1995. – 766 p.

23. Рубанов П. М. Види та роль фінансових посередників на сучасному етапі розвитку фінансового ринку / П.М. Рубанов // Вісник Запорізького національного університету. – 2012. – №3 (15). – С. 204-209.

24. Черкасова С. В. Ринки фінансових послуг: Навчальний посібник / С. В. Черкасова. – Львів: "Магнолія 2006", 2008. – С. 30-32.

25. Шамрай І. А. Правові основи створення фінансових установ в Україні та ліцензування їх операцій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 "Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право" / І.А. Шамрай. – К, 2007. – С. 18.

26. Унінець-Ходаківська В.П. Ринки фінансових послуг: теорія і практика. Вид. 2-ге, доп. і переоб.: Навчальний посібник / В.П. Унінець-Ходаківська, О.І. Костюкевич, О.А. Лятимбор. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 392 с.

27. Хомутенко А. В. Небанківські фінансові установи – учасники ринку фінансових послуг України / А.В. Хомутенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.oneu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/1663>.

Надійшла до редколегії 10.02.16

А. Попова, канд. юрид. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

СИСТЕМА СУБЪЕКТОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ФИНАНСОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются понятие, различные классификации субъектов профессиональной финансовой деятельности, в частности, финансовых учреждений, финансовых посредников, предлагается их систематизация.

Ключевые слова: профессиональная финансовая деятельность, финансовые учреждение, финансовые посредники.

A. Popova, PhD, docent
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE SYSTEM OF THE SUBJECTS OF PROFESSIONAL FINANCIAL ACTIVITY

This article discusses the concept, different classifications of the subjects of professional financial activity, in particular, financial institutions, financial intermediaries, offered their systematization.

Keywords: professional financial activity, financial institutions, financial intermediaries.

УДК 347.963

В. Малюга, канд. юрид. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРАТУРИ: СИСТЕМА ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

У статті розглядаються питання системи засад діяльності прокуратури України та підходи до їх класифікації.

Ключові слова: система засад, принципи, класифікація, системний підхід, система органів прокуратури.

Спрямованість держави на реформування судової та правоохоронної системи звичайно ж зумовила необхідність правової перебудови й органів прокуратури, з урахуванням європейських стандартів їх функціонування.

Зазначені підходи знайшли своє закріплення у Законі України "Про прокуратуру" від 14 жовтня 2014 року [1]. У цьому законі визначаються нові підходи до функціонального призначення органів прокуратури України на сучасному етапі, зокрема це стосується вимог до фахової підготовки претендентів на зайняття посади прокурора, визначення системи органів прокуратури, запровадження органів прокурорського самоврядування, кваліфікаційної та конкурсних комісій, а також закріплення засад, на яких має організовуватись та діяти прокуратура.

Слід зазначити, що законодавець, на відміну від положень Закону України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 року, ст. 6 якого присвячена принципам організації і діяльності прокуратури[2], у ст. 3 Закону України "Про прокуратуру" у редакції Закону №1697-VII від 14 жовтня 2014 року закріплює засади діяльності прокуратури.

Питання розмежування понять принципи та засади, співвідношення змісту цих термінів все частіше піднімається дослідниками [3; 4; 5 та ін.]. При цьому одні ототожнюють ці поняття, інші вважають, що засада є поняттям ширшим за своїм змістом та охоплює також ті явища, які окреслюються категорією принципи [3, с. 128], інші – навпаки [4, с. 304], але всі погоджуються з тим, що ці поняття близькі, етимологічно ідентичні [6, с. 365]. У Конституції України вживаються обидва ці терміни. Зазначається, що визначення поняття принцип (засада) залежить від контексту застосування та позиції того чи іншого автора [7, с. 37-38]. Саме тому і законодавець і Конституційний Суд України іноді використовують їх у схожому значенні (ч. 1 ст. 92, ч. 3 ст. 125, ч. 3 ст. 129 Конституції України, Рішення КСУ від 27.01.2010 р. № 3-рп/2010), на що слушно вказують окремі правники [3, с. 130].

Із довідкових джерел дізнаємося про те, що дані поняття мають спільну рису, ознаку – це основа, базис, підґрунтя певного явища, зокрема й права [8, с. 65]. А принцип ще розглядають як спосіб подолання проталін у законодавстві [9].

Серед науковців до цього часу немає єдиного підходу, загальноприйнятого визначення цих понять.

Отже, можна сказати, що основоположні ідеї щодо побудови та функціонування органів прокуратури визначаються через такі поняття як принципи чи засади.

Для прикладу можна навести законодавчі акти про прокуратуру країн СНД та Балтії, у яких основоположні ідеї знайшли закріплення через термін принципи: основні принципи прокурорської діяльності (Литва); принципи ор-

ганізації діяльності прокуратури (Узбекистан); Основні принципи діяльності органів прокуратури (Азербайджан).

На необхідність знання прокурорами принципів закріплених Конституцією України, законами України, міжнародно-правовими актами, зокрема Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, під час підготовки до призначення на посаду [10], так і в будь-який час після призначення на посаду, наголошується у Рекомендації Rec(2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя [11], Рекомендацією CM Rec (2012) 11 поза межами кримінального судочинства [12], Рекомендацією 1604 (2003) Парламентської асамблеї Ради Європи щодо ролі прокуратури у демократичному суспільстві, заснованому на верховенстві права [13]. Однією з ключових засад при цьому виділяють незалежність прокурорів [14].

Чи становлять, включені до ст. 3 Закону України "Про прокуратуру", засади певну систему, цілісну єдність? Певно, що так. І до того є підстави.

Доктринальні підходи до дослідження певного питання визначаються необхідністю системного підходу, який спрямований на вивчення складу системи, її цілісних якостей, внутрішніх зв'язків та взаємодії, залежностей структурних елементів системи, а також на вивчення системи у взаємозв'язку з іншими системами, історичності та перспектив розвитку системи в цілому та окремих елементів підсистеми. Системний підхід у методології забезпечує раціональні основи наукових досліджень права, поєднуючи знання і розуміння. Звичайно ж усі ці складові системного підходу повністю притаманні і для засад діяльності органів прокуратури [15].

Система засад діяльності прокуратури складається з окремих взаємопов'язаних елементів – конкретних засад(верховенство права, законність, незалежність тощо). У свою чергу кожен із них має свій зміст, свої особливості, ознаки, характерні риси, свою внутрішню структуру (побудову).

Окремі дослідники акцентують увагу на тому, що принципи (засади) не вічні, вони змінюються, вони такі як епоха, люди та їх потреби, які суспільні відносини склалися на певному історичному етапі [16, с. 11].

Кожна система, в тому числі й система засад діяльності прокуратури, займає також своє місце серед інших систем, що становлять її сутність та зміст. Наприклад, система органів прокуратури визначається як єдина, спрямована на виконання функцій, що покладаються на прокуратуру з метою захисту прав, свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. А функціонує система органів прокуратури на тих фундаментальних положеннях її побудови, що визначаються системою засад, закріпленими у Конституції

України, міжнародно-правових актах, ст. 3 Розділу 1 Закону України "Про прокуратуру". Тобто законодавець визнає першочергове, визначальне місце засад серед інших положень Закону.

Включення певного положення до системи засад (принципів) обумовлено також історичним розвитком світової правової системи.

Відповідно до ст. 3 Закону України "Про прокуратуру" до системи засад діяльності прокуратури включаються:

1) верховенство права та визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю;

2) законність, справедливість, неупередженість та об'єктивність;

3) територіальність;

4) презумпція невинуватості;

5) незалежність прокурорів, що передбачає існування гарантій від незаконного політичного, матеріального чи іншого впливу на прокурора щодо прийняття ним рішень при виконанні службових обов'язків;

6) політична нейтральність прокуратури;

7) недопустимість незаконного втручання прокуратури в діяльність органів законодавчої, виконавчої і судової влади;

8) повага до незалежності суддів, що передбачає заборону публічного висловлювання сумнівів щодо правосудності судових рішень поза межами процедури їх оскарження у порядку, передбаченому процесуальним законом;

9) прозорість діяльності прокуратури, що забезпечується відкритим і конкурсним зайняттям посади прокурора, вільним доступом до інформації довідкового характеру, наданням на запити інформації, якщо законом не встановлено обмежень щодо її надання;

10) неухильне дотримання вимог професійної етики та поведінки [1].

Зазначається, що у ст. 3 Закону імплементовано найбільш прогресивні положення, які позиціонуються світовою спільнотою як міжнародно-правові стандарти діяльності органів прокуратури [17, с. 44].

Проте не тільки включені до ст. 3 Закону України "Про прокуратуру" засади визначають побудову й функціонування органів прокуратури України та їх систему.

Враховуючи те, що діяльність прокуратури є різновидом, формою державної діяльності й притаманні їй загально демократичні, загально правові, загально соціальні засади, такі, як гуманізм, демократизм, офіційність, пріоритетність прав та свобод людини та громадянина та ряд інших [14].

Необхідність проведення класифікації взагалі, та засад діяльності прокуратури зокрема, викликана як така, що дає змогу від окремих тверджень перейти до визначення більш загальних явищ, що, у свою чергу, допомагає простежити певні закономірності, визначити зв'язки у складних явищах та речах. Класифікація дає можливість встановити місце відповідного елемента в системі, простежити та проаналізувати його зв'язки з іншими елементами множини та більш змістовно оперувати отриманими знаннями.

Слід зазначити, що немає однозначності у підходах до класифікації засад взагалі та діяльності прокуратури зокрема і визначення їх системи [9, с. 34]. Тут багато чого залежить від авторської точки зору дослідника. При цьому підходи можуть бути ширшими чи вужчими. Кожен дослідник може мати свою обґрунтовану точку зору, що і вказує на його особистий творчий підхід, бачення до висвітлення даного питання.

У науковій літературі визначають такі критерії групування принципів (засад) як: галузеві, підгалузеві, міжна-

лузеві, організаційні та функціональні, засади конкретних правових інститутів [9, с. 34]. Інший підхід – це класифікація засад за місцем їх закріплення або характером їх джерела: у міжнародно-правових актах, Конституції України, кодексах, інших законодавчих актах [9, с. 34]; за способом закріплення у законодавстві: в конкретних нормах права (норми-принципи) і принципи, виведені з норм [18, с. 242]. Принципи пропонують класифікувати на інституціональні та спеціальні, при цьому останні як властиві певному колу підсистем поділяють на організаційні, функціональні й ті, що стосуються статусу суб'єкта [18, с. 112]. Виділяють також конституційні та інші засади [9, с. 34-35].

Проте, необхідно зазначити, що виокремлення засад за такими критеріями як конституційні та закріплені у міжнародно-правових актах зовсім не дає підстав говорити про меншу значимість засад, що закріплені в інших законодавчих актах. Засади (принципи), як фундаментальні, вихідні положення не можуть поділятися за такими критеріями як основні чи другорядні, більш чи менш значимі чи важливі. Один елемент, що визначається засадою (принципом), від іншого може відрізнятися лише за своїм змістом та сутністю, правовідносинами, що виникли на його основі. Тому засади (принципи) є однаковими за своїм імперативом, значимістю, якщо вони закріплюються як такі на законодавчому рівні. Звичайно ж вони становлять єдність та неподільність, у кожному з цих начал є як організаційні, так і функціональні елементи, які тісно переплітаються і нерозривно пов'язані між собою.

Таким чином, слід погодитися із запропонованими підходами до групування засад (принципів). Хоча можуть бути запропоновані й інші критерії проведення класифікацій.

Отже, будь-яка класифікація засад діяльності прокуратури носить дещо умовний характер. Усі засади взаємопов'язані внутрішніми зв'язками, обумовлюють та доповнюють один одного і становлять окрему, єдину, цілісну систему. Звичайно ж характеристика засад і особливо тих, що включені до ст. 3 Закону потребують окремого їх дослідження, над чим і почали працювати науковці [17, с. 44-52].

Список використаних джерел:

1. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VIII/Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2-3. – Ст. 12.
2. Про прокуратуру: Закон України від 05.11.1991 року № 1789-XII: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/1789-12>.
3. Божко В. Аналіз співвідношення змісту термінів "засада" і "принцип" крізь призму правових позицій Конституційного Суду України / В. Божко // Вісник Львівського університету. Серія: Юридична. – 2011. – Вип. 54. – С. 124-132.
4. Навроцька В. Поняття принципу (засад) кримінального процесу / В. Навроцька // Вісник Львівського університету. Серія: Юридична. – 2009. – Вип. 48. – С. 304-311.
5. Галаган О. І. Поняття та система засад (принципів) кримінального провадження / О. І. Галаган, Д. П. Письменний // Науковий вісник національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 4. – С. 167-172.
6. Краткий этимологический словарь русского языка / Под ред. С. Г. Бархударова. – М., 1971. – 542 с.
7. Кучинська О. П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: монографія / О. П. Кучинська. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 288 с.
8. Практичний словник синонімів української мови / уклад. С. Корованський. – К.: Українська книга, 2000. – 480 с.
9. Малуґа В. Система принципів організації та діяльності прокуратури: суть, класифікація / В. Малуґа // Вісник прокуратури. – 2001. – № 6 (12) – С. 31-36.
10. Конвенція про захист прав та основних свобод людини від 04 листопада 1950 року, ратифікована Верховною Радою України Законом № 475/97 від 17 липня 1997 року: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
11. Роль прокуратури в системі кримінального правосуддя: Рекомендації № R (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи від 06.10.2000, ухвалені на 724-му засіданні заступників міністрів: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=Rec%282000%28>

2919& Language=lanUkrainian&Ver=original&Site=COE&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75

12. Про роль публічних обвинувачів поза системою кримінальної юстиції: Рекомендація Rec (2012) 11 Комітету міністрів державам-учасникам від 19 вересня 2012: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pravo.org.ua/files/rec_chodo_publ.PDF.

13. Recommendation 1604 (2003) 11 (Council of Europe Parliamentary Assembly) Role of the public prosecutor's office in a democratic society governed by the rule of law [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/T>.

14. Лапкін А. В. Основи прокурорської діяльності в Україні: навчальний посібник у схемах / За ред. І.С. Марочкина. – 2013. – 136 с.

15. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник / под ред. Ю. Н. Оборотов. – Київ: Фенікс, 2011. – 436 с.

16. Смирнов О. В. Соотношение норм и принципов в советском праве / О. В. Смирнов // Советское государство и право. – 1977. – № 2. – С. 11–18.

17. Рибалка Н. О. Засади діяльності прокуратур / Н. О. Рибалка // Право України. – 2015. – № 6. – С. 44–52.

Надійшла до редколегії 10.02.16

В. Малюга, канд. юрид. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОКУРАТУРЫ: СИСТЕМА И КЛАССИФИКАЦИЯ

У статті розглядаються питання теми принципів діяльності прокуратури України і підходів до їх класифікації. Ключеві слова: система принципів, принципи, класифікація, системний підхід, система органів прокуратури.

V. Maluga, Phd, Docent

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BASICS ACTIVITIES OF PROSECUTOR'S OFFICE: SYSTEM AND CLASSIFICATION

In the article deals with the principles of activity of prosecutor's office of Ukraine and approaches to their classification.

Keywords: system of principles, principles, classification, systematic approach, system of the apparatus of prosecutor's office.

УДК 347.734 (477)

Н. Златіна, канд. юрид. наук, доц.

Київський національний лінгвістичний університет, Київ

СИСТЕМА БАНКІВСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

У статті досліджуються погляди науковців щодо визначення системи права та системи законодавства. Також у статті, автором, запропоновано ієрархічну структуру системи банківського законодавства, яка передбачає державне регулювання банківської системи – зовнішнє та внутрішнє, а також локальне регулювання.

Ключові слова: система права, система законодавства, банківське законодавство, банківська система, правовий акт, закон, кодекс, нормативно-правовий акт, статут.

Банківська діяльність будь-якої країни є об'єктом найбільш жорсткого регулювання з боку держави порівняно з іншими формами економічної діяльності. Варто зазначити, що регулювання банківської діяльності може обмежуватися також під впливом таких факторів: науково-технічний прогрес у сфері банківської справи, демографічні зміни, приватизація, інтернаціоналізація торгівлі та фінансів, нестабільність відсоткової ставки і валютного курсу та ін. [1, с.41–42].

Традиційно державне регулювання банківської діяльності спрямовано на досягнення таких трьох цілей: безпеки, стабільності та підтримки конкуренції. Цим трьома цілями відповідають такі напрями політики держави: захист вкладників і фондів страхування депозитів; захист від нестабільності фінансової системи; захист банківських клієнтів від монополізму банків [2, с.158].

Ці завдання обумовлюють складність структури банківського законодавства. Її визначають, як сукупність нормативно-правових актів, що вказують на змістові та структурні характеристики банківського права. І в таких межах вони існують самостійно, оскільки мають свою специфіку та власні тенденції розвитку. Так, система банківського законодавства будь-якої країни складається шляхом прийняття правових норм, закріплення їх в офіційних актах та систематизації цих актів [3, с. 23].

Саме питання, що стосуються безпосередньо системи права та системи законодавства в цілому досліджувались у працях таких вчених як, О.В. Зайчук, С.О. Комарова, М.Н. Марченко, Н.М. Оніщенко, О.Ф. Скакун та ін. Питання правового регулювання банківської діяльності та системи банківського законодавства зокрема, досліджувались у працях таких українських вчених, як Л.К. Воронової, Д.О. Гетьманцева, І.Б. Заверюхи, А.Т. Ковальчука, О.А. Костюченка, В.Л. Кротюка, Т.А. Латковської, О.П. Орлюк, А.О. Сели-

ванова, а також у працях російських науковців, таких як М. М. Агаркова, О.Ю. Грачової, О.І. Лаврушина, В.М. Усоскіна, Н.І. Хімічової та ін.

Передумовою визначення того чи іншого явища є необхідність у розгляді його багатогранності і специфіки, з'ясування організаційної взаємодії між окремими елементами його змісту, тобто з'ясування форми існування. Зміст і форма створюють діалектичну єдність і нерозривний зв'язок між ними. У формі втілюється суть предмета або явища, його значення і функції. Саме форма є засобом існування і виразу змісту. Закон їх діалектичної єдності поширюється на всі процеси і явища матеріального світу і право – не є винятком.

Так, М. Н. Марченко визначає, що система права і система законодавства – взаємопов'язані самостійні категорії, які представляють два аспекти однієї і тієї ж суті – права. Вони співвідносяться між собою, як форма і зміст. Система права, за своїм змістом – це внутрішня структура права, що відповідає характеру суспільних відносин, які ним регулюються. Система законодавства – це зовнішня форма права, яка відображає будову його джерел, тобто систему нормативно-правових актів. Право не існує поза законодавством, а законодавство в широкому розумінні і є право [4, с.236].

О. Ф. Скакун також підтримує думку щодо співвідношення системи права і системи законодавства, як змісту і форми. Конкретизуючи це співвідношення, вона визначає: якщо поняття системи права характеризує сутнісну внутрішню сторону права – його зміст, то поняття системи законодавства відображає основну, зовнішню сторону права. Існування права у формі закону, а системи права у формі законодавства у більшості сучасних держав світу (особливо континентальної Європи) є пріоритетним, але не універсальним. Формами права є не лише законодавчі акти і ратифіковані міжна-

родні договори, а й інші нормативно-правові акти держави (підзаконні акти): президента, уряду, органів місцевого врядування, підприємств, організацій, установ. Право має також інші форми вираження – правовий (судовий і адміністративний) прецедент, правовий звичай, нормативно-правовий договір (поза законодавчим правом). Отже, система права має ширшу, адекватну їй форму вираження, ніж система законодавства [5, с.369-370].

Водночас, між системою права і системою законодавства є суттєві відмінності, які дозволяють говорити про їх відносну самостійність.

По-перше, первинним елементом системи права є норма, а первинним елементом системи законодавства – нормативно-правовий акт.

По-друге, матеріал, що міститься в законодавстві, за своїм обсягом є ширшим ніж система права, оскільки включає у свій зміст положення, які не можуть бути віднесені до права (різні програмні положення, вказівки на цілі та мотиви видання актів і т. д.).

По-третє, в основі поділу системи права на галузі та інститути лежить предмет і метод правового регулювання. Тому норми галузі права вирізняються високим ступенем однорідності. Галузі ж законодавства, регулюючи окремі сфери, визначаються лише за предметом регулювання і не мають єдиного методу. Крім того, предмет галузі законодавства включає в себе різні відносини, у зв'язку з цим і галузь законодавства є не настільки однорідною, як галузь права.

По-четверте, внутрішня структура системи права не збігається з внутрішньою структурою системи законодавства. Вертикальна структура системи законодавства будується відповідно до юридичної сили нормативно-правових актів, компетенції органу, що їх видає в системі суб'єктів нормотворчості. Вертикальна ж структура права – це його поділ на норми, галузі, інститути та ін. В основі горизонтальної структури законодавства лежать горизонтальні зв'язки між елементами законодавства, які зазвичай є похідними від характеру взаємозв'язку між складовими частинами предмета регулювання. При такому структурному складі галузі законодавства не співпадають з галузями права, і їх кількість перевищує кількість галузей права.

По-п'яте, якщо система права носить об'єктивний характер, то система законодавства більшою мірою схильна до суб'єктивного фактору і залежить від волі законодавця. Об'єктивність системи права пояснюється тим, що вона свавільно відображає різні види і сторони суспільних відносин, які диференційовано виражаються в поведінці людей. Суб'єктивність законодавства відносна, оскільки вона також обумовлена визначеними об'єктивними соціально-економічними процесами [4, с.237-239].

Розглядаючи конкретну галузь права і галузь законодавства, необхідно звернути увагу на думку С. О. Комарова, який наводить декілька прикладів згідно з якими галузь права і галузь законодавства не можуть збігатися:

– через накопичення значної кількості нормативно-правових актів у кожній галузі права періодично виникає необхідність їх систематизації. Звідси випливає існування актів поточних і кодифікованих, які більш або менш повно відображають структуру галузі права;

– система законодавства орієнтована не лише на систему права, а й на форму державного устрою [6, с.143].

Варто відзначити, що в юридичній науці поняття "система законодавства" розглядається в широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні система законодавства – це одна з форм існування права, спосіб надання юридичного значення нормам права, засіб їх організації та поєднання у статті нормативно-правових

актів та інших правових приписів. У вузькому ж розумінні система законодавства – це система всіх виданих парламентом або уповноваженими суб'єктами – законів. Інакше кажучи, система законодавства є формою існування правових норм, засобом їх організації у правові акти. За структурою ж система законодавства є зумовленою системою права, внутрішня організація нормативно-правових актів, що виражається у їх єдності, об'єктивності, визначеності, а також у розподілі законів і підзаконних нормативно-правових актів за галузями та інститутами [7, с.397].

Якщо розглядати детальніше нормативно-правові акти, як елементи структури системи законодавства, то в даному випадку, заслуговує на увагу думка А. Т. Ковальчука, який визначає, що критеріальними ознаками юридичної сили того чи іншого правового акту є: обов'язкова відповідність принципам і нормам конституції країни; суворота узгодженість з ієрархією чинних правових актів; чітке окреслення місця й ролі в офіційній класифікації правових актів – конституція, закон, указ, постанова, розпорядження, інструкція та ін. [8, с.37-38].

Якість банківського законодавства визначається якістю кожного правового акту, що є його складовою і, безумовно якістю законодавства в цілому, як системного утворення. Коли йдеться про якісне банківське законодавство, мається на увазі властивість усієї правової системи країни здійснювати вплив перспективного для банківської сфери напряму, а також ступінь досягнення мети, що ставиться при розробці конкретних правових актів. Оскільки правотворча техніка передбачає чітке уявлення центрального банку, який здійснює розробку і прийняття правових актів, про правову норму та її відповідність статті, закону та підзаконному правовому акту, то це обумовлює правильний розподіл нормативного матеріалу в логічній послідовності його правового змісту [9, с.245].

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що до системи банківського законодавства за ієрархічною структурою слід віднести:

1. Конституцію України. Основний Закон держави у своєму змісті закладає основи регулювання банківської справи, які встановлюють основні принципи організації банківської справи, та отримують своє втілення у безпосередньому змісті банківського законодавства.

2. Кодифіковані акти України. В системі банківського законодавства не існує єдиного кодифікованого акту, однак такі акти існують в інших галузях законодавства і окремі їх норми регулюють саме сферу банківської діяльності та відносини, що виникають при здійсненні такої діяльності.

3. Закони України. В юридичній літературі існує поділ законів, які регулюють банківські відносини на загальні та спеціальні. Виходячи з цього, можна стверджувати, що до загальних законів належать ті, що частково регулюють банківські відносини, а до спеціальних – ті, що безпосередньо присвячені цим відносинам, тобто сфера їх регулювання поширюється виключно на банківську діяльність.

4. Рішення Конституційного Суду України. До нормативно-правових актів, які регламентують правові основи банківської системи, можуть бути віднесені рішення Конституційного Суду України, оскільки в результаті діяльності цього органу можуть тлумачитись або визнаватись такими, що не відповідають Конституції України (фактично скасовуються) окремі правові норми.

5. Укази Президента України. Акти, що видаються Президентом України мають високий статус. Це пояснюється роллю і місцем Президента, яке він посідає у системі органів державної влади України. Такі акти, а

саме укази та розпорядження видаються Президентом України на основі та на виконання Конституції України у межах своїх повноважень і є обов'язковими до виконання на території України, серед даних правових актів є ті, що безпосередньо впливають на регулювання банківської системи.

6. Постанови Кабінету Міністрів України та акти міністерств і відомств України. У межах своєї компетенції на основі та на виконання Конституції України, законів України та актів Президента України органи виконавчої влади приймають нормативні акти, які регулюють банківську діяльність.

7. Акти Національного банку України. Особливе місце серед нормативно-правових актів, що регулюють банківську систему України, займають акти Національного банку України. Таке значення вони набувають з відсутністю єдиного кодифікованого акта у сфері банківської діяльності, як це зазначало вище, який би став оптимальним узагальненням та систематизацією банківського законодавства і виступав би діючим механізмом ліквідації численних актів центрального банку.

Водночас, оскільки Національний банк України зацікавлений у дотриманні банками вимог чинного законодавства України, а також у тому, щоб банками використовувалась правова база Національного банку України у повному обсязі під час здійснення ними банківської діяльності це дає підстави зробити висновок, про те, що доцільно було б систематизувати нормативно-правову базу Національного банку України шляхом об'єднання його правових актів в групи за конкретно визначеними питаннями регулювання. Їх можна сформулювати за таким критерієм: з питань організації банківської діяльності на території України, з питань організації статистичної звітності та бухгалтерського обліку, з питань валютного регулювання, з питань фінансового моніторингу та інших [10, с.11].

8. Міжнародно-правові акти. Оскільки Україна прагне до інтеграції в Європейський Союз, вона формує національне законодавство відповідно до вимог Європейського законодавства (Директиви Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу). Крім того, Україна є активним учасником міжнародних відносин, підтвердженням цьому є ратифікація значної кількості міжнародних договорів.

9. Локальні акти банків, банківських спілок та асоціацій. Банки є статутними установами і здійснюють свою діяльність на підставі статутів, що затверджуються і реєструються у встановленому чинним законодавством порядку.

Так, статут є локальним нормативним актом окремого банку і розповсюджує свою дію лише в межах даного банку. Статут банку обов'язково має містити інформацію про: найменування банку; його місце знаходження; організаційно-правову форму; види діяльності, які має намір здійснювати банк; розмір і порядок формування статутного капіталу банку, види акцій банку, їх номінальну вартість, форми випуску акцій (документарна або бездокументарна), кількість акцій, що купуються акціонерами; структуру управління банком, органи управління, їх компетенцію та порядок прийняття рішень; порядок реорганізації та ліквідації банку; порядок внесення змін та доповнень до статуту банку; розмір та порядок утворення резервів та інших загальних фондів банку; порядок розподілу прибутків та покриття збитків; положення про аудиторську перевірку банку; положення про органи внутрішнього аудиту банку [11].

До локальних актів банків можна віднести також банківську ліцензію, що надається Національним банком України на підставі клопотання банку за наявності відповідних документів і дає право банку здійснювати

банківську діяльність. Без отримання банківської ліцензії не дозволяється здійснювати одночасно діяльність щодо залучення вкладів та інших коштів, що підлягають поверненню, і надання кредитів, а також вести рахунки [130]. Перелік операцій, що можуть виконувати банки на підставі отриманих банківської ліцензії та письмового дозволу передбачені у Положенні Національного банку України "Про порядок реєстрації та ліцензування банків, відкриття відокремлених підрозділів" від 8 вересня 2011 р. № 306.

Крім того, відповідно до ст. 13 Закону України "Про банки і банківську діяльність" визначає право банків на створення неприбуткових спілок та асоціацій. Такі спілки та асоціації створюються на договірних засадах, однак вони також мають свої статuti, що регулюють їх діяльність.

На прикладі Асоціації українських банків, яка об'єднує банки, регіональні банківські союзи та інші установи, слід акцентувати увагу на статуті, що затверджений у встановленому чинним законодавством порядку та затверджений II З'їздом Асоціації українських банків 15 жовтня 1993 р. Постанова № 3 і містить такі розділи: загальні положення; основні принципи діяльності та завдання Асоціації; членство в Асоціації; права та обов'язки членів Асоціації; управління Асоціацією та її виконавчим органом; ревізійна комісія; фінанси та майно; облік і звітність; припинення діяльності Асоціації [12].

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що в системі банківського законодавства існує специфіка статусу суб'єктів та об'єктів регулювання, що обумовлена наявністю двох видів державного регулювання банківської системи – зовнішнього та внутрішнього. Зовнішнє регулювання банківської системи полягає у прийнятті нормативно-правових актів органами законодавчої та виконавчої влади, ратифікації міжнародних договорів, а також застосування міжнародних стандартів у вітчизняному законодавстві. У свою чергу, внутрішнє регулювання полягає у виданні нормативно-правових актів Національним банком України як елемента банківської системи України, які є обов'язковими для органів державної влади і органів місцевого самоврядування, банків, підприємств, організацій та установ незалежно від форм власності, а також для фізичних осіб, що закріплено на законодавчому рівні.

Окрім державного регулювання банківської системи, а точніше її елементів, можна виділити локальне регулювання, яке полягає у прийнятті (отриманні) банками та іншими структурними елементами банківської системи України внутрішніх правових документів, на основі яких діє та чи інша установа і які носять обов'язковий характер для конкретної установи, у межах якої був прийнятий такий правовий документ [10, с.13-14].

Список використаних джерел

1. Темникова К. Н. Национальные банковские системы: особенности формирования и развития / К. Н. Темникова // Кн. первая ; Национальное государство. Национальная экономика. Национальная банковская система. – М. : Диалог-МГУ, 1998. – 160 с. : ил.
2. Синки Дж., мл. Управление финансами в коммерческих банках / Дж. Синки : [пер. с англ. 4-го перер. изд. / под ред. Р. Я. Левиты, Б. С. Пинскера]. – М. : Catallaxy, 1994. – 820 с.
3. Орлюк О. П. Теоретичні питання банківського права і банківського законодавства / О. П. Орлюк. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 104 с.
4. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х т. Теория права ; [под ред. проф. М. Н. Марченко]. – М. : Изд-во "Зеркало", 1998. – [Т. 2]. – 656 с.
5. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) / О. Ф. Скакун : [підручник ; вид. 2-е, перер. і допов.]. – Х. : Еспада, 2009. – 752 с.
6. Комаров С. А. Общая теория государства и права / С. А. Комаров : [учебник]. – М., 1998. – 408 с.
7. Теорія держави і права. Академічний курс : [підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов.]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.

8. Ковальчук А. Т. Банки. Кредит. Фінанси: законодавчо-правовий вимір /А. Т. Ковальчук. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 259 с.

9. Пастушенко Е. Н. Правовые акты Центрального банка Российской Федерации: финансово-правовые аспекты теории / Е. Н. Пастушенко : [под ред. Н. И. Химичевой]. – Саратов : Изд-во ГОУ ВПО "Саратовская государственная академия права", 2006. – 372 с.

10. Златіна Н.Е. Правове регулювання банківської системи та банківського нагляду в Україні та в зарубіжних країнах/ Златіна Ніна Едуардівна: [автореф. дис. на здобуття наук.ступ.канд.юрид.наук:

спец.12.00.07 – адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право]. – К., 2011. – 20с.

11. Про банки і банківську діяльність: Закон України [від 7 груд. 2000 р.] // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5–6. – Ст. 30.

12. Статут Асоціації українських банків (1998 р.) : [зареєстрований Державною адміністрацією Дніпровського району м. Києва 13 жовтня 1994 р.] ; Свідцтво № 21562073, затверджений ІІ З'їздом Асоціації українських банків 15 жовт. 1993 р. // Постанова № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aub.org.ua>.

Надійшла до редколегії 17.12.15

Н. Златіна, канд. юрид. наук, доц.

Киевский национальный лингвистический университет, Киев, Украина

СИСТЕМА БАНКОВСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

В статье рассматриваются взгляды ученых на определение системы права и системы законодательства. Также в статье, автором, предложена иерархическая структура системы банковского законодательства, что предусматривает государственное регулирование банковской системы – внешнее и внутреннее, а также локальное регулирование.

Ключевые слова: система права, система законодательства, банковское законодательство, банковская система, правовой акт, закон, кодекс, нормативно-правовой акт, статут.

N. Zlatina, candidate of Legal. science, associate Professor of Law
Kyiv national linguistic University, Kyiv, Ukraine

SYSTEM OF BANKING LEGISLATION

In article views of scientists of determination of system of the right and system of the legislation are considered. Also in article, the author, offered hierarchical structure of system of banking legislation that provides state regulation of a bank system – external and internal, and also local regulation.

Key words: system of the right, system of the legislation, bank law, bank system, legal act, law, code, regulatory – legal act, statute.

УДК 94 (4) "313/1453"4347.237

Л. Дячук, канд. іст. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДЖЕРЕЛА СИСТЕМИ ШЛЮБНИХ ПРАВОВІДНОСИН В ДОБУ ПАЛЕОЛОГІВСЬКОГО РЕНЕСАНСУ (СЕР. XIII – XIV СТ.)

В статті досліджуються зовнішні історичні аспекти ідентифікації правових джерел пізньо-візантійського права. Звертається увага на їх копілятивний характер та оригінальну систему кодифікації. Здійснюється їх дослідження як джерел шлюбних правовідносин пізнього періоду історії права Візантії.

Ключові слова: ідентифікація джерел, рукописна традиція, правові дослідження, практичне значення, першодруки, критичні видання, джерела шлюбних правовідносин, систематизація правових норм.

Останній етап історії Ромейської (Візантійської) імперії (1261 – 1453) характеризується суперечливими тенденціями та явищами. Перш за все, колишня середземноморська імперія перетворилась в державу, до якої навіть не належала та частина колишніх територій, яка заселена грекомовним населенням, як Ахейське князівство, Афінське герцогство, Трапезундська імперія, Епірське князівство (перейшло до Візантійської імперії 1337 р). Вони перетворилися, після взяття хрестоносцями Константинополя у 1204 році та розпаду Ромейської імперії, на низку державних осередків *хрестоносців* та декілька державних утворень з грецькою політичною та духовною елітою. Таким чином, влада візантійських імператорів, відновлена правителями Нікейської імперії Ласкарісами та Палеологами в 1261 р., поширювалась на частину Пелопонесу, невелику частину Малої Азії (Анатолії) та декілька островів Егейського моря. Натомість, церковна влада Константинопільського патріарха поширювалась на всі країни та народи православної частини християнства, включаючи територію сучасної України і Східної та Південно-Східної Європи. Тому імператорські заходи як у внутрішній, так і зовнішній політиці опирались на підтримку патріарха, який звертався до правителів християнських православних країн з метою зміцнення міжнародного становища імперії. Патріарх та вище духовенство мали відношення до такого яскравого явища, як створені імператором Андроніком II та вдосконалені Андроніком III Вселенські суди [1]. Останні за наказом Андроніка II формувалися з представників церковної ієрархії та сенаторів, всього

12 осіб. Суд, як зауважив імператор Андронік II, створювався з метою **благополуччя держави та досягнення справедливості**. Основою діяльності Вселенського суду проголошувався принцип рівності сторін перед законом [2, с. 221-223; 226 – 227]. Звісно, що нова судова інстанція та її практика сприяла активізації діяльності в сфері законодавства і осмислення права.

Стосовно останнього існують різні точки зору. Так, відомий фахівець з історії греко-римського права Konstantinos G. Pitsakes зауважив: Вперше в державі ромейів право розглядається, як область знання, що не заслуговує уваги [3, с. 6; 2, с. 216]. Звісно, з огляду на вище сказане, така оцінка занадто ригористична. Однак, візантійське право на останньому етапі своєї історії відставало, як зауважив І. Медведєв, від темпів загального культурного розвитку і лише в незначній мірі зробило свій внесок в справу Ренесансу доби Палеологів (1261 – 1253) [2, с. 215; 4, с. 1 – 341; 5, с. 16 – 24].

Існує низка досліджень, які демонструють зростання інтересу у цей час до філософії, літератури, мистецтва, розуміння інтелектуалами Візантії необхідності відродження попередніх надбань, що являється проявом ренесансних явищ в загальній культурі Візантії [4, с. 224]. Не дивлячись на те, що агональні відносини між *гуманістами* та *ісихастами* (частини богословів з ультраконсервативними та песимістичними поглядами) сприяли посиленню неподоланих протиріч, тогочасні інтелектуали попри ригоризм прихильників *ісихазму* намагались осмислити в контексті принципів суперечок такі *фундаментальні поняття, як природа*

людини, її місце в світі і можливості в пізнанні цього світу, як розуміння морального ідеалу і реальної системи духовних цінностей, на основі яких має ґрунтуватися суспільство [4, с. 241].

Звичайно, поява численних правових та канонічних актів здійснювалась в умовах ренесансних тенденцій тих часів. Тому Ігор Медведєв не поділяє песимістичну думку грецького вченого Константина Пітсакеса, підкреслюючи, що з того часу збереглась значна кількість юридичних документів (приватні акти, заповіти, дарування, судові рішення та ін.), які свідчать про хороший рівень знання законів і вміння їх практичного застосування. Так, в патріаршому реєстрі збереглося бля 700 правових актів з 1315 по 1402 рік, значна частина яких дотична до судових рішень з шлюбного, сімейного та спадкового права [2, с. 216]. Інтерес в даному контексті викликає інтерпретація суддями проблем шлюбного права, а також поява такої нової причини для припинення шлюбу через розлучення як непримирима ненависть між чоловіком та дружиною [6, с. 1 – 624; 7, с. 1 – 519; 2, с. 216 – 217]. Щоправда, таку причину розлучення, очевидно, вперше застосував Дмитро Хоматіан (архієпископ Охриди, суддя та вчений-каноніст) в часи першого розпаду Ромейської імперії (1204 – 1261) [7]. Окрім того, подібні мотиви *divortium communi consensu*, які відобразив імператор Юстин II у 566 році, всупереч позиції Юстиніана (Nov. 117. 10), у новелі, яка була систематизована невдовзі в Збірнику Justiniani Novellae (Nov. 140).

З числа багатьох приватних правових явищ слід виділити появу збірника **Proheiros aucta** у 40 титулів, в основу якого, звісно, були покладені правові норми аутентичного Прохірону. Однак, як встановлено дослідниками, його джерелами були правові акти поточного імператорського законодавства та приватні збірники: фрагменти *Baileorum libri* разом зі схоліями, правові норми Епанагоги, уривки з праці XI ст. Мих. Аталіта та численні фрагменти з Великого Синопису Василіка, застосовані в різних титулах *Prochiron aucta* [8, с. 1 – 436].

В контексті шлюбного права, окрім правових норм Прохірону, відтворених, переважно, з відповідних положень Дигест, Кодексу Юстиніана та його Новел (передусім, 22, 117, 134), застосовані коментарі відомого каноніста Феодора Вальсамона до Номаканону XIV титулів (редакції патріарха Фотія). У зв'язку з цим слід зазначити, що структура Розширеного Прохірона тотожна Прохірону імператора Лева VI Філософа в контексті порядку систематизації обох збірників. Однак, замість перших 11 титулів (про шлюбне та сімейне право в Прохіроні) в *Prochiron aucta* увійшло 12 титулів, оскільки в контексті систематизації шлюбного права з'явився новий титул *Про заборонені шлюби* (*Prochiron aucta, tit. 7*), норми якого були застосовані в Шестикнижжі Арменопуло (*Hexabiblos, IV. 8.11* (ed. Heimbach)) [8, с. 1 – 132].

Найбільшим досягненням в сфері правової думки і кодифікації канонічних правил та імператорських законів в межах останнього етапу історії греко-римського права стали **Синтагма Матвія Властаря** (1335) та **Шестикнижжя Арменопуло** (*Hexabiblos* (lat.) ή Ἑξάβιβλος (грец.)). Після появи Номаканона XIV титулів 2-ї редакції (883 року) до появи Синтагми минуло чотири з половиною століття. Зрозуміло, що нові обставини вимагали нових форм канонічної творчості у відповідності до уявлень про належне у сфері церковного і світського життя. Оскільки в таких збірниках існували положення про шлюбне право, яке торкалось частково кліру, але в основному мирян, то його також можна розглядати як джерело шлюбного права. Синтагма ієромонаха Матвія Властаря була своєрідною відповіддю на згадану ре-

форму про Вселенські суди. Імператор Андронік III (1328 – 1341, онук імператора Андроніка II, змінив структуру Вселенського суду – замість 12 суддів (частина яких погрузла в корупції) призначив чотири, один з яких представляв церковний клір [1 (розд. III. ч. 3); 3, с. 225]. На думку дослідників, така форма Вселенського суду була більш ефективною, ніж попередня. Звісно, судді повинні були бути обізнані як в імператорському, так і в канонічному праві. Тому з канонічної сторони з'являється зручна для застосування усім суддівським корпусом Синтагма Матвія Властаря, яка увібрала необхідні канонічні правила та правові норми імператорського законодавства (переважно про шлюбне право).

Окрім канонічних правил Синтагма увібрала необхідні норми з Прохірона, Епанагоги, Еклоги та Василіка, також відповідні тлумачення імператорського законодавства Зонари та Вальсамона. Разом з тим, були застосовані дві новели імператора Іраклія, новели **Юстиніана**, 24 новели імператора Лева Філософа, 31 новела імператора Константина Багрянородного (про анафему змовникам та заколотникам), 14-та новела Никифора Вотаніата, хрисовул імператора Ісака Комніна, кілька новел Олексія та Мануїла **Комнінів**, одна новела Ісака Ангела [2, с. 251 – 253]. Таким чином, Матвій Властар не обмежився у світській частині дискурсу уже класичними на ті часи нормами імператорських збірників, а взяв до уваги низку правових актів з поточного законодавства імператорів, в тому числі тих, які були відображені в законодавстві перших імператорів Македонської династії, але надав перевагу аутентичним текстам імператорів Іраклія, Юстиніана та Лева III. Тобто, законодавство імператорів Македонської династії не обмежило можливість застосування попереднього правового досвіду та відповідних джерел.

Наступний збірник, який скоріше має форму кодексу XIX чи навіть XX століття, створив номофілак та суддя з міста Фесалоніки (Салоніки) Константин Арменопуло. В літературі існує багато легендарних і мало – об'єктивних свідчень про його життя, світогляд, ставлення до іманентних обставин та сприйняття трансцендентних ідей [2, с. 234, 236, 237]. Певні свідчення про це дають його твори, в тому числі передмова до Шестикнижжя, яке традиційно датується 1345 р. [9], "Эпитама божественных и священных канонов", "О ересях", "Слово на праздник св. Димитрия Миропомазанника, празднуемый в храме пресвятой Богородицы Нерукотворной", "Алфавитный лексикон, содержащий синонимы глаголов" [2, с. 236].

Оскільки християнська спільнота вже майже триста років була поділена на католиків та православних, то Шестикнижжя Арменопуло мало різну долю в країнах, розділених за конфесійним принципом. Але це не привело до міжконфесійного непорозуміння, а лише визначило динаміку, форми опрацювання та мету поширення тексту Шестикнижжя Арменопуло. Якщо в Західній Європі, в римо-католицькому, а згодом і протестантському середовищі Шестикнижжя стало предметом друку і дослідження, то в православній частині християнського світу, як допоміжний засіб в контексті канонічного права та богослов'я, а в окремих країнах, як чинне законодавство (Валахія, Молдова, країни та народи Балканського півострова).

Текст Шестикнижжя Арменопуло зі схоліями зберігся на Заході в семи рукописах, а всього відомо, як підкреслює німецька дослідниця Марія Феген (Marie Theres Fögen) в публікації даної статті німецькою мовою в 1981 році, 68 манускриптів *Hexabiblos* [9, с. 121-122; 10] Натомість, І. Медведєв у публікації 1982 року, очевидно, не врахувавши окремі списки праці Арменопуло, пише про 53 манускрипти та 54-й, який він іден-

тифікував в Народній бібліотеці в столиці Болгарії Софії [11, с. 102-104]. Звісно, список, який був віднайдений Ігорем Медведевим, Марія Феґен не могла додати до загальної кількості манускриптів, оскільки її робота була опублікована в 1981 році. Тому є всі підстави вважати, що насправді нині відомо 69 списків Шестикнижжя Константина Арменопуло.

Найдавніший список Шестикнижжя, який зберігся в колекції Codex Vaticanus Ottobonianus під номером 440 в бібліотеці Ватикану, виявився з датою від січня місяця 1345 року із зазначенням, що це друге видання манускрипта [12, с. 268]. Тому І. Медведев, опираючись на дослідження М. Феґен [ibid] вважає, що Арменопуло остаточно закінчив роботу над Шестикнижжям в проміжку між вереснем 1344 та серпнем 1345 року [2, с. 235]. Чому до XIX ст. найбільш давній манускрипт Шестикнижжя Константина Арменопуло, який уже тричі видавався, не привернув уваги дослідників, не зрозуміло. Хто перший і коли натрапив на цей текст у бібліотеці Ватикана не відомо, але відомо, що вся ватиканська колекція Ottobonianus (*Fondi Ottoboniano*; 3394 латинських і 473 грецьких манускриптів) належала раніше венеційській родині (майбутнього) кардинала П'єтро Оттобоні [13]. Очевидно, у 1689 році папа римський Олександр VIII (1689 – 1691) (в миру П'єтро Віто Оттобоні), за офіційними даними, купив фамільну колекцію у своїх венеційських родичів для Бібліотеки Ватикану [14]. Один з них, також П'єтро Оттобоні (внучатий племінник папи Олександра VIII) став кардиналом (7. 11, 1689), а 14 листопада того ж 1689 року – віце-канцлером Святої Римської Церкви (1689 – 1740) [15]. Приблизно в цей же час папа Олександр VIII придбав, очевидно, у П'єтро Оттобоні (молодшого), їх фамільну колекцію разом із списком ἡ Εξάβιβλος [14]. Таким чином найдавніший список Шестикнижжя, за вказаними свідченнями, потрапив у Ватиканську бібліотеку.

Перше друковане видання ἡ Εξάβιβλος (Шестикнижжя) на мові оригіналу здійснив Théodoric Adamée de Suallemborg (Paris 1540) в часи правління короля Франциска I (1515 – 1547) у добу розквіту Ренесансу у Франції [17, с. 213]. В 1587 році в Женеві Hеxабiblos вперше видав латинською мовою відомий французький юрист Діонісій Ґотофред (Dionysius Gothofredus, 1549 – 1622) [18, с. 13-14].

У XVIII ст. дослідження та видання пам'ятників римського та греко-римського права продовжувалось. Цього разу німецький дослідник Wilhelm Otto Reitz видав Шестикнижжя в Гаазі у 1780 році також латинською мовою [9, с. 76]. Однак, не дивлячись на те, що багато публікацій XVI – XVIII ст. згодом стали об'єктом наукової критики, а перші, так звані, критичні видання джерел греко-римського права з'являються, передусім, в Німеччині у XIX ст., публікація Hеxабiblos, яку здійснив німецький дослідник Wilhelm Otto Reitz, заслужила повагу сучасних дослідників, оскільки він взяв до уваги досвід публікації, яку здійснив Théodoric Adamée de Suallemborg. Сама ж публікація Reitz'a стала юридичною основою для наступного, уже критичного видання Hеxабiblos [ibid], яке здійснив у 1851 році видатний публікатор та вчений в сфері історії греко-римського права Gustav Ernst Heimbach (Leipzig, 1851) [19]. Тим не менше, сучасна дослідниця Шестикнижжя Марія Феґен зауважила, що G. E. Heimbach не врахував одну (очевидно, з невідомих у ті часи) групу схолій, які мають важливе значення для об'єктивного дослідження Шестикнижжя [9, с. 121], що, разом з іншими аспектами наукового апарату до тексту, обумовлює необхідність нового видання Арменопуло. Таке видання з'явилося у 1971 році, тобто, до публікації М. Феґен у 1981 р., але грецькою мовою (вступ,

текст правового пам'ятника, коментарі), втім, можливо, М. Феґен не влаштувала, також, проблема джерел у публікації грецького автора, відомого дослідника Пітсакеса [3], яке вона не вважала критичним виданням.

Переїшовши безпосередньо до встановлення значимості різних наукових досліджень, слід звернути увагу на дослідницькі праці ординарного професора Марії Феґен (Marie Theres Fögen) – директора інституту історії європейського права Макса Планка (Франкфурт – на – Майні), автора багатьох досліджень з римського та порівняльного права, які дійсно являються важливим внеском у справу дослідження Шестикнижжя, оскільки вона залучила до джерелознавчого аналізу маловідомі, або не задіяні, джерела, які дають в результаті дослідження, зокрема, схолій до Шестикнижжя, зрозуміти джерельну архітектуру, залучених у дослідження, пам'ятників права, коли, зокрема, Арменопуло поєднував у створеному ним тексті різні джерела греко-римського права в одному тому ж юридичному положенні. Наприклад, питання про майнову відповідальність в контексті розлучення з вини дружини повинно розглядатись за нормами 8-го титулу 117 новели, а безпосередньо про втрату lucra nuptialia йдеться в 11-й главі 134 новели. Натомість, Константин Арменопуло застосував причини розлучення з вини жінки у 8-й главі 117-ї новели в Шестикнижжі, а щодо втрати жінкою права на шлюбне майно застосував не 134 новелу (гл.11), а правове положення збірника судових рішень Піри Євстафія Ромея [9]. Звичайно, такі та інші висновки можна робити на науковому фундаменті дослідників XIX та XX ст.

Низка аспектів, пов'язаних з Шестикнижжям Арменопуло, розглядається в дослідженнях відомих вчених, таких як G. O. Reitz [20], G. E. Heimbach [21], М. Бенеманський [22, с. 234 – 244], В. Е. Вальденберг [23, с. 411 – 412], І. П. Медведев [2, с. 234 – 245, 508 – 540] та ін. Однак, майже усі згадані дослідники розглядали, переважно, зовнішню історію Шестикнижжя, що важливо в контексті даного дискурсу. Інші торкалися загальних положень, наприклад, В. Е. Вальденберг здійснив аналіз визначення закону в Шестикнижжі [23, с. 411-412] або М. Бенеманський продемонстрував порівняння Прохірону і Шестикнижжя, вказавши, між іншим, на ранні списки Шестикнижжя 1355 та 1386 (Париж) [22, с. 239], і лише І. Соколов розглядав безпосередньо проблему розлучення в Шестикнижжі [24, с.197-202] в більш широкому контексті дослідження. Але найбільш фундаментальні сучасні дослідження належать таким вченим як Konstantinos G. Pitsakes [2], Marie Theres Fögen [12, с. 256-345; 17, с. 213-242], Spyros Troianos [25, с. 127-141] та І.С. Медведев [2, с. 233 – 246, 508 – 513, 513 – 540].

Поширення Шестикнижжя в усій Південно-Східній Європі, так і в Південній Україні (в частині колишньої Бесарабії), почалось відразу після його появи, а також в часи захоплення Балканських країн турками – сельджуками. Так, коли появився твір Арменопуло, то його (очевидно), як Синтагму Матвія Властаря, переклали на сербську мову за ініціативою правителя Сербії Стефана Душана [26, с. 441]. Разом з Алфавітною Синтагмою Матвія Властаря Шестикнижжя було неодноразово перекладено народною грецькою мовою і широко використовувалося в Греції в період турецького завоювання [26; 22, с. 238 – 239]. Коли у 1398 році Болгарія була захоплена військами Османської імперії, то на її території турецька влада визнала чинним Шестикнижжя Арменопуло на мові оригіналу. До речі, в Народній бібліотеці Кирила та Мефодія в столиці Болгарії Софії зберігається один з найбільш ранніх і невідомих списків Шестикнижжя Арменопуло (греч. № 54, 3-я четв. XIV в.), який ідентифікував (на ньому була інша назва) І.П. Мед-

ведів в 1980 році [11, с. 102 – 104], що свідчить про появу Шестикнижжя Арменопуло в Болгарії до турецького завоювання в 1398 р. Книгу Арменопуло було поширено і на інших територіях держав та народів, які в різних формах залежали від Османської імперії (Волощина, Молдавія, Бесарабія). Після звільнення Греції від турецької залежності і проголошення монархії (Лондонська конференція 1832 р. та Константинопольська угода 1832 р.) Шестикнижжя стало Цивільним кодексом королівства Греція і було чинним з 1835 по 1947 (G. Köbler) [27, с. 42].

Актуалізація застосування правових норм Шестикнижжя Арменопуло та його публікація відповідними мовами в різних країнах мала свою специфіку. Так, в Грузії у XVII ст. Шестикнижжя Арменопуло разом з Синтагмою Матвія Властаря стали джерелом для офіційного кодексу права відомого покровителя культури і науки правителя Грузії (Картлі) Вахтанга VI (1711 – 1714, 1716 – 1724), а в Сербії в 1798 році з'явився переклад Шестикнижжя Арменопуло, який здійснив П. Віткович сербською мовою для застосування його на практиці [26].

Особливою була доля Шестикнижжя Арменопуло на території Волощини, Молдови та молдавсько-українського краю, який пізніше отримав назву Бесарабія, де окрім молдаван проживало (і проживає) численне українське населення. Так в середині XIX ст. в Бесарабії мешкало 51,4 % молдаван, 21,5 % українців, 9,5 % євреїв, 6,8 % росіян, 5,6 % болгар, 3 % німців, 1,3 % ромів (циган) [28]. В юрисдикційній діяльності, зауважують сучасні дослідники, на землях молдавських князівств (Молдавського та Волоського) використовувався *найбільш пізній* і найбільш значний пам'ятник візантійського правознавства – Шестикнижжя або Ручна книга законів, який (близько 1345р.) підготував візантійський юрист і суддя в Солуні Костянтин Арменопуло [ibid].

Насправді палітра правових джерел була дещо ширша, але схематично з часів середньовіччя вона виглядала так: місцеві правові звичаї, пам'ятники рецепції візантійського права та правові акти місцевих правителів, господарів Волоського та Молдавського князівств [29]. За свідченнями місцевих знавців права, які відобразились у звіті російського чиновника з міністерства закордонних справ Свінїна, Юстиніанові закони під іменем Василіки були запроваджені в Молдавії *господарем* Олександром, який правив з 1401 по 1433 р. Пізніше, в 1646 році господар Молдавії Василь Лупу(л) (майбутній сват Богдана Хмельницького) наказав своїм помічникам – юристам систематизувати усі діючі на території князівства правові норми різних джерел права, включаючи, звісно, відомі в країні пам'ятники візантійського права (очевидно, витяги з них) і, навіть, здійснив друк названого зібрання. На думку професора Московського університету Лева Арістидовича Кассо, дослідника римського права та знавця, зокрема, джерел права Бесарабії, цей збірник, який було надруковано в типографії, створеній господарем В. Лупу в Яссах, очевидно, в буремні часи середини XVII століття, пропав назавжди [29, с. 36]. На думку сучасних московських дослідників у 1646 р. *при господарі Василе Лупу вперше був складений, затверджений і виданий* вперше в друкованому вигляді молдавською мовою звід молдавських правових актів (96 глав, 1 245 статей), підготовлений логофетом (канцлер і секретар господарської канцелярії) Євстратієм, юристом Мілетієм Сірігосом та ін. Це укладення в галузі цивільного права застосовувалося аж до входження Бесарабії до складу Російської імперії [28]. Це підтверджується також в монографії про історію середньовічної Молдавії Н.А. Мохова (1964) [30].

Натомість, професор Кассо опирався на свідчення російського чиновника, який спеціально прибув до Беса-

рабії, щоб вивчити питання про наявність і чинність до окупації названих законів. За його повідомленням після зникнення Кодексу Василя Лупула, пише проф. Кассо, цитуючи звіт чиновника Свінїна, в Бесарабії стали слідувати законам Василя (тобто Василікам) та іншим законам Юстиніана, Леона та Арменопуло, на основі яких видавались постанови та грамоти господарів [29, с. 36]. Дану суперечність (в контексті гіпотези) можна пояснити тим, що в 1653 році Василь Лупу вдруге і остаточно був усунутий від влади і знайшов прихисток в Стамбулі. Можливо, це обумовило те, що основна частина його книг зникла або, в силу даних та інших обставин, не застосовувалась в контексті використання відомих пам'ятників права без згадування його імені. Це в певній мірі підтверджується тим, що у 1804 р. за дорученням господаря Олександра Мурузи юрист Фома Карас переклав Шестикнижжя Арменопуло на молдавську мову, але цей переклад офіційного визнання не отримав [28].

Очевидно, в зв'язку з постійними російсько-турецькими війнами і переходом до Росії від Османської імперії частини земель, які нині належать Україні, Молдові та Румунії, невдовзі посилювався інтерес до тексту Шестикнижжя та інших візантійських джерел, що були чинними в державах, які управлялись власними державними органами, але перебували під протекторатом Османської імперії (Молдавія, Волощина та ін.). В зв'язку з закінченням російсько-турецької війни 1806 – 1812 років за умовами Бухарестського договору (26.05.1812) Бесарабія, територія між Дністром і Прутом, була окупована, як зауважує проф. Московського університету Л. Кассо (1913 р.), російськими військами і відійшла до Російської імперії, представники якої ще в період між 1806 та 1812 (як і пізніше) "втручались у внутрішнє управління" [29, с. 3].

Відразу, після завершення війни, в Бесарабії виникла проблема застосування правових норм для судової практики, оскільки, як засвідчують дослідження, до Шестикнижжя Арменопуло, чинність якого в Південно-Східній Європі визнала турецька влада, ставлення російських чиновників, принаймні спочатку, було не прихильне. Вони вказували на суперечності між існуючими звичаями та нормами "римського права", а також незрозумілим для них судочинством [29, с. 3]. В процесі вирішення даної проблеми в Бесарабії, як твердить Л. Кассо, був створений за прикладом Кодексу Наполеона новий юридичний збірник, але він не отримав підтримки і не був надрукований. В зв'язку з цим, знову в якості джерела права визнавався кодекс Шестикнижжя Арменопуло (очевидно, разом з застосуванням інших джерел). Принаймні, після завершення російсько-турецької війни 1828 – 1829 років, коли становило імперії в даному регіоні стабілізувалось, але в умовах європейських революційних рухів, у 1831 році в Петербурзі в Сенатській типографії було вперше надруковано Шестикнижжя російською мовою, за основу якого було взято венеціанське видання 1766 року [31, 1 – 663]. Не дивлячись на те, що дане видання, а не сам пам'ятник візантійського права, бесарабський юрист Іван Танський піддав гострій критиці [30], Шестикнижжя Арменопуло, очевидно, стало не тільки предметом зацікавлення зі сторони вченого світу в Росії та юристів-практиків в Бесарабії, але й предметом політичної, на щастя сучасних дослідників, кон'юнктури. Друге, російськомовне офіційне видання Шестикнижжя надруковано в 1854 році під час російсько-турецької війни 1853 – 1856 років, а наступне видання, з відтворенням вказаних дат, було опубліковано в 1908 році в Одесі, в типографії газети "Одесские новости" [ibid]. Таким чином, поява російськомовних перекладів Шестикнижжя мало державно-політичне

значення в контексті долучення до російської імперії Бесарабії та інших регіонів.

Об'єктом нашого дослідження в контексті проблематики походження, ідентифікації, з'ясування джерел, судового застосування та історично-правового значення юридичних пам'яток є їх розгляд, в нашому випадку, як джерел шлюбного права Ромейської (Візантійської) імперії. Такими являються два видання Шестикнижжя: критичне видання, яке здійснив відомий німецький вчений Gustav Ernst Heimbach (молодший) під назвою *Constantini Armenopuli Manuale legum sive Hexabiblos* (Leipzig, 1851) та наступне, яке умовно можна назвати *практичне видання*, під назвою *Перевод ручной книги законов или, так называемого, Шестикнижия, собранного отовсюду и сокращенного досто-почтенным Номофилактом и Судьею в Фессалонике, Константином Арменопулом: ч. 1, ч. 2 / С издания, печатанного в Венеции, в 1766 году. Печатано при сенатской типографии в 1831-м, и перепечатано в 1854 году* (Одесса, 1908). За структурою, Шестикнижжя Арменопуло не має прецедентів як до 1345 року, так і, очевидно, до появи європейських кодексів у XIX ст. Текст складається з *Прооіріон* (преамбули) та наступних 6-ти тематичних книг, але автор-упорядник поєднав елементи Прооіріон (Praefatio) з історико-правовим та правовим положенням загального змісту і виклав це в першій книзі, а в кожній наступній книзі кодифіковано правові норми з відповідної галузі права (чотири з приватного та одна з публічного права): Частина перша: I. Загальні положення; II. Речове право; III. Зобов'язальне право. Частина II (нумерація сторінок спочатку): IV. Шлюбне право; V. Спадкове право; VI. Кримінальне право. В самому Шестикнижжі назви вказаних книг відсутні, але кожна з них чітко визначає проблематику за галузевим принципом. Передмова, на відміну від попередників, які цілком свідомо залучали компілятивний метод щодо преамбул з попередніх творів у власні видання, являється оригінальним текстом самого Константина Арменопуло. Друга її особливість полягає в тому, що преамбула входить до першої книги Шестикнижжя і за формою та правовим змістом після історично-юридичної частини має цілком виражений зміст загальної правової частини кодексу, а п'ять наступних книг, систематизованих за галузями права, являються особливою частиною. Таким чином, задовго до творців концепції Pandektenwissenschaft (перша пол. XIX ст.), була втілена ідея формування кодексу за пандектною системою, як у німецьких юристів, а не інституційною, як *Code Napoléon* або *Code civil*. У ній також можна виділити історичну частину з політично-правовим підтекстом про право та історичний огляд правових збірок, що закінчується в сенсі кодифікації створенням поєднаних 60 книг, яке він не називає Василіками, а *Шестидесятикнижжям*, що має в собі шість великих розділів, в кожний з яких входило кілька книг (Шест., с. 3). Наступна тема – загальна класифікація права (природне, народне (очевидно, в розумінні загального права, право народів (*jus gentium*), цивільне або громадське право), а після цього подається визначення та аналіз права та закону. Джерелом поняття права у Арменопуло, очевидно, могло стати традиційне визначення, яке з'явилося в добу класичного періоду історії римського права і було викладене на початку Дигест Юстиніана. Йдеться про чудове визначення права, як заявив Доміцій Ульпіан, яке належало відомому юристу, останньому главі прокуліньської школи римського права, державному діячу початку II ст. н.е. Ювентію Цельсу (молодшому) (*Publius Iuventius Celsus*): *jus est ars boni et aequi* (право – це мистецтво доброго і справедливого) (D. 1.1.1) Але визначення права у Арменопуло лише починається тотожним словосполученням вказаному – *Право є нау-*

ка про добро... (Шест. I,1), а далі цілком відповідає тому визначенню, яке виклав у Епанагозі патріарх Фотій (Ерап. I, 1). І так, визначення права Константина Арменопуло має наступну форму і правовий зміст: *Право є наука про добро, загальна настанова* (у Фотія: загальнозначиме розпорядження), *вирок мужів розумних* (плід розмірковування мудрих чоловіків), *виправлення як вільних, так і невільних злочинів* (у Фотія немає), *всенародна воля (загальний договір держави (посилання редактора видання на оригінал Шестикнижжя), винахід (творіння (ред. Авт.), Божественне* (Шест. I. 1. с. 3 – 4). Таким чином, в перекладі віденського видання книги Арменопуло йдеться про суб'єкта визнання права (*всенародну волю*, в посиланні на оригінал *загальний договір держави*, а у перекладі з Фотія *загальна згода громадян держави* та у його джерелі (сентенція юриста Марціана) про *загальну угоду общини* (*civitas*, держави). В цілому Арменопуло більш повно відобразив зміст оригіналу з Дигест в принципових та менш значних поняттях. Так, у нього в кінці визначення права йдеться про право як Боже творіння, зрозуміло, що при активній волі його здійснення людьми. Натомість, у визначенні закону в патріарха Фотія, на відміну від сентенції Марціана, його немає. Але перед цим він дуже оригінально висловився, що закон від Бога як від *істинного василевса*, маючи, очевидно, на увазі, (що бачимо з попередніх визначень у Епанагозі), що василевс (імператор) може бути і не істинним. В цілому ж визначення Арменопуло, порівняно з визначенням Фотія, більш повно відобразило вказаний (умовний) оригінал, зосереджений в сентенції римського юриста Марціана (D. 1.3.2). У визначенні права Арменопуло увійшли, на відміну від визначення Фотія, такі лексеми/поняття, як елементи визначення права, що право є *божественне творіння* та про *закон*, який виправляє вільні та невільні злочини.

Зрештою, питання про застосування у визначенні закону (у Фотія та Марціана) він використовує поняття "право", яке являється предметом спеціального дослідження, в тому числі і в контексті різномовних і одномовних списків Шестикнижжя Арменопуло. Так, у виданні *Hexabiblos* G. E. Heimbach'a у латинському тексті йдеться також про визначення права, а не закону, разом з тим, цей текст являється, стосовно форми та змісту, більш досконалим (повне визначення Цельса, поєднане з визначенням закону у Марціана в Дигестах, але у ньому немає понять *божественний дар* чи *творіння*: *Jus est ars boni [et aequi] commune praeseptum, prudentium virorum placuit, voluntarius vel involuntariorum delictorum coercitio, commune civitas pactum* (Hexab. I, 1.13). Однак, наступне доповнення до визначення права знімає попередні питання: *Est etiam inventum divinum* (ibid). Разом з тим, деякі факти в контексті співтавлення латинського та грецького тексту Шестикнижжя (вид. G. E. Heimbach'a), зокрема, вказаних визначень, наближають до вирішення проблеми. Якщо в латинському тексті йдеться про *jus*, то у грецькому мові йде про *Νομος* (закон).

Щоправда, не важко помітити, що в російському перекладі венеціанського видання 1766 року в тексті Арменопуло поняття "право" та "закон" часто розглядаються, як синоніми (право чи закон буває природним, народним та цивільним (громадянським); Визначення закону чи права та ін.) (Шест. с. 3). Але в окремих сюжетах в першому титулі першої книги такої роздвоєності немає, оскільки йдеться виключно про закон: *Законів є два роди: державні та приватні*. Наступне загальне положення торкається як закону, так і права: *Ніякий закон не може стверджувати те, що заборонено природою* (тобто, природним правом). В даному правовому принципі йдеться, по суті, про верховенство природного (права) над законом. Далі йдеться про **аналогію закону**: *Що не означено законом, те повинно вирішувати*

тись подібністю, тобто подібним законом. Важлива також принципова позиція (тобто, з відповідним принципом): *Все, що законом постановлено, тільки іншим законом відмінюється* (Шест. с. 4). Таким чином, в одних випадках автор бачить право в законі, а в інших – закон в розумінні права. Натомість, в останніх правових положеннях йдеться виключно про закон.

Важливе значення має те, що автор Шестикнижжя, попри положення Ульпіана – все, що завгодно імператору є закон (D. 1.4.1) – вказує, що сила закону розповсюджується на самого імператора. Звичайно, тут Константин Арменопуло не здійснював ре-еволюційну акцію в нормотворчості, а по суті підтвердив відповідне положення про Вселенські суди, юрисдикції яких підлягало усе населення імперії, включаючи імператора і його сім'ю (Шест. с. 6) [2, с. 222 – 223; 226 – 277].

Виходячи з аналізу імператорського рескрипта, автор вводить таке визначення нормотворчої діяльності правителя як його *постанови*, які також не стосувалися усіх жителів країни, але тільки тих, заради яких вони видавалися (Шест. с. 6). Таким чином, не все вважалося законом, що було *завгодно імператору*. Але прощення вини через рескрипт імператора було винятком в утождженні рескрипту з поняттям закону, в контексті якого у даному випадку, була доведена вина особи.

Широко серед загальних положень, систематизованих в 1-й книзі, представлені норми процесуального права (тит. II, III, V – VIII, XII), судочинства і судоустрою (тит. IV). Важливий акцент в системі права Шестикнижжя робиться на загальних положеннях договірності (зобов'язальності) права (тит. IX – XII, XV), заборони та права жінки (тит. XIII), про рабів та про спадщину (тит. XIV), про воїнів (тит. XVI), про припинення батьківської влади (тит. XVII), про свободи та статуси і становище осіб (тит. XVI).

Натомість, шлюбне право (ч. II, кн. 4) структура викладу якого запозичена з Прохірону (Proch. 1 – 11), в 11-х титулах співпадає з тими, які є в Прохіроні, а 4 титули було додано в Шестикнижжя з інших джерел (*див. нижче*). Отже, система викладу вказаного правового матеріалу в *liber quartatus Hexabiblos* під назвою *De sponsalibus ac nuptiis* наступна: **T.1** *De consensu sponsalium* – Про угоду заручин; **T.2** *De arrhis sponsalitiis* – Про заставу заручин; **T.3** *De donationibus sponsalitiis* – Про дарування; **T.4** *De definitione et ritu nuptiarum* – Про визначення шлюбу та урочисту форму його укладення; **T.5** *De civile matrimonii rigore* (в Proch. 5: *De rigore matrimonii*) – Строгість (непохитність) шлюбу (в контексті численних умов та вимог до законного шлюбу); **T.6** *De ante nuptias donatione* (Proch. 6.: *De donatione ante nuptias*) – Про передшлюбний дарунок; **T.7** *De nuptiis prohibitis nuptiis* (в Proch. 7: *De prohibitis nuptiis*) – Про (шлюбні) заборони; **T.8** *De nuptiis contragentis et gradibus cognationis* – Про заборонені шлюби і ступені спорідненості (Inst. I,10; III, 6; Bas, XXVIII, 6: *De incestis nuptiis*); **T.9** *De iis, qui ad secundas nuptias transcendent* – Про тих, які укладають другий шлюб (Bas. XXVIII, 14: *De viris et mulleribus ad secundas nuptias transeuntibus*); **T.10** *De iure dotis* (Proch. 8) – Про право посагу; **T.11** *De vindicatione dotis ejusque oneribus* (Proch. 9) – Позов (вимога) виконання детальних зобов'язань; **T.12** *De paraphernis* (D.23.3.9.3) – (*parapherna* – особисте майно дружини, що не належить до *lucra nuptialia* [32, с. 846]); **T.13** *De hypobolon* (Nov. Leonis. 20) – майно чоловіка, яким він забезпечує майнові інтереси дружини при розлученні не з її вини співмірно обсягу посагу; **T.14** *De donationibus inter virum et uxorem* (Proch. 10) – Про дарування між подружжям; **T.15** *De solutione matrimonii ejusque causis* (Proch. 11) – Про розірвання шлюбу та його причини [Zach c. 15 – 83; Heim. c. 464 – 589]. З 15-ти титулів 4-ї книги *Ἑξαβιβλος* (Hexabiblos) 11 за змістом

і, в основному, за формами відповідає назві титулів Прохірону (напр. Т. 5. *De civile matrimonii rigore* (в Proch. 5: *De rigore matrimonii*; Т. 6. *De ante nuptias donatione* (Proch. 6.: *De donatione ante nuptias*) Щоправда, вказані вище титули також цілком корелюються з відповідними титулами *Ἑξαβιβλος*, що дає підстави для твердження, що основним джерелом *Ἑξαβιβλος* були Василіки [33, с.286-290]. Дійсно, в багатьох випадках зустрічаються нормативно-правові положення з *Ἑξαβιβλος*, в тому числі, в контексті шлюбного та сімейного права: *Ἑξαβ*, Т.8 *De nuptiis contragentis et gradibus cognationis* = Bas, XXVIII, 6: *De incestis nuptiis*); *Ἑξαβ* Т.9. *De iis, qui ad secundas nuptias transcendent* – Про тих, які укладають другий шлюб (Bas. XXVIII, 14: *De viris et mulleribus ad secundas nuptias transeuntibus*). Для прикладу: численне застосування правових норм Прохірону можна продемонструвати на його 1-му титулі, що складається з 16-ти правових норм/розділів, які мають 14 відповідників в Шестикнижжі Арменопуло, в яке, в цілому, увійшло 26 правових положень з різних збірок та імператорських конституцій (вид. Heimbach'a). Зокрема, окрім названих правових положень джерелами норм 1-го титулу (4-ї книги) стали також чотири Новели імператора Лева VI Філософа (Nov. 109 (у венеціанському виданні згадується без нумерації самої новели (Шест. Ч.II, Кн. IV, с. 2)), а в Heimbach'a, в науковому апараті (в підрядковому дослівнику) до тексту п. 11 (грец. мовою) 111, 112, 110) та одна новела від 1084 року імператора Олексія Комніна (Nov. XXIV. Coll. IV) [Heim. c. 359-364], в якій він посилається на закон Лева Філософа (без атрибуції) (Nov. Leonis., 89). Широке використання Прохірону в Шестикнижжі підтверджується також і в інших титулах 4-ї книги *Ἑξαβιβλος*, але важливе значення має те, що Константин Арменопуло визначив сам Прохірон, як основне джерело Шестикнижжя і вказав на низку джерел, які його доповнювали [2, с. 238 – 239]. Слід зазначити, що така думка виражена у виданні *Ἑξαβιβλος* грецького вченого К. Г. Пітсакеса, "особливу" *Передмову* до якого цитує І. П. Медведев [2, с. 237-239]. Натомість, у перекладі венеціанського видання та публікації *Ἑξαβιβλος* / *Hexabiblos* грецькою та латинською мовами вказана окрема *Передмова* та оціночне визначення статусу Прохірону Константином Арменопуло як основного джерела Шестикнижжя, відсутнє, а в 1-й книзі обох видань йдеться про особливе значення в праві імперії такого пам'ятника греко-римського права як *Vasilicorum libri*, який він називає Шестидесятикнижжям, підкреслюючи цим відповідну спорідненість з Шестикнижжям. Звичайно, така невідповідність тексту різних видань *Ἑξαβιβλος* не змінює оцінку Прохірона як головного джерела (можливо, разом з *Vasilicorum libri*, які головним джерелом *Hexabiblos* вважає С. Троянос [33, с. 286-290]) книги Арменопуло, оскільки така позиція, як зазначено вище, підтверджується самим текстом Шестикнижжя Константина Арменопуло.

Список використаних джерел

1. Соколов І.І. О византизме в церковно-историческом отношении. Избрание патриархов в Византии. Вселенские суды в Византии. СПб.: "Издательство Олега Абышко", 2003. – 271 с.
2. Медведев И.П. Правовая культура Византийской империи. – СПб.: Алетейя, 2001. – 576 с.
3. Πίτσας, Κωνσταντίνος Γ. Το δικαίο στο Βυζάντιο τον 14ον αιώνα // Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, Πρόχειρον νόμων ή Ἑξαβιβλος, εκδ. Κ. Γ. Πίτσας – Αθήνα, Εκδότης Δωδώνη, 1971 – 429 σ.
4. Медведев И.П. Византийский гуманизм XIV-XV вв. – СПб., Издательство Алетейя, 1997. – 341 с.
5. Чекалова А.А., Полякова М.А. Интеллектуалы и власть в Византии // Византийские очерки. Труды российских ученых к XIX международному конгрессу византистов – М.: Издательство "Индрик", 1996. – с. 5 – 24 [272 с.]
6. Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. 1. Teil: Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315-1331/ Hrsg. Von H. Hunger und O. Kresten. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981. Т. 1. – 624 s.

7. Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. 2. Teil: Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1337-1350 / Hrsg. Von H. Hunger und O. Kresten. Wien, VÖAW, 1995. – 519 s.
8. Prochirom auctum. Ed. C. E. Zacharia a Lingenthal. Jus graeco-romanum. Vol. 6. – Lipsiae, Tipisch J. Hirschfeld, MDCCCLXX – 431 p.
9. Ферен М.Т. 2006: Схолии к Шестикинижю в Codex Vetustissimus Vaticanus Ottobonianus Gr. 440 (Часть 1) // IVS ANTIQVVM. Древнее право. 17, 74-104.
10. Ферен М.Т. 2006: Схолии к Шестикинижю в Codex Vetustissimus Vaticanus Ottobonianus Gr. 440 (Часть 2) // IVS ANTIQVVM. Древнее право. 18, 121-156.
11. Медведов И. П. Софийский список "Шестикинижия" Константина Арменопуло // Византийский временник. 43. – М, Наука, 1982. – С. 102-104 [295 с.]
12. Marie Theres Fögen, Die Scholien zur Hexabiblos im Codex vetustissimus Vaticanus Ottobonianus gr. 440. //Fontes Minores IV, 1981–s. 256-345.
13. Codex Ottobonianus : https://en.wikipedia.org/wiki/Codex_Ottobonianus
14. Ватиканская Библиотека. <http://chronology.org.ru/newwiki/>
15. Ottoboni, Pietro (1667-1740) // Biographical Dictionary Pope Alexander VIII (1689-1691) Consistory of November 7, 1689 (www2.fiu.edu/~mirandas/bios1689.htm#Top)
17. Marie Theres Fögen, Humanistische Adnotationen zur editio princeps der Hexabiblos // Ius Commune XIII, 1985, 213-242
18. Hanstein, Michael DIE EDITIONEN BYZANTINISCHER RECHTSTEXTE DES DIONYSIUS GOTHOFREDUS (1549-1622). EINE UNTERSUCHUNG IHRER PARATEXTE // SBORNÍK NÁRODNÍHO MUZEA V PRAZE 2012 • čís. 3 str. 111-116 (file:///D:/ISSN0036-535132012p.111-116.pdf)
19. Constantini Armenopuli Manuale legum sive Hexabiblos: cum Apendicibus et Legibus agrariis. Illustravit Gustavus Ernestus Heimbach. – Lipsiae, T.O/ Weigel, MDCCCL (1851) – 1003 p.
21. Reitz W. O. Constantini Armenopuli Manuale legume. Haag, Meermann, 1780.
21. Heimbach G. E. Praefatio // Constantini Armenopuli Manuale legum sive Hexabiblos: cum Apendicibus et Legibus agrariis. Illustravit Gustavus Ernestus Heimbach. – Lipsiae, T.O/ Weigel, MDCCCL. – V – XXX.

22. Бенеманский М. 'О ПРОХΕΙΡΟΣ ΝΟΜΟΣ императора Василия Македонянина. Его происхождение, характеристика и значение в церковном праве. – Вып. I. – Сергеев Посад, Типография Св.- Тр. Сергиевой Лавры, 1906. – 556 с.
23. Вальдеберг В.Е. История византийской политической литературы в связи с историей философских течений и законодательства. – СПб., ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2008. – 576 с.24. Сок
25. Troiano, Spyros Von der Hexabiblos zu den Basiliken. – Subseciva Groningana III, 1989 – s. 127-141.
26. Максимович К. Я. Рецепция римского права в Византии. Православная энциклопедия Т. VIII. – М., 2004. – с. 181 – 192. <http://viantia.info/docs/56.htm>
27. Köbler, G. Lexikon der 27. Europäischen Rechtsgeschichte, München 1997, S. 42.
28. Кодан С. В., Февралёв С. А. Формирование и развитие местного права в Бессарабии в составе Российской империи (1812 – 1917) (2 ч.): Журнал "Юридические исследования" 2013 год. Электронный журнал издательства NOTA BENE (http://www.e-notabene.ru/lr/article_502.html)
29. Кассо Л.А. Византийское право в Бессарабии / Л.А. Кассо, профессор Московского университета. – М.: Типография Московского Университета, 1907. – [2], 71 с.
30. Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма (От древнейших времен до начала XIX века) /Николай Андреевич Мохов. – Кишинев : Карта Молдовеняскэ, 1964. – 440 с
31. Перевод ручной книги законов или, так называемого, Шестикинижия, собранного отовсюду и сокращенного достопочтенным Номофилаком и Судьею в Фессалонике, Константином Арменопулом: ч. 1, ч. 2 / С издания, печатанного в Венеции, в 1766 году. Печатано при сенатской типографии в 1831-м, и перепечатано в 1854 году. – Одесса, 1908 – 663 с.
32. Барон, Ю. (Julius Baron) Система римского гражданского права: В 6 кн. – СПб.: Издательство Р. Асланова "Юридический центр Пресс", 2005. – 1102 с.
33. Τρωϊάνου, Σπύρου Ν. Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου. – Σάκκουλας Αντ. Ν., 1999. Σ. 286-290 [348 σ.]

Надійшла до редколегії 10.02.16

Л. Дячук, канд. ист. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ИСТОЧНИКИ СИСТЕМЫ БРАЧНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ В ПЕРИОД ПАЛЕОЛОГОВСКОГО РЕНЕССАНСА (XIII – XIV)

В статье исследуются внешние исторические аспекты идентификации правовых источников поздне-византийского права. Обращается внимание на их компилятивный характер и оригинальную систему кодификации. Осуществляется их исследования как источников брачных правоотношений позднего периода истории права Византии

Ключевые слова: идентификация источников, рукописная традиция, правовые исследования, практическое значение, первоисточники, критические издания, источники брачных правоотношений, систематизация правовых норм

L. Dyachuk, PhD., Assoc. Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOURCES OF MARITAL RELATIONS IN THE PERIOD OF THE PALAEOLOGAN RENAISSANCE (XIII – XIV)

The article examines the historical identification of legal sources of late- Byzantine law. Attention is paid to its compilation nature and original system of codification. They studied as marital relationships of the later period of history of the Byzantium law.

Key words: identification of sources, manuscript tradition, legal research, practical value, incunabula, critical editions, sources of marital relations, the systematization of law.

УДК 342.9.07; 351.74

О. Заярный, канд. юрид. наук, доц.

Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

ПІДЗАКОННЕ РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТЕЛЕРАДІО ОРГАНІЗАЦІЙ: ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУЦІЙНОЇ КОНФРОНТАЦІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЗАКОННОСТІ

В межах цієї статті проведено дослідження правової природи адміністративної відповідальності телерадіоорганізацій, виявлено та проаналізовано проблеми підзаконного регулювання її розмірів, запропоновано шляхи розв'язання проблем, пов'язаних з делегуванням правотворчих функцій з встановлення розмірів адміністративних стягнень за порушення законодавства в медіа сфері.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, адміністративна деліктологія в інформаційній сфері, адміністративний штраф, Національна рада з питань телебачення і радіомовлення, телерадіоорганізація.

Проголосивши людину, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю, Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-вр [1] закріпила в положеннях ч. 1 ст. 34 права кожного на свободу

думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Основою для реалізації зазначених конституційних прав особи є діяльність у сфері телебачення і радіомовлення. Зазначена діяльність виходячи з мети та форм

її здійснення, суб'єктного складу учасників відносин в медіа-сфері належить до різновидів господарської діяльності. Такий висновок впливає із співставлення норм Закону України "Про телебачення і радіомовлення" від 21.12.1993 року N 3759-XII, (далі – Закон України "Про телебачення і радіомовлення") [2] та положень ч. 1 ст. третьої Господарського кодексу України від 16.01.2003 року, (далі – ГК України) [3].

З логічного тлумачення норм ГК України [3] та Закону України "Про телебачення і радіомовлення" [2] слідує, що діяльність у сфері телебачення і радіомовлення характеризується наступними ознаками:

1) є систематичною, ініціативною, на власний ризик діяльністю, спрямованою на одержання прибутку чи досягнення конкретних соціальних результатів, обумовлених задоволенням суспільних інформаційних потреб та інтересів у медіа-продукції чи медіа-послугах;

2) здійснюється спеціальними суб'єктами господарювання, які відповідають вимогам, що пред'являються законодавством України до телерадіоорганізацій;

3) така діяльність підлягає впливу засобів державного регулювання ліцензій, дозволів на екранне та ефірне мовлення, акредитації;

4) телерадіоорганізації можуть приймати на себе та виконувати господарські зобов'язання, які виникають на підставі закону чи договору і мають на меті задоволення суспільних інформаційних потреб та інтересів в медіа-продукції чи медіа-послугах;

5) такі суб'єкти здійснюють свою діяльність в організаційно-правовій формі, встановленій Законом України "Про телебачення і радіомовлення";

6) результатом діяльності телерадіоорганізацій є виробництво медійної продукції, призначеної для задоволення суспільних потреб в інформації та/або одержання прибутку;

7) за порушення зобов'язань, які виникають з договорів, правил здійснення господарської діяльності телерадіоорганізації підлягають юридичній відповідальності.

Визначаючи телерадіоорганізації як суб'єктів господарювання, наведені ознаки виконують також важливу методологічну функцію – обумовлюють поширення на цих суб'єктів нормативних вимог, які пред'являються законодавством України до господарської діяльності, зокрема, в частині порядку встановлення і застосування адміністративно-господарських санкцій за порушення законодавства про телебачення і радіомовлення.

Цілями цієї статті є дослідження правової природи адміністративно-господарських штрафів, що застосовуються до телерадіоорганізацій за порушення встановлених правил здійснення інформаційної діяльності в медіа сфері, обґрунтування неприпустимості встановлення розмірів таких санкцій на підзаконному рівні, а також формулювання окремих висновків та пропозицій, спрямованих на усунення невідповідності деяких положень Закону України "Про телебачення і радіомовлення" вимогам Конституції України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Пов'язана з цілями цієї статті проблематика була предметом різногалузевих досліджень вчених та практиків, зокрема: І. Л. Бачило, Ю. П. Бурило, Г. М. Красноступ, О. В. Мембалеєва та інших. Разом з тим, прийняття Верховною Радою України 03.09.2015 року Закону України "Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації та реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення" № 674-VIII [4] обумовило виникнення у національному правовому

просторі проблем, пов'язаних з поширенням на медіа сферу делегованої правотворчості в частині встановлення розмірів адміністративно-господарських штрафів за порушення законодавства про телебачення і радіомовлення, що вимагає додаткового дослідження на предмет правової природи відповідних стягнень, допустимості делегування правотворчих функцій щодо адміністративної відповідальності суб'єктів медіа права.

Як слідує зі змісту положень ч. 1 та 3 ст. 5 ГК України: "Суб'єкти господарювання та інші учасники відносин у сфері господарювання здійснюють свою діяльність у межах встановленого правового господарського порядку, додержуючись вимог законодавства. Правовий господарський порядок в Україні формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів, виходячи з конституційної вимоги відповідальності держави перед людиною за свою діяльність та визначення України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави" [3].

Покладаючи в основу господарського правопорядку закріплений у ч. 2 ст. 3 Конституції України принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність [1], ГК України [3] тим самим зробив акцент на профілактиці фактів протиправної діяльності суб'єктів господарювання.

Згідно з приписами норми, закріпленої у ч. 1 ст. 216 ГК України: "Учасники господарських відносин несуть господарсько-правову відповідальність за правопорушення у сфері господарювання шляхом застосування до правопорушників господарських санкцій на підставах і в порядку, передбачених цим Кодексом, іншими законами та договором" [3]. **Пов'язуючи факт притягнення учасника відносин у сфері господарювання із застосуванням до нього передбачених законом або договором санкцій за вчинене ним господарське правопорушення, ГК України водночас у ч. 2 ст. 217 визначає види господарських санкцій, до яких належать відшкодування збитків, сплата неустойки та застосування до порушників оперативно-господарських санкцій. При цьому, ГК України у якості самостійної групи заходів майново-організаційного впливу на порушника встановлених законодавством України правил здійснення господарської діяльності виокремлює адміністративно-господарські санкції, (ч. 3 ст. 217 Кодексу) [5].**

Згідно з ч. 1 ст. 238 ГК України: адміністративно-господарські санкції – це заходи організаційно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків. Види адміністративно-господарських санкцій, умови та порядок їх застосування визначаються ГК України, іншими законодавчими актами. Поряд з цим, ГК України встановлює імперативне правило, згідно з яким: "Адміністративно-господарські санкції можуть бути встановлені виключно законами України" [3].

Системне тлумачення змісту норм, передбачених у ч. 3 ст. 217, ч. 1 та ч. 2 ст. 238 ГК України дозволяє виділити наступні ознаки адміністративно-господарських санкцій, в яких відображається їх сутність та юридичне призначення в механізмі забезпечення публічного правопорядку у сфері господарювання:

1) адміністративно-господарські санкції є майново-організаційними за змістом та юридичними за формою заходами впливу на суб'єктів господарювання;

2) підставою застосування до суб'єктів господарювання адміністративно-господарських санкцій є порушення ними встановлених законодавчими актами України правил здійснення господарської діяльності;

3) такі санкції можуть застосовуватися до суб'єкта господарювання як самостійно, так, і у поєднанні з іншими господарськими санкціями, наприклад, відшкодуванням збитків;

4) адміністративно-господарські санкції застосовуються до суб'єктів господарювання на підставі рішень уповноважених органів державної влади або органів місцевого самоврядування, а у випадках, передбачених актами законодавства України – виключно судом;

5) у випадку виявлення правопорушення, вчиненого суб'єктом господарювання, за яке актами законодавства України встановлені адміністративно-господарські санкції, їх застосування до порушників є не правом, як це встановлено щодо господарських санкцій, а обов'язком уповноваженого органу державної влади чи місцевого самоврядування;

6) застосування адміністративно-господарських санкцій спрямовано на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків;

7) Види адміністративно-господарських санкцій, умови та порядок їх застосування визначаються ГК України, іншими законодавчими актами;

8) адміністративно-господарські санкції можуть бути встановлені виключно законами.

Узагальнення наведених ознак адміністративно-господарських санкцій дає підстави розділити поширений у науковій літературі погляд відповідно до якого застосування зазначеного виду санкцій, а також правові і економічні наслідки від їх реалізації охоплюються інститутом адміністративної відповідальності юридичних осіб, як складової адміністративно-деліктного права – підгалузі адміністративного права України [6, с. 39].

Фактично це означає, що адміністративно-господарські санкції незалежно від їх виду, підстави нормативного закріплення та застосування, форми реалізації мають публічно-правову природу, тобто, їх існування у правовому просторі України підпорядковується виключно приписам законодавчих актів [5].

Такий висновок узгоджується з положеннями ч. 1 ст. 71 Закону України "Про телебачення і радіомовлення", відповідно до якого за порушення законодавства про телебачення і радіомовлення телерадіоорганізації, провайдери програмної послуги, їх керівники та працівники, інші суб'єкти господарської діяльності, посадові особи органів державної влади та органів місцевого самоврядування несуть встановлену законодавством України цивільно-правову, адміністративну та кримінальну відповідальність. Міру відповідальності та відповідні санкції за порушення законодавства про телебачення і радіомовлення встановлює суд. У визначених Законом України "Про телебачення і радіомовлення" випадках санкції за порушення законодавства про телебачення і радіомовлення встановлюються Національною радою з питань телебачення і радіомовлення [2].

Як випливає з положень ч. 6 ст. 72 вказаного Закону України: "Національна рада може застосовувати до телерадіоорганізацій та провайдерів програмної послуги такі санкції: оголошення попередження; стягнення штрафу; подання до суду справи про анулювання ліцензії на мовлення. При цьому у ч. 10 ст. 72 Закон України "Про телебачення і радіомовлення" [2] безпосередньо закріпив за Національною радою з питань телебачення і радіомовлення повноваження щодо нормативного

визначення розмірів штрафів за порушення законодавства про телебачення і радіомовлення з обов'язковим погодженням відповідних нормативних приписів з Кабінетом Міністрів України.

Таким чином, Закон України "Про телебачення і радіомовлення" визнав за Національною радою з питань телебачення і радіомовлення повноваження щодо нормативного встановлення розмірів штрафів за порушення норм зазначеного закону та безпосереднього застосування цієї санкції до телерадіоорганізацій, провайдерів програмних послуг, інших суб'єктів господарювання, які надають послуги у цій сфері правового регулювання.

Оскільки зазначений в абз. 1 ч. 10 ст. 72 Закону України "Про телебачення і радіомовлення" штраф встановлюється за порушення правил здійснення господарської діяльності у сфері телебачення і радіомовлення; підлягає застосуванню до суб'єктів господарювання – телерадіоорганізацій та операторів програмних послуг; не пов'язаний з порушенням договірних зобов'язань є усі підстави для віднесення відповідної міри відповідальності до адміністративно-господарських санкцій – штрафів з одночасним поширенням на такі стягнення властивостей адміністративної відповідальності загалом.

Закладаючи правові підвалини для побудови системи юридичної відповідальності, Конституція України у пункті 22 частини першої статті 92 прямо встановила, що виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них [1].

З логічного тлумачення змісту наведеної норми слідує, що види та склади адміністративних правопорушень, злочинів, дисциплінарних проступків, а також види та розміри стягнень за їх вчинення можуть встановлюватися виключно законами України.

Зазначена лінія конституційно-правового регулювання механізму адміністративної відповідальності одержала свій розвиток в нормі, передбаченій у ч. 2 ст. 241 ГК України щодо адміністративно-господарських штрафів. Як слідує зі змісту наведеної норми: "Перелік порушень, за які з суб'єкта господарювання стягуються штраф, розмір і порядок його стягнення визначаються законами, що регулюють податкові та інші відносини, в яких допущено правопорушення" [3].

Відповідно, закріплена у п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України [1] та ч. 2 ст. 241 ГК України [3] норми допускають визначення підстав застосування, видів, розмірів адміністративно-господарських штрафів виключно в нормах законів України. При чому, а ні Конституція України, а ні ГК України не встановлюють винятків щодо зазначеного правила відносно адміністративно-господарських штрафів.

Як зазначив Конституційний Суд України у пункті 2 мотивувальної частини рішення від 30.05.2001 року у справі N 1-22/2001 за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства "Всеукраїнський Акціонерний Банк" щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб): "Наголошуючи на важливості гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина, Конституція України встановила, що склад правопорушення як підстава притягнення особи до юридичної відповідальності та заходи державно-примусового впливу за його вчинення визначаються виключно законом, а не будь-яким іншим норма-

тивно-правовим актом, що юридична відповідальність особи має індивідуальний характер, що ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення, та бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення" (статті 58, 61, пункти 1, 22 частини першої статті 92 Конституції України).

Системний аналіз викладених конституційних положень дає підстави дійти висновку, що за своїм змістом пункт 22 частини першої статті 92 Конституції України спрямований не на встановлення переліку видів юридичної відповідальності. Ним визначено, що виключно законами України мають врегульовуватись засади цивільно-правової відповідальності (загальні підстави, умови, форми відповідальності тощо), підстави кримінальної, адміністративної та дисциплінарної відповідальності – діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями (основні ознаки правопорушень, що утворюють їх склад), та відповідальність за них. У такий спосіб Конституція України заборонила врегульовувати зазначені питання підзаконними нормативно-правовими актами та встановила, що лише Верховна Рада України у відповідному законі має право визначати, яке правопорушення визнається, зокрема, адміністративним правопорушенням чи злочином, та міру відповідальності за нього [7].

Наведена позиція Конституційного Суду України зумовлює висновок, відповідно до якого, види, розміри та підстави застосування штрафів у сфері телебачення і радіомовлення можуть визначатися виключно законами України.

Згідно з приписами норми, передбаченої у п. 3 ч. 1 ст. 85 Конституції України закони України приймаються Верховною Радою, яка виходячи з положень ч. 1 ст. 75 основного Закону визнається єдиним органом законодавчої влади України [1].

Зазначені норми Конституції України одержали офіційне тлумачення в Рішенні Конституційного Суду України у справі N 1-6/2002 від 17.10.2002 року за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статей 75, 82, 84, 91, 104 Конституції України (щодо повноважності Верховної Ради України).

Визначаючи правовий статус Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади Конституційний Суд України виходить з того, що народ як носій суверенітету і єдине джерело влади здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (частина друга статті 5 Конституції України). При цьому, Верховна Рада України визначена в статті 75 Конституції України парламентом – єдиним органом законодавчої влади в Україні. Фактично це означає, що Верховна Рада України здійснює законодавчу владу самостійно, без участі інших органів [8].

Виходячи з наведеної офіційної позиції Конституційного Суду України щодо правового статусу Верховної Ради України можна констатувати, що Конституція України пов'язує здійснення законотворчої функції (прийняття законів, їх скасування, а також внесення змін та доповнень до них) виключно з діяльністю Верховної Ради України. Водночас, Конституція України так само, як і інші акти законодавства України не допускає делегування повноважень щодо прийняття законів, внесення змін та доповнень до них.

Розширене тлумачення змісту норм закріплених у ч. 1 ст. 75 та п. 3 ч. 1 ст. 85 Конституції України [1] в

аспекті нормативних підстав юридичної відповідальності означає, що лише Верховна Рада України уповноважена визначати засади цивільно-правової відповідальності (загальні підстави, умови, форми відповідальності тощо), підстави кримінальної, адміністративної та дисциплінарної відповідальності – діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями (основні ознаки правопорушень, що утворюють їх склад), та відповідальність за них.

Разом з тим, попри дію приписів норм, закріплених у ч. 1 ст. 75, п. 3 ч. 1 ст. 85, п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України [1], законодавець за допомогою приписів ст. 71 та абз. 1 ч. 10 ст. 72 Закону України "Про телебачення і радіомовлення" [2] фактично делегував Національній раді з питань телебачення і радіомовлення законодавчі повноваження в частині визначення розмірів штрафів за порушення законодавства в медіа-сфері.

Згідно з положеннями ч. 1 ст. 1 Закону України "Про національну раду України з питань телебачення і радіомовлення" від 23.09.1997 р. – № 538/97-ВР: "Національна рада є конституційним, постійно діючим колегіальним органом, метою діяльності якого є нагляд за дотриманням законів України у сфері телерадіомовлення, а також здійснення регуляторних повноважень, передбачених цими законами" [9].

Визначаючи повноваження Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення вказаний вище Закон оминув повноваження щодо встановлення розмірів штрафів за порушення законодавства про телебачення та радіомовлення, тим самим залишив не вирішеним питання проте, до якої групи функцій належать повноваження, пов'язані з встановленням розмірів адміністративно-господарських санкцій.

Як слідує зі змісту норми, передбаченої у ч. 4 ст. 7 Закону України "Про телебачення і радіомовлення": "Єдиним органом державного регулювання діяльності у сфері телебачення і радіомовлення незалежно від способу розповсюдження телерадіопрограм і передач є Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення" [9].

Співставлення змісту норм закріплених у ч. 1 ст. 1 Закону України "Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення" та ч. 4 ст. 7 Закону України "Про телебачення і радіомовлення" вказує на те, що законодавець пов'язує правовий статус Національної ради з питань телебачення і радіомовлення з реалізацією регуляторних повноважень в медіа-сфері, а також здійсненням нагляду та контролю за діяльністю телерадіоорганізацій.

Саме реалізацією вказаних повноважень визначається місце Національної ради з питань телебачення і радіомовлення в системі органів державної влади, обумовлюються підстави та способи здійснення цим органом покладених на нього функцій й завдань.

В основі діяльності будь-якого суб'єкта владних повноважень перебуває закріплене у ч. 2 ст. 19 Конституції України правило, згідно з яким: "Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України" [1]. Покладаючи в основу діяльності будь-якого суб'єкта владних повноважень та його посадових осіб зазначене правило, Конституція України тим самим обмежила діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб змістом компетенції, визначеної законодавством України та способами її реалізації.

Як вже було з'ясовано раніше, реалізація правотворчої функції шляхом прийняття законів України з метою врегулювання питань вказаних у ч. 1 ст. 92 Конституції України є прерогативою виключно Верховної Ради України.

В аспекті застосування положень ч. 2 ст. 19, ч. 1 ст. 75, п. 3 ч. 1 ст. 85 Конституції України [1] визнання абз. 10 ч. 1 ст. 72 Закону України "Про телебачення і радіомовлення" [2] за Національною радою з питань телебачення і радіомовлення повноважень щодо встановлення розмірів штрафів за порушення законодавства про телебачення і радіомовлення є таким, що не узгоджується з правовим статусом цього органу.

Адже, виходячи зі змісту приписів норм передбачених у ч. 1 ст. 75, п. 3 ч. 1 ст. 85, п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, ч. 1 та 2 ст. 238, ч. 2 ст. 241 ГК України, ч. 1 ст. 1 Закону України "Про телебачення і радіомовлення" покладення на Національну раду з питань телебачення і радіомовлення повноважень з встановлення розмірів штрафів за порушення законодавства про телебачення і радіомовлення є такими, що виходять за межі правового статусу цього суб'єкта владних повноважень. Поряд з цим, Конституція України не допускає застосування такого способу врегулювання питань юридичної відповідальності, як закріплення в нормах окремих законів України делегованих повноважень на встановлення розмірів санкцій та/або погодження їх розмірів з Кабінетом Міністрів України.

Проведене дослідження правової природи адміністративно-господарських санкцій, що застосовуються за правопорушення в медіа сфері, та повноважень Національної ради з питань телебачення і радіомовлення щодо встановлення розмірів таких санкцій дає підстави констатувати, що законодавець використовуючи конструкцію делегованої правотворчості тим сам порушив конституційні засади адміністративної відповідальності юридичних осіб, запровадив у національний правовий простір додаткові заходи необґрунтованого впливу на телерадіоорганізації. Поряд з цим, практика використання механізму делегованої нормотворчості може призвести до зародження вибіркового підходу до визначення розмірів адміністративно-господарських штрафів,

які підлягають застосуванню за порушення законодавства про телебачення і радіомовлення, встановлення розмірів вказаних санкцій, що не відповідають меті покарання суб'єктів медіа ринку.

Від так, є всі підстави вважати, що положення абз. 1 ч. 10 ст. 72 Закону України "Про телебачення і радіомовлення" в ступають у пряму суперечність з основоположними конституційними засадами адміністративної відповідальності юридичних осіб і підлягає скасуванню, як така, що суперечить Конституції України.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21.12.1993 № 3759-XII / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, N 10, ст. 43.
3. Господарський Кодекс України : Закон України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – № 19–20; № 21–22. – Ст. 144.
4. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації та реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення: Закон України від 03.09.2015 року № 674-VIII. / Голос України від 12.09.2015 року № 169.
5. Заярний О. А. Деякі особливості застосування адміністративно-господарських санкцій у сфері управління економікою. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. [серія Юридичні науки]: № 89 (2011): С. 69-77.
6. Крупчан О. Адміністративно-господарські санкції в інформаційній сфері : [текст] / О. Крупчан, Ю. Бурило // Юридична Україна. – 2013. – № 10. – С. 36 – 40.
7. Рішення Конституційного Суду України від 30.05.2001 у справі № 1-22/2001 за конституційним зверненням БАТ "Всеукраїнський Акціонерний Банк" щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України (справа про відповідальність юридичних осіб) // Вісник господарського судочинства. – № 3. – 2001. – С. 64–69.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі N 1-6/2002 від 17.10.2002 року за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статей 75, 82, 84, 91, 104 Конституції України (щодо повноважності Верховної Ради України): Вісник Конституційного Суду України № 12 – 2002.
9. Про національну раду України з питань телебачення і радіомовлення. Закон України від 23.09. 1997 р. – № 538/97- ВР. Відомості Верховної ради України. – 1997. – № 48. – Ст. 296.

Надійшла до редколегії 15.02.16

О. Заярний, канд. юрид. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПОДЗАКОНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ТЕЛЕРАДИООРГАНИЗАЦИЙ: ПРОБЛЕМЫ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ КОНФРОНТАЦИИ И КОНСТИТУЦИОННОЙ ЗАКОННОСТИ

В рамках настоящей статьи проведено исследование правовой природы административной ответственности телерадиоорганизаций на примере административно-хозяйственных штрафов, предложено пути решения проблем, связанных с делегированием правотворческих функций по установлению на подзаконном уровне размеров административно-хозяйственных штрафов за правонарушение в медиа сфере.

Ключевые слова: административная ответственность, административная деликтология в информационной сфере, административно-хозяйственный штраф, Национальный совет Украины по вопросам телевидения и радиовещания, телерадиоорганизация.

O. Zaiarnyi, Ph.D., Associate Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BY-LAW REGULATION OF BROADCASTING ADMINISTRATIVE LIABILITY: PROBLEMS OF INSTITUTIONAL CONFRONTATION AND CONSTITUTIONAL LEGALITY

This article examines the legal nature of broadcasting administrative liability on the example of administrative and economical penalties. The author offers the ways of problems solving connected with delegation of law-making functions to establish the amount of administrative and economic penalties for offenses in the sphere of media at the by-law level.

Key words: administrative liability, administrative and tort law in the information sphere, administrative and economic penalties, National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting, broadcaster.

УДК 347.122: 336.763.2

О. Кологойда, канд. юрид. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВА АКЦІОНЕРА НА ОТРИМАННЯ ДИВІДЕНДІВ В УКРАЇНІ

Ця стаття присвячена дослідженню права акціонера та отримання дивідендів та його захисту. Це право підлягає захисту із закінченням строку встановленого для виплати оголошених дивідендів. Способами захисту права акціонера на отримання дивідендів визначено: 1) визнання права на отримання дивідендів; 2) застосування до акціонерного товариства та його посадових осіб відповідальності за невиплату/несвоєчасну виплату дивідендів; 3) припинення корпоративних відносин між головою виконавчого органу та акціонерним товариством; 4) стягнення акціонером заборгованості з оголошених дивідендів в судовому порядку; 5) стягнення заборгованості з оголошених дивідендів у безспірному порядку на підставі виконавчого напису нотаріуса; 6) встановлення судом за позовом акціонера (-ів) факту втрати системи реєстру власників іменних цінних паперів певного випуску; 7) визнання недійсними рішень загальних зборів акціонерів; 8) зобов'язання вчинити певні дії, зокрема, надати інформації про діяльність акціонерного товариства.

Ключові слова: акціонер, дивіденди, право на участь в розподілі прибутку, права акціонерів.

Одним з прав акціонера – власника простих та/або привілейованих акцій акціонерного товариства (далі – АТ), гарантованим ч. 1 ст. 88 ГК України [1], ч. 1 ст. 116 ЦК України [2], п. 8 ч. 1 ст. 2, ст.ст. 25, 26, 30 Закону України від 17.09.2008 р. "Про акціонерні товариства" (далі – Закон "Про АТ") [3], ст. 6, 6-1 Закону України від 23.02.2006 р. "Про цінні папери та фондовий ринок" [4], Принципами корпоративного управління, затвердженими рішенням НКЦПФР від 22.07.2014 р. № 955 [5] є право на отримання дивідендів.

Науково-теоретичну основу дослідження складають праці вітчизняних та зарубіжних вчених, серед яких О. М. Вінник, Н. С. Глусь, Є. М. Даниленко, В. В. Долинська, А. І. Камінка, В. В. Лаптев, Д. В. Ломакін, Ю. А. Метелева, О. Є. Молотніков, І. Б. Саракун, А. В. Сороченко, О. В. Щербина та ін.

Метою даного дослідження є аналіз недоліків законодавства, що регламентують порядок реалізації та захисту акціонером права на отримання дивідендів і судової практики у корпоративних спорах, пов'язаних із захистом акціонерами права на отримання дивідендів.

Для реалізації права на дивіденди необхідна одночасна наявність певних обов'язкових умов: 1) джерела для виплати дивідендів у вигляді прибутку; 2) прийняття загальними зборами учасників відповідного рішення про розподіл прибутку, визначення строків та порядку виплати дивідендів; 3) перебування у статусі учасника товариства на момент прийняття рішення про виплату дивідендів, а в приватних і публічних акціонерних товариствах – зазначення суб'єкта в переліку осіб, які мають право на отримання дивідендів, на дату його складання [6, с. 328 – 329].

З моменту прийняття загальними зборами АТ рішення про виплату дивідендів останнє вважається таким, що оголосило про їх виплату. Рішення загальних зборів породжує безумовне грошове зобов'язання АТ змістом якого є зобов'язання АТ виплатити акціонеру дивіденди у строк, розмірі та порядку, визначеному статутом та рішенням про виплату дивідендів (ч. 1 ст. 509 ЦК України, ст. 30 Закону "Про АТ"). Виконання цього зобов'язання не залежить від таких обставин як подання заяви акціонера про виплату дивідендів, банківських реквізитів тощо, оскільки закон передбачає право АТ в порядку, встановленому НКЦПФР [7] здійснювати виплату дивідендів не тільки через депозитарну систему України, але і безпосередньо акціонерам (п. 5 ст. 30 Закону "Про АТ").

Як зазначає В. В. Лаптев до прийняття рішення про виплату дивідендів у акціонера немає суб'єктивного права на дивіденд, яке можливо реалізувати в судовому порядку [8, с. 67]. Акціонер має право вимагати виплати оголошених, але не виплачених у визначений в рішенні про виплату (для простих акцій) або в статуті (для привілейованих акцій) строк, дивідендів.

Про реалізацію корпоративних прав, зокрема, права на отримання дивідендів, у межах зобов'язальних правовідносин зазначають в своїх роботах В. В. Долинська [9, с. 141], С. Д. Могилевський [10, с. 110], В. І. Цікало [11, с. 158], Д. Ломакін [12, с. 73] та О. Белоусов [13, с. 21] вказуючи, що необхідно чітко розмежовувати корпоративне (членське) і кредиторське (зобов'язальне) право на дивіденд. Так, корпоративне право на дивіденд виникає з моменту набуття статусу акціонера, існує безстроково і представляє собою абстрактну можливість отримання частини прибутку від діяльності АТ. Зобов'язальним же право на дивіденд стає лише після прийняття загальними зборами АТ рішення про виплату дивідендів, і до цього юридичного факту права вимагати виплати дивідендів акціонер не має.

Зобов'язання з виплати дивідендів припиняється виконанням, проведеним належним чином (ст. 599 ЦК України, ч. 1 ст. 202, ст. 203 ГК України) та в інших випадках, визначених законом. Закінчення строків виплати, визначених рішенням загальних зборів, не є підставою для припинення зобов'язання.

Гарантіями права акціонера на отримання дивідендів є: 1) встановлення законом виключно грошової форми виплати дивідендів (ч. 1 ст. 30 Закону "Про АТ"); 2) встановлення законом граничного строку виплати оголошених дивідендів (ч. 2 ст. 30 Закону "Про АТ"); 3) визначення законом кола осіб, які мають право на отримання дивідендів – особи, що є акціонерами на дату складення переліку осіб, які мають право на отримання дивідендів і внесені до нього (абз. 1 ч. 4 ст. 30 "Про АТ"); 4) рівні права власників одного типу/класу акцій на отримання дивідендів якщо загальними зборами акціонерів прийнято рішення про спрямування прибутку (частини прибутку) на їх виплату (ч. 1 ст. 30 Закону "Про АТ", Порядок формування та реалізації дивідендної політики держави, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12.05.2007 р. № 702 [14]); 5) гарантованість виплати дивідендів за привілейованими акціями за рахунок резервного капіталу товариства або спеціального фонду для виплати дивідендів (ч. 4 ст. 19, ч. 2 ст. 30 Закону "Про АТ"); 6) інформування акціонерів АТ про прийняття рішення про виплату дивідендів; 7) установлення Кабінетом Міністрів України для господарських організацій, у статутному капіталі якої є корпоративні права держави базових нормативів відрахування частки прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів, та граничних строків виплати дивідендів на державну частку (ч. 5 ст. 11 Закону України від 21.09.2006 р. "Про управління об'єктами державної власності" [15]).

Захист права акціонерів на отримання дивідендів здійснюється в юрисдикційній – спеціально уповноваженими державою на вирішення відповідної категорії справ органами у певному процесуальному або поряд-

ку та в неюрисдикційній формі – учасниками корпоративних правовідносин (акціонерами) без звернення до компетентного органу.

Аналіз законодавства України та судової практики дає підстави виділити такі способи захисту права акціонера на отримання дивідендів:

1) визнання права як спосіб захисту прав та законних інтересів визначене ч. 2 ст. 20 ГК України та ч. 2 ст. 16 ЦК України. Такий спосіб захисту застосовується, у тих випадках, коли таке право не визнається або оспорується, зокрема, у справах про визнання права власності на акцію, справах, що виникають із правовідносин щодо спадкування акцій (наприклад, рішення Придніпровського районного суду м. Черкаси від 24.02.2015 р. у справі № 711/12563/14-ц [16]). Спори про визнання права власності на акції не є корпоративними спорами і підвідомчі загальними або господарськими судами залежно від суб'єктного складу сторін (п. 1.7 Постанови Пленуму ВГСУ №4 від 26.02.2016 р. "Про практику вирішення спорів, що виникають з корпоративних відносин" [17] (далі – Постанова Пленуму ВГСУ від 26.02.2016 р.)). Права учасника, які впливають з права його участі у цьому товаристві, не є особистими немайновими правами у розумінні ст. 100 ЦК України (п. 2.37 Постанови Пленуму ВГСУ №4 від 26.02.2016 р.). Це є корпоративні права (ст. 167 ГК України);

2) застосування до АТ та його посадових осіб відповідальності за невикплату/несвоєчасну виплату дивідендів. Зокрема, до АТ у статутному капіталі якого є корпоративні права держави за несвоєчасне перерахування дивідендів до Державного бюджету України законом передбачено застосування *штрафних санкцій* – пені на суму дивідендів, несвоєчасно сплачених господарським товариством – з підстав, в порядку та у розмірах, визначених ст. 11 Закону "Про управління об'єктами державної власності" та Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі від 02.07.2013 р. № 725 "Про затвердження Порядку нарахування пені на суму дивідендів на державну частку, несвоєчасно сплачених господарським товариством, у статутному капіталі якого є корпоративні права держави, та господарським товариством, 50 і більше відсотків акцій (часток, паїв) якого знаходяться у статутному капіталі господарського товариства, частка держави якого становить 100 відсотків" [18]. Пеня нараховується в розмірі подвійної облікової ставки Національного банку України від суми недоплати, розрахованої за кожний календарний день прострочення платежу, починаючи з наступного дня після настання строку платежу і по день сплати суми дивідендів або частини суми дивідендів включно.

Застосування штрафних санкцій як способу захисту прав та законних інтересів акціонерів як учасників корпоративних відносин передбачено ч.2 ст. 20 ГК України та ч. 2 ст. 16 ЦК України. І. Б. Саракун з метою захисту прав акціонерів на одержання оголошених дивідендів було запропоновано як загальне правило до всіх АТ встановити в законі санкції за порушення строків виплати оголошених дивідендів у формі індексу інфляції за весь час прострочення у розмірі 3 % річних з простроченої суми, а також пені у розмірі подвійної облікової ставки Національного Банку України [19, с. 6].

Застосування відповідальності до боржника (АТ) за порушення строків виплати дивідендів підтримано і ВГСУ. Невиплата дивідендів у строки, визначені законом або установчими документами юридичної особи, є порушенням грошового зобов'язання, у зв'язку з яким настають правові наслідки, передбачені частиною другою статті 625 ЦК України (п. 3.4 Постанови Пленуму ВГСУ №4 від 26.02.2016 р.).

Незважаючи на назву ст. 625 ЦК України "Відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань", правова природа інфляційних витрат та 3% річних є предметом спору в науці та судовій практиці. Так, зокрема, ВГСУ у постанові від 16.11.2011 р. у справі № 42/95 за позовом ПрАТ "Сучасне будівництво" до ПАТ "Домобудівельний комбінат №4" [20] вказав, що аналіз статті 625 ЦК України вказує на те, що наслідки прострочення боржником грошового зобов'язання у вигляді інфляційного нарахування на суму боргу та 3 % річних не є санкціями, а виступають способом захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат кредитора від знецінення грошових коштів унаслідок інфляційних процесів та отриманні компенсації (плати) від боржника за користування ним грошовими коштами, належними до сплати кредиторів, а тому ці кошти нараховуються незалежно від вини боржника та незалежно від сплати ним неустойки (пені) за порушення виконання зобов'язання;

3) припинення корпоративних відносин між головою виконавчого органу та АТ внаслідок застосування *дисциплінарно-господарської санкції* у формі розірвання контракту з керівником суб'єкта господарювання у разі невикплати до 1 липня року наступного за звітним дивідендів за результатами його фінансово-господарської діяльності [21].

Припинення правовідношення визнається одним із способів захисту інтересів акціонерів ч. 2 ст. 20 ГК України та ч. 2 ст. 16 ЦК України.

Відносини між АТ і головою правління мають подвійну правову природу — вони є одночасно трудовими і корпоративними. Цей дуалізм породжує низку непростих і подекуди колізійних питань у процесі встановлення, реалізації та припинення таких відносин [22; 23].

Відповідно до ч. 3 ст. 167 ГК України під корпоративними відносинами маються на увазі відносини, що виникають, змінюються та припиняються щодо корпоративних прав. Виходячи з такого визначення суб'єктами корпоративних відносин в АТ визнаються тільки АТ та акціонери. Однак, І. В. Лукач обґрунтовано, що корпоративні відносини можуть виникати те тільки в процесі виникнення, зміни та припинення корпоративних прав, але і корпоративного управління. Це дає підстави включати до суб'єктів корпоративних відносин і посадових осіб органів управління АТ [25, с. 4, 14].

Відповідно до частини третьої статті 99 ЦК України (зі змінами згідно Закону України від 13 травня 2014 р. "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів" [26]) повноваження члена виконавчого органу можуть бути в будь-який час припинені або він може бути відсторонений від виконання своїх повноважень за рішенням наглядової ради, якщо статутом товариства це питання не віднесено до компетенції загальних зборів. Підстави припинення повноважень голови та/або члена виконавчого органу встановлюються законом, статутом, а також контрактом, укладеним з головою та/або членом виконавчого органу (ч. 1 ст. 61 Закону "Про акціонерні товариства").

Передувало вищезазначеним змінам до ЦК України рішення Конституційного Суду України від 12.01.2010 р. № 1-рп/2010 згідно з абзацом другим пункту 1 резолютивної частини усунення члена виконавчого органу товариства від виконання своїх обов'язків, яке передбачене ч. 3 ст. 99 ЦК України, не є відстороненням працівника від роботи в розумінні статті 46 КЗпП України. Така форма захисту є специфічною дією носіїв корпоративних прав у відносинах з особою, якій вони довірили здійснювати управління товариством, і не може розглядатися в площині трудового права, зокрема, в аспе-

кті статті 46 КЗпП України [26]. На цю позицію спирається і Верховний Суд України, зазначаючи в ухвалі від 26 січня 2011 р. у справі № 6-48439св10, що передбачена ч. 3ст. 99 ЦК форма захисту є специфічною дією носіїв корпоративних прав у відносинах з особою, якій вони довірили здійснювати управління товариством, і не може розглядатися в площині трудового права, а рішення уповноваженого органу щодо відсторонення (відкликання) таких осіб мають розглядатися не в межах трудових, а в межах корпоративних правовідносин, що виникли між товариством і особами, яким довірено повноваження з управління ним [27].

Це дає підстави стверджувати, що і в досліджуваних відносинах при розірванні договору з головою правління АТ у разі невиклати у встановлений строк дивідендів за результатами фінансово-господарської діяльності АТ мова йде саме про припинення корпоративних, а не трудових відносин. Однак підставою є не закон, а підзаконний нормативно-правовий акт – постанова Кабінету Міністрів України, якою оформлено рішення власника (держави). Тому зазначену підставу припинення правовідносин слід включати до статуту АТ, а також контракту з головою правління АТ.

Щодо правової природи санкції у формі розірвання контракту головою правління, то слід зазначити, що така санкція не є дисциплінарною санкцією в розумінні діючого законодавства України про працю (Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII [28]) та відомчих актів (дисциплінарних статутів чи положень про дисципліну) як відповідальності посадових осіб та державних службовців за винне порушення трудової дисципліни і службових обов'язків. Не відповідає зазначена санкція і санкціям, визначеним ГК України. Авторкою в попередніх дослідженнях [29] було обґрунтовано необхідність впровадження в господарське законодавство дисциплінарно-господарських санкцій. В досліджуваному випадку, розірвання контракту з керівником АТ у разі невиклати дивідендів на мою думку також слід визнати дисциплінарно-господарською санкцією;

4) стягнення акціонером заборгованості з оголошених дивідендів в судовому порядку. Способом захисту прав та законних інтересів акціонерів в даному випадку є відшкодування збитків (ч. 2 ст. 20 ГК України та ч. 2 ст. 16 ЦК України). Затвердження річних результатів діяльності юридичної особи, порядку розподілу прибутку, строку та порядку виплати частки прибутку (дивідендів) належить до виключної компетенції загальних зборів. У зв'язку з цим ВГСУ в п. 3.1 Постанови Пленуму від 25.02.2016 р. № 4 визначає, що суд має право прийняти рішення про стягнення дивідендів лише за наявності рішення загальних зборів юридичної особи про спрямування прибутку на виплату дивідендів, на підставі якого визначаються розмір належних позивачу – учаснику (акціонеру, члену) дивідендів, строки та порядок їх виплати. Прийняття господарським судом рішення стосовно спрямування прибутку (частини прибутку) юридичної особи на виплату дивідендів виходить за межі компетенції господарського суду. Якщо загальні збори прийняли рішення не розподіляти прибуток товариства, господарський суд не може піднімати вищий орган управління і втручатися у його господарську діяльність (п. 35 Постанови № 13 Пленуму Верховного Суду України "Про практику розгляду судами корпоративних спорів" [30]).

5) стягнення заборгованості з оголошених дивідендів у безспірному порядку на підставі виконавчого напису нотаріуса. Захист прав нотаріусом належить до юрисдикційної несудової форми захисту і здійснюється шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі. Ця форма спрямована

на позасудове стягнення заборгованості коли спір про право відсутній.

Законом України від 19 березня 2015 р. "Про внесення змін до Закону України "Про акціонерні товариства" [31] ч. 2 ст. 30 Закону "Про АТ" було доповнено новим абзацом, який впроваджує спеціальний позасудовий спосіб захисту права акціонера у разі невиклати АТ у строк визначений ч. 2 ст. 30 Закону "Про АТ" або у менший строк, установлений загальними зборами АТ, оголошених дивідендів – звернення до нотаріуса щодо вчинення виконавчого напису нотаріуса на документах, за якими стягнення заборгованості здійснюється у безспірному порядку згідно з переліком, встановленим Кабінетом Міністрів України. Впровадження цього способу захисту не виключає можливості застосування судової форми захисту права на отримання дивідендів, зокрема, у випадку неможливості чи ускладнень в отриманні визначених документів, а також у разі наявності спору про право.

Постановою Кабінету Міністрів України від 27 травня 2015 р. № 347 "Про внесення змін до переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів" [32] було доповнено перелік документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів пунктом 13 в якому визначено документи, що подаються для одержання виконавчого напису. Ці документи підтверджують безспірність заборгованості боржника перед стягувачем. Безспірність заборгованості та строк, що не перевищує трьох років з дня виникнення права вимоги є умовами вчинення виконавчого напису нотаріусом (Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5 [33]).

Аналіз переліку цих документів свідчить, що таким документом має бути визначено в Порядку виплати акціонерним товариством дивідендів, затверджений рішенням НКЦПФР від 12.04.2016 р. № 391 (далі – Порядок № 391) [34] та Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України для простих акцій – витяг з протоколу загальних зборів АТ, на яких прийнято рішення про виплату дивідендів, для привілейованих акцій – витяг із статуту АТ, в якому передбачена виплата дивідендів за привілейованими акціями. Стягнення за виконавчим написом провадиться в порядку, встановленому цивільним процесуальним законодавством для виконання судових рішень та Законом України від 21.04.1999 р. "Про виконавче провадження" [35].

Право на доступ акціонера до документів, визначених підпунктами а, б пункту 13 переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку, гарантовано ст. 77, 78 Закону "Про АТ" і здійснюється протягом 10 робочих днів з дня надходження письмової вимоги акціонера корпоративним секретарем, а в разі його відсутності – виконавчим органом АТ. Виписка з рахунка в цінних паперах депонента надається депозитарною установою з якою акціонером (депонентом) укладено договір про відкриття і обслуговування рахунка в цінних паперах.

Однак відповідно до Порядку № 391 повідомлення, надсилається АТ особам, які мають право на отримання дивідендів, лише у випадку виплати дивідендів АТ безпосередньо акціонеру. При виплаті дивідендів через депозитарну систему таке повідомлення не надсилається. Надання повідомлення може бути ускладнене, якщо воно не надсилалось АТ акціонеру або було втрачено/зіпсовано. Ст. 78 Закону "Про АТ" не гарантує права на отримання такого документа або його дубліка-

та. Крім того, зміст цього документа на мою думку дублює відомості, визначені протоколом загальних зборів на яких прийнято рішення про виплату дивідендів. У зв'язку з цим, *пропоную пп. г) пункту 13 виключити, а надання протоколу загальних зборів (витягу) на яких прийнято рішення про виплату дивідендів для власників простих акцій визнати обов'язковим.*

Документом, що підтверджує факт неперерахування дивідендів є виписка з рахунку стягувача в установі банку. Проте, необхідно було б вказати, що це виписка з банківського рахунку стягувача, зазначеного в переліку осіб, які мають право на отримання дивідендів. Порядок № 391 передбачає, що у разі якщо перелік осіб, які мають право на отримання дивідендів, не містить інформації про банківський рахунок, виплата дивідендів АТ здійснюється шляхом поштових переказів на адреси акціонерів, зазначені в зазначеному переліку. В такому випадку стягувач не зможе надати виписку з рахунку в установі банку. Отже, *підпункт д) пункту 13 Постанови Кабінету Міністрів України від 27 травня 2015 р. № 347 "Про внесення зміни до переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів" слід доповнити словосполученням наступного змісту: довідка про не одержання акціонером (його уповноваженою особою) поштового переказу від АТ з поштового відділення ДП поштового зв'язку "Укрпошта", яке обслуговує мешканців, що проживають за адресою акціонера, зазначеною в переліку осіб, які мають право на отримання дивідендів.*

Необхідність надання засвідченої стягувачем копії письмової вимоги про усунення порушення, що спричинило невиплату дивідендів, та документів, які підтверджують, що вона була надіслана боржнику, свідчать про обов'язковий досудовий порядок вирішення спору про стягнення оголошених дивідендів;

6) встановлення судом за позовом акціонера (-ів) факту втрати системи реєстру власників іменних цінних паперів певного випуску з метою відновлення емітентом інформації про власників іменних цінних паперів певного випуску (реєстру власників іменних цінних паперів). Зазначена категорія справ належить до позовів про встановлення фактів, що мають юридичне значення (ст. 256 – 259 ЦПК України). Наприклад, рішенням Святошинського районного суду м. Києва від 26.04.2010 р. у справі №2-1029 -1/10 за позовом фізичних осіб – акціонерів до АТЗТ "Капітал-транс", треті особи: ДКЦПФР, ТОВ "Роялті-Реєстр" про встановлення факту втрати реєстру та зобов'язання вчинити відповідні дії позов, задоволено частково; встановлено факт втрати системи реєстру акціонерів АТЗТ "Капітал-транс" без можливості її відновлення власними силами реєстроутримувача [36]. Механізм відновлення системи реєстру на підставі рішення суду про встановлення факту втрати системи реєстру власників іменних цінних паперів певного випуску, що набрало законної сили, врегульовано рішенням НКЦПФР від 24.06.2014 р. № 805 "Про затвердження Порядку забезпечення інтересів власників іменних цінних паперів у разі відсутності документів системи реєстру власників іменних цінних паперів певного випуску" [37];

7) визнання недійсними рішень загальних зборів акціонерів, наглядової ради товариства, інших органів управління товариства, якщо таке рішення не відповідає вимогам законодавства та порушує права чи законні інтереси учасника (акціонера) товариства (ч. 2 ст. 20 ГК України, ст. 50 Закону "Про АТ").

Рішення загальних зборів про розподіл прибутку та виплату дивідендів, прийняте з дотриманням компете-

нції органу управління товариством і при наявності кворуму, є законною підставою виникнення суб'єктивного права акціонера на дивіденд. Рішення загальних зборів учасників (акціонерів, членів) та інших органів юридичної особи не є правочинами у розумінні статті 202 ЦК України. Зазначені рішення є актами ненормативного характеру (індивідуальними актами), тобто офіційними письмовими документами, що породжують певні правові наслідки, які спрямовані на регулювання господарських відносин і мають обов'язковий характер для суб'єктів цих відносин (п. 2.12 Постанови Пленуму від 25.02.2016 р. № 4). Вони є дійсними, якщо у судовому порядку не буде встановлено інше (п. 10, 39 Постанови Пленуму Верховного суду України №13 від 24.10.2008 р. "Про практику розгляду судами корпоративних спорів").

Право на звернення до суду з позовом про визнання недійсними рішень органів управління товариства мають лише ті його акціонери, які були акціонерами на дату прийняття рішення, що оскаржується. Вимоги акціонера про визнання недійсним рішення органу управління товариства не підлягають задоволенню, якщо на момент його прийняття позивач ще не набув права власності на акції, оскільки його корпоративні права не могли бути порушеними (п. 19 Постанови Пленуму ВСУ №13 від 24.10.2008 р. "Про практику розгляду судами корпоративних спорів"). Відповідачем у таких справах є господарське товариство, а не його учасники (акціонери).

Безумовною підставою для визнання недійсними рішень загальних зборів у зв'язку з прямою вказівкою закону є: прийняття загальними зборами рішення за відсутності кворуму для проведення загальних зборів чи прийняття рішення; прийняття загальними зборами рішень з питань, не включених до порядку денного загальних зборів товариства; прийняття загальними зборами рішення про зміну статутного капіталу товариства, якщо не дотримано процедури надання акціонерам (учасникам) відповідної інформації; відсутність протоколу загальних зборів АТ, підписаного головою і секретарем зборів. При вирішенні питання про недійсність рішень загальних зборів у зв'язку з порушеннями, допущеними під час скликання та проведення загальних зборів, господарський суд повинен оцінити, наскільки ці порушення могли вплинути на прийняття загальними зборами відповідного рішення та факт порушення оскаржуваним рішенням прав та законних інтересів позивача – учасника (акціонера) товариства. Якщо за результатами розгляду справи такого порушення не встановлено, у господарського суду відсутні підстави для задоволення позовних вимог (п. 18, 19 Постанови Пленуму Верховного суду України №13 від 24.10.2008р. "Про практику розгляду судами корпоративних спорів", п. 2.13, Постанови Пленуму ВГСУ від 25.02.2016 р. № 4).

Не може бути визнано недійсним рішення загальних зборів учасників (акціонерів) товариства з тих підстав, що його прийнято загальними зборами з питань, віднесених до компетенції інших органів товариства (наглядової ради, виконавчого органу тощо), оскільки статтею 98 ЦК України прямо передбачено право загальних зборів учасників товариства приймати рішення з усіх питань діяльності товариства. Положення установчих документів товариства, які обмежують це право, застосуванню не підлягають. Права учасника (акціонера) товариства можуть бути визнані порушеними внаслідок недотримання вимог закону про скликання і проведення загальних зборів, якщо він не зміг взяти участь у загальних зборах, належним чином підготуватися до розгляду питань порядку денного, зареєструватися для участі у загальних зборах тощо.

При вирішенні спорів про визнання недійсними рішень загальних зборів господарського товариства з підстав недопущення до участі в них акціонерів (учасників) товариства судам необхідно з'ясувати, чи могла їх відсутність (або наявність) істотно вплинути на прийняття рішення, яке оскаржується (п. 21 Постанови Пленуму Верховного суду України №13 від 24.10.2008 р. "Про практику розгляду судами корпоративних спорів").

У судовому порядку недійсним може бути визнано саме рішення загальних зборів учасників або іншого органу управління, а не протокол загальних зборів то-що. Протокол є документом, який фіксує факт прийняття рішення органом управління АТ, і не є актом за змістом статті 20 ГК України (п. 20, 39 Постанови Пленуму Верховного суду України №13 від 24.10.2008 р. "Про практику розгляду судами корпоративних спорів");

8) зобов'язання вчинити певні дії, зокрема, надати інформацію про діяльність АТ (ст. 116 ЦК, ч. 1 ст. 88 ГК, ст. 78 Закону "Про АТ"). Документи, які надаються акціонерам, в тому числі необхідні для реалізації права на отримання або стягнення дивідендів, перевірки правильності визначення їх розміру визначаються ст. 36 Закону "Про АТ". АТ забезпечує кожному акціонеру доступ до документів, визначених пп. 1-3, 5-11, 13, 14, 16 і 17 ч. 1 ст. 77 Закону "Про АТ". Зі змісту ст. 9 Закону "Про інформацію" суди не вправі зобов'язувати товариство надати інші документи про діяльність товариства, оскільки це є незаконним втручанням у внутрішню господарську діяльність товариства. Учасник (акціонер) товариства може вимагати надання інформації про діяльність товариства з дати, коли він набув статусу учасника (акціонера). У разі, якщо товариством визначено порядок доступу до інформації про діяльність товариства відповідно до вимог ст.ст. 33, 35 Закону України "Про інформацію" [38] та роз'яснень ДКЦПФР від 29 жовтня 2002 р. № 5 "Про порядок застосування пункту "г" статті 10 Закону України "Про господарські товариства" [39], акціонер товариства може реалізувати своє право на отримання інформації в установленому порядку (п. 36, 37 Постанови Пленуму ВСУ №13 від 24.10.2008 р. "Про практику розгляду судами корпоративних спорів").

Учасник (акціонер) товариства може вимагати надання інформації про діяльність товариства з дати, коли він набув статусу учасника (акціонера). Водночас закон не встановлює обмежень щодо періоду часу, за який учасник товариства має право отримувати інформацію. Чинним законодавством не передбачено обов'язку товариства надавати учаснику запитувану ним інформацію в письмовому вигляді (у вигляді ксерокопій), а лише встановлено обов'язок надавати учаснику товариства для ознайомлення визначену законом інформацію, з якої вже сам учасник має право робити виписки, фотографії, копії (п. 2.33 Постанови Пленуму від 25.02.2016 р. № 4 "Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин").

Верховний Суд України в п. 10 постанові Пленуму Верховного суду України №13 від 24.10.2008 р. "Про практику розгляду судами корпоративних спорів" звертає увагу судів при вирішенні корпоративних спорів на неможливість застосування таких способів захисту прав та законних інтересів осіб, не передбачених чинним законодавством, зокрема статтею 16 ЦК та статтею 20 ГК, та не впливають із положень законодавства. У зв'язку з цим не підлягають задоволенню позови про визнання рішень загальних зборів правомочними, такими, що відбулися; реорганізації такою, що відбулася; рішень загальних зборів дійсними; рішень загальних зборів такими, що підлягають виконанню, про зміну су-

дом місця проведення загальних зборів як такі, що не відповідають можливим способам захисту прав та інтересів. Господарський суд встановивши, що предмет позову не відповідає встановленим законом способам захисту прав, повинен відмовити в позові, а не припинити провадження у справі у зв'язку з тим, що спір не підлягає вирішенню в господарських судах України.

Висновки. Право на одержання дивідендів виникає у акціонера з дня прийняття загальними зборами рішення про виплату дивідендів (за простими акціями) або з 1 січня року, наступного за звітним (за привілейованими акціями) і діє протягом строку, визначеного рішенням загальних зборів або статутом для виплати дивідендів за відповідний рік.

Акціонер має право вимагати виплати оголошених, але не виплачених, дивідендів зі спливом строку встановленого для виплати дивідендів.

Способами захисту права акціонера на отримання дивідендів є: 1) визнання права на отримання дивідендів; 2) застосування до АТ та його посадових осіб відповідальності за невиплату/несвоєчасну виплату дивідендів; 3) припинення корпоративних відносин між головою виконавчого органу та АТ; 4) стягнення акціонером заборгованості з оголошених дивідендів в судовому порядку; 5) стягнення заборгованості з оголошених дивідендів у безспірному порядку на підставі виконавчого напису нотаріуса; 6) встановлення судом за позовом акціонера (-ів) факту втрати системи реєстру власників іменних цінних паперів певного випуску; 7) визнання недійсними рішень загальних зборів акціонерів; 8) зобов'язання вчинити певні дії, зокрема, надати інформації про діяльність АТ.

Список використаних джерел

1. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
3. Про акціонерні товариства : Закон України від 17 вересня 2008 р. № 514-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 50–51. – Ст. 384.
4. Про цінні папери та фондовий ринок : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3480-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 31. – Ст. 268.
5. Про затвердження Принципів корпоративного управління: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 22.07.2014 р. № 955. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nssmc.gov.ua/law/18922>.
6. Ларіонова А. С. Виплата дивідендів засновникам-резидентам / А. С. Ларіонова, Д. Ю. Циплюк // Фінанси, облік і аудит. – 2012. – № 19. – С. 327–334.
7. Про затвердження Порядку виплати акціонерним товариством дивідендів: рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку України від 12.04.2016 р. № 391. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0639-16>.
8. Лаптев В. В. Акционерное право / В. В. Лаптев. – М.: Контракт; Инфра-М, 1999. – 246 с.
9. Долинская В. В. Дивиденды: проблемы теории и правоприменительной практики / В. В. Долинская // Вестник Омского университета. Серия "Право". – 2013. – № 2 (35). – С. 141 – 149.
10. Могилевский С. Д. Правовые основы деятельности акционерных обществ / С. Д. Могилевский. – Москва, 2004. – 206 с.
11. Цікало В. І. Правова природа корпоративного правовідношення / В. І. Цікало // Вісник господарського судочинства. – 2006. – № 4. – С. 157–160.
12. Ломакин Д. В. Акционерные правоотношения / Д. В. Ломкин. – Москва, 1997. – 589 с.
13. Белоусов О. Акция и права акционера / О. Белоусов // Законодательство, 1999. – № 6. – 327 с.
14. Про затвердження Порядку формування та реалізації дивідендної політики держави: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.05.2007 р. № 702 / Офіційний вісник України. – 2007. – № 37. – Ст. 1456.
15. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21.09.2006 р. № 185-V / Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 46. – Ст. 456.
16. Рішення Придніпровського районного суду м. Черкаси від 24.02.2015 р. у справі № 711/12563/14-ц
17. Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин: Постанова Пленуму Вищого господарсь-

кого суду України від 25.02.2016 р. № 4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-16>.

18. Про затвердження Порядку нарахування пені на суму дивідендів на державну частку, несвоєчасно сплачених господарським товариством, у статутному капіталі якого є корпоративні права держави, та господарським товариством, 50 і більше відсотків акцій (часток, паїв) якого знаходяться у статутному капіталі господарського товариства, частка держави якого становить 100 відсотків: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі від 02.07.2013 р. № 725 / Офіційний вісник України. – 2013. – № 88. – Ст. 3248.

19. Саракун І. Б. Здійснення корпоративних прав учасниками (засновниками) господарських товариств (цивільно-правовий аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / І. Б. Саракун; НДІ приватного права і підприємництва Акад. прав. наук України. – К., 2008. – 21 с.

20. Постанова Вищого господарського суду України від 16.11.2011 р. у справі № 42/95 за позовом Приватного акціонерного товариства "Сучасне будівництво" до Публічного акціонерного товариства "Домобудівельний комбінат №4". [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://vgsu.arbitr.gov.ua/docs/28_3489430.html.

21. Наприклад, див.: Про затвердження базового нормативу відрахування частки прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів за результатами фінансово-господарської діяльності у 2015 році господарських товариств, у статутному капіталі яких є корпоративні права держави: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 228 / Офіційний вісник України. – 2016. – № 26. – Ст. 1037; Про затвердження базового нормативу відрахування частки прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів за результатами фінансово-господарської діяльності у 2014 році господарських товариств, у статутному капіталі яких є корпоративні права держави: Постанова КМУ від 22 квітня 2015 року № 241 / Офіційний вісник України. – 2015. – № 36. – Ст. 1072.

22. Забудський В. Правовий статус голови правління / В. Забудський // Кадровик України. – 2014. – №9(92). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.legalconsulting.kiev.ua/news_255_2.htm

23. Павлишинець Ю. Проблема: знайти розбіжності // Український юрист. 2013. – №07-08. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://jurist.ua/?article/370>.

24. Лукач І. В. Господарсько-правове регулювання корпоративних відносин в Україні: теоретичні проблеми. Автореф. дис. доктора юрид. наук за спеціальністю 12.00.04. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К, 2016. – 33 с.

25. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів: Закон України від 13 травня 2014 р. № 1255-VII / Відомості Верховної Ради України. – 2014. – №27. – Ст. 912.

26. Рішення Конституційного Суду України від 12.01.2010 р. у справі № 1-рп/2010 за конституційним зверненням товариства з обмеженою відповідальністю "Міжнародний фінансово-правовий консалтинг"

про офіційне тлумачення частини третьої статті 99 Цивільного кодексу України / Офіційний вісник України. – 2010. – № 3. – Ст. 113.

27. Верховний Суд України ухвала від 26 січня 2011 р. у справі № 6-48439св10. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mail.document.ua/pro-viznannja-nakaziv-pro-vidstoronennja-vid-roboti-ta-viluc-doc191056.html>.

28. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII / Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – Додаток до N 50. – Ст. 375.

29. Кологойда О. В. Дисциплінарно-господарські санкції за правопорушення на фондовому ринку / О. В. Кологойда // Вісник Верховного Суду України. – 2014. – № 9 (169). – С. 40–47.

30. Постанова № 13 Пленуму Верховного Суду України "Про практику розгляду судами корпоративних спорів" // Вісник Верховного суду України. – 2008. – № 11.

31. Про внесення змін до Закону України "Про акціонерні товариства": Закон України від 19 березня 2015 р. № 272-VIII / Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 22. – Ст. 152.

32. Про внесення зміни до переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 травня 2015 р. № 347 / Офіційний вісник України. – 2015. – № 44. – Ст. 1393.

33. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5 / Офіційний вісник України. – 2012. – № 17. – Ст. 632.

34. Порядок виплати акціонерним товариством дивідендів: Рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку України від 12.04.2016 р. № 391 / Офіційний вісник України. – 2016. – № 39.

35. Про виконавче провадження: Закон України від 21 квітня 1999 р. № 606-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – Ст. 207.

36. Рішення Святошинського районного суду м. Києва від 26 квітня 2010 р. у справі №2-1029 -1/10 за позовом фізичних осіб – акціонерів до АТЗТ "Капітал-транс" про встановлення факту втрати реєстру та зобов'язання вчинити дії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://pravoscope.com/act-rishennya-2-1029-1-10-kirilyuk-galina-mikola-vna-26-04-2010-ne-viznacheno-s>.

37. Про затвердження Порядку забезпечення інтересів власників іменних цінних паперів у разі відсутності документів системи реєстру власників іменних цінних паперів певного випуску: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку України від 24.06.2014 р. № 805 / Офіційний вісник України. – 2014. – № 71. – Ст. 1999.

38. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII // ВВР. – 1992. – № 48. – Ст. 650

39. Про порядок застосування пункту "г" статті 10 Закону України "Про господарські товариства". Роз'яснення ДКЦПФР від 29 жовтня 2002 р. № 5. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/rada/show/va024312-99>.

Надійшла до редколегії 15.02.16

А. Кологойда, канд. юрид. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СПОСОБЫ ЗАЩИТЫ ПРАВА АКЦИОНЕРОВ НА ПОЛУЧЕНИЕ ДИВИДЕНДОВ В УКРАИНЕ.

Эта статья посвящена исследованию правовых способов защиты права акционера и получения дивидендов. Это право подлежит защите с истечением срока установленного для выплаты объявленных дивидендов. Способы защиты права акционера на получение дивидендов являются: 1) признание права на получение дивидендов; 2) привлечение акционерного общества и его должностных лиц к ответственности за невыплату / несвоевременную выплату дивидендов; 3) прекращение корпоративных отношений между главой исполнительного органа и акционерным обществом; 4) взыскание акционером задолженности по объявленным дивидендам в судебном порядке; 5) взыскание задолженности по объявленным дивидендам в бесспорном порядке на основании исполнительной надписи нотариуса; 6) установление судом по иску акционера (-ов) факта утраты системы реестра владельцев именных ценных бумаг определенного выпуска; 7) признания недействительными решений общего собрания акционеров; 8) обязательства совершить определенные действия, в частности, предоставить информации о деятельности акционерного общества.

Ключевые слова: акционер, дивиденды, право на участие в распределении прибыли, права акционеров.

O. Kologoida, PhD, docent
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE SHAREHOLDERS' RIGHT TO DIVIDENDS PROTECTION WAYS IN UKRAINE

This article is devoted to the shareholder's right to dividends and the protection of this right. The right to dividends is to be protected expiry of the term fixed for the payment of declared dividends.

The protection ways of the shareholder's right to dividends are highlighted, such as: 1) the shareholder's right to dividends acceptance; 2) the application of the liability to the company and its officials for non-payment / late payment of the dividends; 3) the corporate relationships' termination between the manager and the company; 4) shareholder's litigation for the declared dividends' debt; 5) the indisputable collection of the declared dividends' debt based on the notary executive; 6) shareholder's litigation for the acceptance of the securities holders system registry loss; 7) the invalidation of the shareholders general meeting decisions; 8) the commitment to do certain actions, in particular, to provide information about the company's activity.

Key words: to share in profits, shareholder, dividends, shareholder's rights.

УДК 347.91/95

А. Штефан, канд. юрид. наук
Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності НАПрН України, Київ**ПРИНЦИП ВСТАНОВЛЕННЯ СУДОВОЇ ІСТИНИ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ**

У статті розглянуто принцип встановлення істини у справі як один з принципів цивільного процесуального права. Проаналізовано сучасні доктринальні підходи до розуміння характеру істини, що встановлюється в суді, досліджено її зміст, обґрунтовано, що термін "судова істина" найбільш точно відображає і характеризує це явище.

Ключові слова: істина, судова істина, цивільне судочинство.

Всебічне і повне з'ясування обставин справи в науці цивільного процесуального права пов'язується із принципом встановлення істини. Радянська процесуальна доктрина оперувала терміном "об'єктивна істина", однак з прийняттям 02 лютого 1996 року Закону України "Про внесення змін і доповнень до Цивільного процесуального кодексу України" введені ним норми змінили співвідношення доказової діяльності сторін і активних повноважень суду в сфері процесуального пізнання [1, с. 91]. Активність та ініціатива суду в доказовій діяльності має місце у деяких категоріях справ окремого провадження, проте в цілому змагальні засади цивільного судочинства залишили за судом функцію із створенню сприятливих умов для здійснення доказування особами, які беруть участь у справі.

У сучасній доктрині методологічне обґрунтування можливості і необхідності встановлення істини у справі є одним з найбільш обговорюваних питань, починаючи з власне терміну, який слід вживати замість поняття "об'єктивна істина", закінчуючи змістом цього процесуального явища. Істина, що встановлюється в суді, стала об'єктом дослідження у багатьох наукових працях українських процесуалістів та учених з країн ближнього зарубіжжя, серед яких С. Амосов, В. Андрійцю, О. Боннер, О. Воронов, Г. Жилін, В. Новицький, Е. Мурад'ян, Г. Осокіна, Т. Таранова, Г. Тимченко. В теоретичну основу цієї статті покладені сучасні публікації й інших авторів, які розглядають проблему істини у цивільному судочинстві.

Поділяючи точку зору, що повне і всебічне встановлення обставин справи є незмінною метою цивільного судочинства, а відтак встановлення істини у справі залишається принципом цивільного процесуального права, вважаю за необхідне проаналізувати характер такої істини, встановити її зміст, що і є метою цієї статті.

Після введення в дію положень про змагальні засади судочинства відношення до істини в правосудді на якийсь час розмежувало тих, хто переконаний у неперехідній цінності принципу істини, і тих, хто опанував нове її розуміння [2, с. 100].

Деякі з науковців сприйняли законодавчі нововведення як припинення існування цього принципу в цілому [3, с. 124], вважаючи, що змагальність за своїм змістом не є процесуальним інструментом встановлення істини, оскільки суд не зобов'язаний здійснювати заходи щодо з'ясування всіх обставин цивільної справи, прав та обов'язків сторін [4, с. 193]. Окремі дослідники обґрунтовують потребу у відмові від принципу істини як основної мети доказування і процесу в цілому, оскільки спір про досягнення якоїсь істини в процесі судового пізнання має ідеологічний характер і є безпредметним. Виходячи з соціальної функції суду та його суспільного призначення, метою доказування є обґрунтованість правової та фактичної складової судового акта [5, с. 8-9]. На думку В. А. Новицького, принцип об'єктивної істини не пройшов перевірку часом як категорія дидактичного матеріалізму [6, с. 62, 101].

Проте, як вірно зауважують інші правознавці, змінилася концепція цивільного процесуального законодавства з точки зору дії принципу змагальності як механіз-

му досягнення істини, проте не відбулася відмова від цієї мети правосуддя [7, с. 8]; досягнення вірних знань про факти дійсності залишається невід'ємною рисою правосуддя [8, с. 81]; змагальність не є перешкодою в досягненні знань про дійсні обставини справи [9, с. 70]; законодавець справедливо відмовився від панівної ролі суду у встановленні істини у справі, в сучасному процесі змагальність судочинства в її споконвічному і дійсному розумінні повинна стати основним інструментом встановлення істини в правосудді [10, с. 60]. За красномовним висловом судді Федерального суду Австралії Рея Фінкелштейна, суд є своєрідним полем бою сторін і саме істина повинна бути єдиним, що залишиться стояти після того, як осяде пил [11, с. 135-136].

Принцип встановлення істини впливає з ряду норм ЦПК: суд сприяє всебічному і повному з'ясуванню обставин справи (ч. 4 ст. 10), досліджує в судовому засіданні докази, подані на обґрунтування заявлених вимог чи заперечень або інших обставин, які мають значення для вирішення справи (ст. 179), здійснює повернення до з'ясування обставин справи або дослідження нових доказів, якщо така необхідність виникає під час судових дебатів (ст. 194), після виходу до нарадчої кімнати поновлює судовий розгляд для додаткової перевірки обставин шляхом повторного допиту свідків чи вчинення іншої процесуальної дії (ч. 2 ст. 195), а під час ухвалення рішення вирішує питання, чи мали місце обставини, якими обґрунтовувалися вимоги і заперечення, та інші фактичні дані, які мають значення для вирішення справи (п. 1, 2 ч. 1 ст. 214). Всі зазначені норми скеровують діяльність суду на встановлення істини у справі, а реалізація судом приписів цих норм сприяє досягненню завдань цивільного судочинства.

Чимало дослідників і сьогодні продовжують говорити про потребу у встановленні саме об'єктивної істини у доказуванні, обґрунтовуючи, що існування об'єктивної істини в цивільному процесі визначається сутністю правосуддя [12, с. 731], при правильній організації судового розгляду справи принципи змагальності та об'єктивної істини доповнюють один одного [13, с. 58], відповідно до принципу змагальності суд повинен створювати всі необхідні умови для встановлення об'єктивної істини [14, с. 412], і якби перед судом не була поставлена мета встановлення об'єктивної істини, було б неможливим досягнення відносної істини, яка здебільшого досягається судочинстві [15, с. 252].

Такий позиції протистоїть висновок про те, що об'єктивна (абсолютна) істина існувати не може і було б перебільшенням вірити в те, що в процесі завжди спираються на істину, оскільки мова йде не про абсолютний концепт, а тільки про вищий ступінь переконання [16, с. 194]. На думку Г. О. Жиліна, термін "об'єктивна істина" несе на собі певний ідеологічний відбиток минулого, коли йому надавалося значення принципу, що зобов'язує суд в усіх випадках, незалежно від позиції сторін, забезпечити точне і повне знання про обставини справи. Істина, що встановлюється, повинна бути об'єктивною в тому розумінні, що вона відображає факти реальної дійсності [17, с. 440-441]. Можна об'єктивно відкрити дійсні обставини

судової справи, але це буде лише половина шляху до істини, важливі також наслідки розумової діяльності судді, що полягає в оцінці обставин і фактів, формуванні внутрішнього переконання – інтелектуального продукту, виробленого мисленням [18, с. 103].

Істиною у цивільному судочинстві є відповідність знань суду фактичним обставинам справи в їх правовій оцінці. Ці знання не повинні ґрунтуватися на абсолютній всіх деталях і подробицях реальної дійсності: у правовідносинах сторін може бути багато фактів, які об'єктивно існують, проте не впливають на юридичну кваліфікацію правовідносин, не пов'язані з підтвердженням позовних вимог чи заперечень проти них. Досягнення повних і всебічних знань про обставини справи означає підтвердження належними і допустимими доказами саме тих обставин, на підставі яких встановлюється правомірність позовних вимог чи обґрунтованість заперечень проти позову, які дають змогу визначити правовідносини між сторонами і дати юридичну оцінку цим правовідносинам. А відтак істина, яка існує в реальності, та істина, яку необхідно встановити для ухвалення законного і обґрунтованого рішення, мають різний зміст. Істина, що встановлюється шляхом судового доказування, не є об'єктивною вже в силу того, що в суді встановлюються не всі обставини, а лише ті, які мають значення для справи.

Еволюція цивільного процесуального права у сфері змагальності зумовила численні наукові пошуки, метою яких було з'ясування характеру істини, що встановлюється у цивільному судочинстві. Наукова полеміка з цього приводу поки не увінчалася виробленням спільної позиції та однозначним вибором терміну, який слід використовувати замість "об'єктивної істини", що дозволяє приєднатися до дискусії та висловити власний підхід.

Сприйняття об'єктивної істини як чогось абсолютного і в силу цього недосяжного дозволило деяким дослідникам дійти висновку, що істина, яка встановлюється в суді, є відносною. Істина, маючи об'єктивний зміст, суб'єктивна за формою. Методом її досягнення у цивільному процесі виступає змагання сторін, які мають рівні права в поданні доказів, що переконують суддю в квазіістині. Суд обґрунтовує своє рішення лише на доказах, поданих сторонами, і не має права збирати докази на користь будь-якої з них. Відповідно, істина, що досягається судом, є відносною – відносно тих доказів, які подали сторони [19, с. 81, 82]. Процес пізнання завжди є суб'єктивним, що означає певні похибки в знаннях про подію, яка пізнається. Окрім того, відображення подій, що існували в минулому, характеризується різною варіативністю в силу природного викривлення інформації, а у виключних випадках, при фальсифікації доказів – їх повну невідповідність дійсності. Тому здебільшого в судочинстві досягається лише відносна істина [15, с. 252]. Відносний характер істини відображається в таких її властивостях: 1) абсолютна істина недоступна, оскільки, як правило, досліджується (пізнається) істинність події чи дії минулого; 2) істина пізнається стосовно категорій хибності та помилки; 3) уявлення про істину можуть змінюватися, тому що істина – це уявлення на основі знань, а знання можуть змінюватися в залежності від джерела інформації і мислення відповідної особи [6, с. 109].

Відомою в юридичній науці є і концепція формальної істини: як вважають автори, що обстоюють цю точку зору, формальна істина властива змагальній формі судочинства і протиставляється об'єктивній істині [20, с. 129-130]. Т. С. Таранова відзначає, що в процесі доказування здійснюється пошук об'єктивної істини, проте не виключається і застосування формальної істини: встановивши, що визнання позову не порушує закон і

права інших осіб, суд може ухвалити рішення на підставі доказів, поданих позивачем, не з'ясовуючи інших обставин справи [21, с. 141, 140]. Як обґрунтовує В. Д. Андрійцю, встановлення обставин цивільної справи тісно переплітається із метою розумової діяльності – встановленням формальної істини, оскільки в рамках судового доказування мають бути встановлені обставини цивільної справи відповідно до того, як вони мали місце насправді, але із використанням виключно цивільних процесуальних засобів, які в одних випадках можуть дати достовірне знання, в інших – вірогідне, а в третіх – хибне. Причому саме в останньому випадку (наприклад, при дії фікції) суб'єкт доказування повинен поводитися так, ніби він отримав достовірне знання, що відповідає об'єктивній реальності [22, с. 28].

Розуміння істини як чогось формального у правознавстві часто сприймається критично, оскільки формальна істина не обов'язково є істиною в дійсному розумінні, це лише припущення про те, що за наявності певних формальних умов відповідні висновки і судження є істинними. В реальності вони можуть такими і не бути, оскільки вони відображають не достовірне, а лише імовірне знання про обставини справи [17, с. 443].

В силу того, що досягнення істини в цивільному процесі знаходиться у тісному взаємозв'язку з юридичною діяльністю, окремим науковцям це дало підстави вважати, що така істина є юридичною [23, с. 8]. Виділення юридичної істини замість об'єктивної не мало широкого поширення у доктрині цивільного процесуального права, адже будь-який результат судового пізнання є юридичною істиною, незалежно від встановлення судом дійсних обставин справи [24, с. 177-178]. О. Т. Боннер розмежовує фактичну та юридичну істини в цивільному судочинстві: фактична (об'єктивна) істина полягає у встановленні реальних, таких, що відповідають дійсності, обставин справи на основі устосередженого і повного дослідження належних і допустимих доказів, юридична – у правильному застосуванні законодавства до вірно встановлених судом правовідносин сторін [25, с. 64]. С. І. Захарцев доволі жорстко критикує юридичну істину як таку, зазначаючи, що, коли йдеться про юридичну істину, під нею, швидше за все, слід розуміти судові рішення, яке здалося найбільш підходящим для конкретної ситуації; слово "істина" у цьому словосполученні, напевно, було обране із коректності до правосуддя, і якщо слово "істина" важливе, то швидше слід вживати термін "умовна істина", який підкреслюватиме умовність і можливу неточність знань, що криються за ним [26, с. 148].

В зарубіжній процесуальній доктрині щодо принципу встановлення істини у справі також пропонуються різні формулювання. Відомим є термін "формальна правова істина", під якою розуміють всі встановлені факти в їх узгодженні з існуючою істиною [27, с. 498]. У польській науці зазначається про відсутність законодавчого закріплення принципу встановлення істини [28, с. 60-61] та здійснюється співставлення матеріальної (об'єктивної) істини [29, с. 55] з формальною (судовою) [30, с. 118, 126]. Болгарська дослідниця В. Попова критично ставить до того, що в наукових працях досі широко вживаються терміни "об'єктивна істина" і "формальна істина", і оперує терміном "принцип затвердження істини" [31, с. 45-49], уникаючи вжиття будь-яких прикметників, які позначають цю істину. В італійських публікаціях можна побачити вжиття терміну "юридична істина" [32, с. 501].

Сутність істини, яка встановлюється в результаті доказування в цивільному судочинстві, найбільшою мірою

розкривається крізь призму терміну "судова істина", що вказує на суб'єкта, який отримує підсумкове знання. У справі не завжди потрібно установити найдрібніші подробиці все те, що мало місце в минулому. Необхідним є головне, істотне, без чого неможлива правильна кваліфікація і винесення судового акту, який відповідає встановленим вимогам [33, с. 9-10]. Хоча питання термінології не є вирішальним в науці, використання терміну "судова істина" дозволить відобразити специфіку методів і засобів досягнення цієї істини [9, с. 74].

Як справедливо відмічається в наукових працях, сторони більше зацікавлені у виграші справи, ніж у сприянні суду у встановленні істини [34, с. 2]. Дійсно, істина у справі потрібна не сторонам і третім особам, а суду. Судову істину складають пізнання реальних фактів, обставин, станів, відносин, які становлять суть справи, їх адекватне тлумачення і визначення юридичного змісту, значення з позиції закону [2, с. 85].

Принцип судової істини обумовлюється такою поведінкою суду в процесі розгляду і вирішення справи, яка спрямована на встановлення юридичних фактів і оцінку доказів із дотриманням встановлених законом правил, тому судові акти вважаються істинними, поки не доведено протилежне [35, с. 139]. Істина конфлікту найбільшою мірою відома сторонам матеріальних правовідносин, і якби вони були зацікавлені у встановленні істини, судовий захист не був би їм потрібен, позивач і відповідач самостійно вирішили б спір. Кожна сторона викладає істину у власному баченні і зацікавлена в тому, щоб суд визначив істинними ті обставини, на які вона посилається [36, с. 398].

Чис доказування буде більш ефективним, та істина і буде встановлена. Якщо сторона не виявляє активності в доказовій діяльності, не користується своїми процесуальними правами з подання доказів, не виконує тягар доказування, судом будуть встановлені тільки ті обставини, які підтверджуються доказами іншої сторони. Така істина ніколи не об'єктивна, встановлені у справі юридичні факти можуть відображати лише частину об'єктивної дійсності. Тому істина, яка встановлюється в суді, обмежена не лише обставинами, які мають значення для справи, а й результатами доказової діяльності сторін. У зв'язку з цим термін "судова істина" є таким, що найбільш точно відображає і характеризує це явище.

Шлях від імовірності до судової істини включає в себе визначення предмета доказування у справі, доказову діяльність сторін, сприяння суду у витребуванні доказів, визначення належності і допустимості кожного доказу, дослідження й оцінку доказів. Судова істина означає досягнення відповідності висновків суду встановленим обставинам справи.

Список використаних джерел

1. Тимченко Г. Принцип об'єктивної (судової) істини: еволюція доктрини та законодавства / Г. Тимченко // Юридична Україна. – 2010. – № 5. – С. 89-95.
2. Мурадян Э. М. Истина как проблема судебного права / Э. М. Мурадян. – М.: Былина, 2002. – 287 с.
3. Воронов А. Ф. Развитие принципов гражданского процесса / А. Ф. Воронов // Юридическая безопасность человека в России. Угрозы и вызовы в сфере юриспруденции: Сб. науч. тр. / Науч. ред. А.А. Тер-Акопов. – М.: МНЭПУ, 2001. – С. 121-128.
4. Курс гражданского процесса: підручник / [В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.]; за ред. В. В. Комарова. – Х.: Право, 2011. – 1352 с.
5. Медведев И. Г. Письменные доказательства в гражданском процессе России и Франции: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Игорь Геннадьевич Медведев. – Екатеринбург, 2003. – 22 с.
6. Новицкий В. А. Теория российского процессуального доказывания и правоприменения: Монография / В. А. Новицкий. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2002. – 584 с.
7. Треушников М. К. Судебные доказательства / Треушников М. К. – М.: Городец, 2004. – 272 с.

8. Гусakov В. Ю. Процесс доказывания в гражданском и арбитражном процессе: философский аспект / В. Ю. Гусakov // Юридический аналитический журнал. – 2005. – № 3-4 (15-16). – С. 76-84.

9. Фильченко И. Г. Судебная истина и обоснованность решения суда по гражданскому делу / И. Г. Фильченко // Вестник Воронежского госуд. ун-та. Серия: Право. – 2007. – № 2. – С. 66-77.

10. Гражданское процессуальное право: Учебник / [С. А. Алехина, В. В. Блажеев и др.]; под ред. М. С. Шакарян. – М.: ТК Велби, Проспект, 2004. – 584 с.

11. Finkelstein R. The Adversarial System and the Search for Truth / Ray Finkelstein // Monash University Law Review. – 2011. – Vol. 37, No 1. – P. 135-144.

12. Докучаева Т. В. Истина в гражданском процессе / Т. В. Докучаева // Lex Russica (Научные труды МГЮА). – 2005. – Т. LXIV. – № 4. – С. 719-734.

13. Шумилова Л. Ф. Принципы состязательности и объективной истины как фундаментальные начала правоприменительной практики / Л. Ф. Шумилова // Журнал российского права. – 2005. – № 11 (107). – С. 54-61.

14. Ахмач Г. М. Процесуальні особливості реалізації принципу змагальності на окремих стадіях цивільного процесу / Г. М. Ахмач // Актуальні проблеми держави і права: збірник наук. праць. Вип. 58 / відп. за вип. В. М. Дрьомін. – Одеса: Юридична література, 2011. – С. 411-417.

15. Бухарова Н. Е. Характер истины в юридическом процессе / Н. Е. Бухарова, Е. В. Писарев // Вектор науки Тольяттинского госуд. ун-та. – 2013. Д – № 2 (24). – С. 251-253.

16. Дос Рэис Э. Д. С. А. Истина и право: проблема справедливости в судебном решении / Э. Д. С. А. Дос Рэис // Инновации и инвестиции. – 2013. – № 7. – С. 190-194.

17. Жилин Г. А. Правосудие по гражданским делам: актуальные вопросы / Г. А. Жилин. – М.: Проспект, 2010. – 576 с.

18. Амосов С. М. К вопросу о судебной истине / С. М. Амосов // Вестник академии права и управления. – 2012. – № 26. – С. 101-105.

19. Свиринов Ю. А. Принципы гражданского процессуального права в свете реформы процессуального законодательства России / Ю. А. Свиринов // Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата. – 2014. – № 4 (35). – С. 79-86.

20. Дайнеко М. М. Окончание производства по делу арбитражными судами без вынесения решения по существу: историко-правовой анализ / М. М. Дайнеко // Известия Тульского госуд. ун-та. Экономические и юридические науки. Вып. 3. Ч. II. Юридические науки. – Тула: Изд-во ТулГУ, 2014. – С. 129-135.

21. Таранова Т. С. К вопросу о принципах доказывания в гражданском судопроизводстве (на примере республики Беларусь) / Т. С. Таранова // Университетские научные записки. – 2006. – № 3-4 (19-20). – С. 139-148.

22. Андрійченко В. Д. Мета процесу судового доказування в цивільному судочинстві / В. Д. Андрійченко // Адвокат. – 2013. – № 6 (153). – С. 25-28.

23. Афанасьев С. Ф. Проблема истины в гражданском судопроизводстве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Сергей Федорович Афанасьев. – Саратов, 1998. – 216 с.

24. Олегаев М. Д. Истина в гражданском процессе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Максим Дмитриевич Олегаев. – М., 1999. – 184 с.

25. Боннер А. Т. Проблема установления истины в гражданском процессе: Монография / А. Т. Боннер. – СПб: Юридическая книга, 2009. – 832 с.

26. Захарцев С. И. Право и истина / С. И. Захарцев // Мир политики и социологии. – 2012. – № 9. – С. 146-152.

27. Summers R. S. Formal Legal Truth and Substantive Truth in Judicial Fact-Finding – Their justified Divergence in Some Particular Cases / Robert S. Summers // Law and Philosophy. – 1999. – Vol. 18. – P. 497-511.

28. Łukowski Ł. Zasady tzw. "prawdy materialnej" i "prawdy formalnej". Analiza logiczno-filozoficzna i przeglądowa / Łukasz Łukowski, Bartosz Żukowski // Folia Iuridica. – 2014. – Vol. 73. – P. 49-61.

29. Bogucki O. Teoretyczne aspekty zasady prawdy materialnej w nowym modelu postępowania cywilnego / Olgierd Bogucki // Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny. – 2000. – Vol. 1. – P. 53-60.

30. Jankowski J. Dążenie do poznania prawdy w postępowaniu cywilnym / Janusz Jankowski // Folia Iuridica. – 2014. – Vol. 73. – P. 117-127.

31. Popova V. Principles of Bulgarian Civil Procedure Law / Valentina Popova // Civil Procedure Review. – 2011. – Vol. 2. – No 2. – P. 28-73.

32. Ferrajoli L. Deontologia giudiziaria / Luigi Ferrajoli // Diritto e questioni pubbliche. – 2013. – Vol. 13. – P. 497-511.

33. Мохов А. А. Доказательство и доказывание в гражданском судопроизводстве России: учеб.-практ. пособие / А. А. Мохов, А. Я. Рыженков / Под ред. Короткова М. Г. – Волгоград: Альянс, 2005. – 80 с.

34. Kean A. The Modern Law of Evidence / Adrian Kean, Paul McKeown. – 10th Edition. – New York: Oxford University Press, 2014. – 776 p.

35. Осокина Г. Л. Гражданский процесс. Общая часть: учебник / Г. Л. Осокина. – 3-е изд., перераб. – М.: Норма, ИНФРА-М, 2013. – 704 с.

36. Волчихина Л. А. Роль процессуальной формы в установлении судебной истины в гражданском судопроизводстве / Л. А. Волчихина // Вестник Тамбовского ун-та. Серия: Гуманитарные науки. – 2013. – № 11 (127). – С. 397-404.

Надійшла до редколегії 17.12.15

А. Штефан, канд. юрид. наук
Национальная академия правовых наук Украины, Киев, Украина

ПРИНЦИП УСТАНОВЛЕНИЯ ИСТИНЫ В ГРАЖДАНСКОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

В статье рассмотрен принцип установления истины как один из принципов гражданского процессуального права. Проанализированы современные доктринальные подходы к пониманию характера истины, устанавливаемой в суде, исследовано её содержание, обосновано, что термин "судебная истина" наиболее точно отражает и характеризует это явление.

Ключевые слова: истина, судебная истина, гражданское судопроизводство.

A. Shtefan, PhD in Law
National Academy of Law Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

PRINCIPLE OF ESTABLISH OF THE TRUTH IN CIVIL PROCEEDINGS

This paper deals with the principle of establish of the truth as the one of principles of civil proceedings. The character of truth established in court is analyzed. As long as the truth in civil proceedings is the court's knowledge of the facts of the case in their legal assessment, this truth is never objective because the court does not need to establish all the circumstances, but only those that are relevant to the case. It is not necessary to prove all the smallest details of something happened in the past, but only facts which are important to make the legitimate and justified court's decision.

There may be a lot of facts that objectively exist in the legal relations of the parties but they do not affect the legal qualifications of relations between parties and don't have the connection with proof of claim or objection against it. The truth established by the court is limited by circumstances relevant to the case and results of proving. In this regard, the term "judicial truth" is the one that most accurately reflects and describes the truth established in civil proceedings.

Keywords: truth, judicial truth, civil proceedings.

УДК 347.73

Я. Дегтяр, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРАВОВІ ПИТАННЯ БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті розглядаються різні підходи до визначення поняття "бюджет", "бюджетна система", "місцевий бюджет", а також визначені особливості побудови і функціонування бюджетної системи України. Проаналізовано поняття "бюджетної системи", звернуто увагу на її співвідношення з поняттям бюджетного устрою.

Ключові слова: бюджет, бюджетна класифікація, бюджетна система, бюджетний устрій, фінансова система, фінансові ресурси, бюджет міста обласного значення.

Актуальність. У зв'язку з функціонуванням державного і місцевих бюджетів, а також з ускладненням економіко-політичних відносин у сучасній Україні все більше актуальними стають питання, що стосуються особливої підгалузі фінансового права – бюджетного права.

Сучасний етап соціально-економічного розвитку держави вимагає поглибленого розуміння ролі державного бюджету в фінансовій системі держави, поліпшення прозорості та зрозумілості бюджету для громадськості, підвищення якості надання державних послуг та ефективності використання коштів бюджету. Однією з проблем розвитку місцевого самоврядування в Україні є обмеженість фінансових ресурсів, які не повною мірою забезпечують виконання повноважень, делегованих державою органам місцевого самоврядування. Поряд із необхідністю перегляду податкової бази для збільшення власних доходів місцевих бюджетів, існує потреба у підвищенні ефективності та результативності використання наявних бюджетних коштів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика державного та місцевого бюджету вже не одне десятиліття займає значне місце у наукових дослідженнях вітчизняних і зарубіжних вчених. Значний внесок в розробку основ формування і ефективного використання бюджетних коштів внесли такі вітчизняні вчені юристи як: Л. Воронова, О. Музика-Стефанчук, О. Орлюк, Н. Пришва, Н. Якимчук; та економісти, як: В. Андрущенко, Е. Алаєв, П. Алампієв, В. Базилевич, Л. Баластрик, В. Белопольська, С. Буковинський, О. Василюк, Л. Васютинська, І. Луїна, В. Моїсеєнков, В. Опарін, Ю. Пасічник, А. Поддєрьогін, О. Сунцова, В. Федосов, М. Чумаченко, С. Юрій, а також зарубіжні вчені – Л. Дробозина, В. Родіонова, Т. Ковальова та інші. Теоретичні основи цієї області знань сформовані в працях Дж. М. Кейнса, Дж. Мілля, Л. фон Мізеса, В. Парето, А. Сміта, П. Самуельсона, Жан Б. Сея, Ф. Хайєка. Проте аналіз чинного бюджетного законо-

давства [1; 2] та наукових досліджень свідчить про те, що питання теоретичних основ ресурсів бюджетної системи держави, а саме наукове обґрунтування необхідності їх використання в бюджетному праві перебуває на етапі становлення та розвитку, що потребує поглибленого наукового аналізу.

Метою статті є визначення основних теоретичних основ функціонування бюджетної системи держави та науковому обґрунтуванню їх необхідності використання в бюджетному праві.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок того, що дане дослідження спрямовано на системний аналіз механізму управління бюджетними ресурсами міст обласного значення, необхідно, перш за все, чітко розуміти, що таке: бюджет, бюджетна система, місцевий бюджет, а також визначити особливості побудови і функціонування бюджетної системи.

У дослідженні бюджету велике значення має характеристика його як категорії. *Бюджет* є основною ланкою державних фінансів і важливою складовою фінансової системи в цілому [3, С.34]. Він виступає одним з головних джерел фінансового забезпечення й інструментом державного регулювання соціально – економічного розвитку держави. Концепція формування й використання державного бюджету була прийнята західними країнами в XIX ст. Вперше бюджет держави почали складати у XVII ст. в Англії, а пізніше у Франції. Слово "бюджет" походить від старонорманського *boudgette* (шкіряний мішок). В епоху Середньовіччя в Англії канцлер казначейства приносив у парламент сумку (портфель), котра разом з її вмістом (фінансовими документами та промовою про стан державних фінансів) одержала назву бюджет [4, С.15-16]. Після XVII століття бюджетом стали називати документ, де відображалися доходи і видатки держави на плановий період [5, С.35]. Пізніше, як синонім бюджету, з'являються такі терміни як "кошторис доходів і видатків" та "державний розпис"

[6, С.54]. Використання терміну "бюджет" у сучасному його розумінні почало застосовуватися в середині XVIII століття [7, С.45]. Далі з нього утворилося англійське слово *budget*, що пізніше в такому ж написанні перейшло у французьку мову [8, С.45].

Для обґрунтування поняття "бюджет" варто згадати тлумачення поняття "фінанси". Оскільки бюджет є вихідним поняттям з останніх, та родові ознаки фінансів притаманні й бюджету. Однак, бюджет має свої особливості. Зокрема, це плановість. Планова природа бюджету вперше була обґрунтована німецьким економістом Г. Шанцем. Його думка підтримувалася й іншими дослідниками. Бюджет як основний фінансовий план держави регулюється правовими нормами, що дало поштовх для розвитку бюджетного права. Передумовою виникнення бюджету було формування держави як політичного союзу. Тому бюджет можна розглядати як політичний документ, який затверджується представницькими органами влади. Функціонування будь-якого державного устрою неможливо без організації відповідного фонду грошових коштів як фінансового підґрунтя для здійснення функцій, які на себе бере держава. Розвиток будь-якої держави обумовлює необхідність централізації певної частини фінансових ресурсів суспільства у безпосередньому розпорядженні держави. При наявності товарно – грошових відносин жодна держава не може існувати, якщо вона не буде мати відповідної фінансової бази, вираженої в бюджетному фонді, та механізму його використання як інструмента державного регулювання економіки, стимулювання виробничих та соціальних процесів. Бюджет входить до сфери державних фінансів. В економічній літературі він визначається провідною ланкою фінансової системи, формуючи відповідний централізований фонд. Визначаючи важливість останнього, варто зауважити, що через бюджет перерозподіляється досить суттєва частина вартості валового внутрішнього продукту (ВВП). При цьому бюджетний фонд формується в більшій мірі за рахунок примусового стягнення коштів з доходів фізичних та юридичних осіб. Тому важливим чинником збільшення доходів бюджету є зростання ВВП. Якщо це зростання обумовлено підвищення підприємницької активності, то, як наслідок, збільшується обсяг податкових надходжень, а відтак спостерігатимуться зростаючі тенденції бюджетних доходів. За умови стабільних пропорцій розподілу ВВП зростають доходи всіх суб'єктів розподільчих відносин, у тому числі й держави. Однак стабільне зростання ВВП створює передумови для зменшення частки держави у ВВП, оскільки її потреби у фінансових ресурсах для виконання визначених функцій відносно стабільні. Це поступово веде до зменшення рівня оподаткування юридичних і фізичних осіб, а відповідно до збільшення частки ВВП на споживання й виробничі потреби. Інша особливість бюджету виявляється у розподілі і використанні цього централізованого фонду, тобто мова йде про бюджетні видатки. Саме з цього погляду можна говорити, що видатки бюджету здійснюються для забезпечення функцій держави. Однак обсяг цих функцій залежить від сукупності суспільних благ, що мають бути задоволені за рахунок централізованого фонду. Через систему видатків бюджету держава також здійснює вплив на ВВП. Варто зауважити, що зростання видатків бюджету збільшує вартість ВВП через сукупний попит на товари та послуги. Суть мультиплікативного ефекту визначається прямою залежністю між споживанням і доходом, тобто вищий рівень доходу призводить до вищого рівня споживання. Виконуючи соціальні функції, держава вирівнює доходи населення, а відтак змінює структуру споживання [6, С. 9-10].

З'ясування змісту категорії бюджет дозволить нам визначитися із зовнішніми межами тих суспільних відносин, які підпадають під регулятивний вплив норм бюджетного права. Наведена теза базується зокрема на думці, що бюджетно-правове регулювання може здійснюватися лише у межах та щодо бюджету. Відповідно чим більшим є обсяг бюджету, тим більшим є і обсяг бюджетного права, і навпаки. Аналіз наукової літератури показує, що нині нараховується чимала кількість визначень бюджету, у зв'язку з чим виникає необхідність огляду найбільш поширених позицій, висловлених на сторінках юридичної літератури з цього приводу.

Бюджет є багатограним і складним явищем, тому досліджувати його можна у декількох аспектах. Найчастіше бюджет розглядають як правову і економічну категорію. З економічної точки зору бюджет можна визначити як сукупність економічних відносин щодо формування, розподілу і використання фондів грошових коштів для фінансування завдань, які покладені на органи державної влади і органи місцевого самоврядування. Л. Воронова зазначає, що поняття бюджету в економічному значенні не пов'язане із його офіційним оформленням, тобто з поняттям бюджету як правової категорії. Правове визначення бюджету полягає в тому, що він надає органам влади, які його затверджують, можливість вищого постійного керівництва в галузі фінансової діяльності, контролю діяльності виконавчо-розпорядчих органів, які складають і виконують бюджет. Саме завдяки бюджету фінансова діяльність органів управління набуває характеру тимчасових, періодичних правових норм, залучення доходів та їх витрачання стає правомірним, а наслідки ведення фінансової діяльності точно періодизуються [9, С.9-10; 10].

Ю. Крохіна зазначає, що бюджет як правова категорія має характерні особливості. По-перше, це загальнодержавний фонд грошових коштів, утворений для того, щоб покривати державні видатки. По-друге, це фінансовий план держави, в якому відображені всі доходи і видатки. По-третє, бюджет – це основний фінансовий план держави, оскільки разом із цим планом існують і фінансові плани підприємств, установ і організацій. Як основний фінансовий план бюджет характеризується відповідною універсальністю та координацією [11, С.15; 12]. Варто зазначити, що універсальність бюджету проявляється в тому, що ним охоплюються майже всі сфери розвитку відповідної держави або територіальної одиниці (економічна, соціальна та ін.). Координація ж виявляється у взаємозв'язку кожного конкретного бюджету з певними показниками інших фінансових планів. Схоже міркує О. Музика – Стефанчук, яка наголошує, що бюджет завжди є керівним і координаційним планом стосовно інших фінансових планів (планів господарських товариств, кошторисів державних установ тощо) [13, С.13]. Л. Дробозіна також визначає державний бюджет як основний фінансовий план держави на поточний рік [14, С.109]. Але, знов таки, таке розуміння бюджету не повне, бо не відображає його як економічного, так і правового змісту, а також мети його створення й існування в державі.

В ст.2 Бюджетного кодексу України (далі – БК України) бюджет визначається як план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідними органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим (далі – АР Крим), органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду [2]. На нашу думку, таке визначення законодавця потребує певного уточнення. Необхідно знайти відповідь на питання: для чого існують державний та місцеві бюджети в Україні? Перш за

все, призначення бюджетів різних рівнів – сприяти ефективному виконанню всіх завдань, які покладені на органи державної влади і органи місцевого самоврядування. В той же час доцільно говорити про те, що кошти, які акумулюються в державному та місцевих бюджетах, мають використовуватись задля задоволення потреб громадян. Бюджетні кошти повинні пропорційно розподілятися між різними сферами суспільного життя.

Так, О. Василік під державним бюджетом України розглядав централізований фонд фінансових ресурсів держави, що використовується для виконання покладених на неї функцій, передбачених Конституцією України [15, С.45]. Інший український вчений – економіст В. Федосов – відзначає, що "бюджет держави являє собою сукупність законодавчо регламентованих відносин між державою і фізичними особами із приводу розподілу і перерозподілу ВВП, а за певних умов, і національного багатства з метою формування й використання централізованого фонду коштів, призначеного для забезпечення виконання державою своїх функцій" [4, С.36]. Професор С. Юрій під державним бюджетом, як частиною фінансової системи України, розуміє економічну категорію, що відображає грошові відносини між державою і підприємствами, установами і організаціями всіх форм власності і фізичними особами з приводу створення центрального фонду коштів держави та його використання на розширення відтворювального процесу, підвищення рівня життя і задоволення інших потреб суспільства [16, С.64]. Російський вчений М. Боголепов дає наступну дефініцію даному терміну: "у сфері господарства під бюджетом розуміємо, насамперед, сукупність доходів і видатків протягом певного періоду часу, по-друге, визначений у цифрах план ведення державного господарства, встановлений на наступний бюджетний період, і закон, відповідно до якого стягуються доходи та здійснюються видатки" [17, С.5]. А. Добриніна в своїх наукових працях відзначає, що: "державний бюджет – це централізований фонд грошових коштів, які знаходяться у розпорядженні уряду держави з метою фінансування державного апарату, озброєних сил, виконання необхідних соціально-економічних функцій" [18, С.43].

У цілому вчені-економісти і вчені-юристи різних шкіл мають схожі підходи до трактування поняття "бюджет", а саме:

- система економічних відносин між органами влади, підприємствами, організаціями, установами і фізичними особами із приводу функціонування фонду грошових коштів, які використовуються в інтересах держави або певних територіальних утворень;
- кошторис доходів і видатків держави, з якого фінансуються такі її функції як: економічна, політична та соціальна;
- план формування й використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій органів влади певного рівня;
- основний фонд грошових коштів органів влади й місцевого самоврядування відповідного рівня;
- провідна ланка фінансової системи держави або фінансової системи конкретної територіальної системи цієї держави;
- документ легітимної властивості, що забезпечує процес функціонування основного фонду грошових коштів органів влади певного рівня [19, С.53].

Таким чином, бюджет – це документ (фінансовий план), в якому подається розпис доходів і видатків держави та органів місцевого самоврядування на бюджетний період.

Поняття бюджету нерозривно пов'язане з поняттям бюджетної системи, оскільки бюджет є основним струк-

турним елементом будь-якої бюджетної системи. Економісти розглядають бюджетну систему як складову фінансової системи, яка включає сукупність бюджетів держави всіх рівнів, має управлінську структуру і функціонує згідно з юридичними та фінансовими нормами [20, С.127]. Також існує точка зору, згідно з якою бюджетна система держави – це сукупність всіх бюджетів, які діють на території країни [21, С.31]. Відповідно до ст.2 БК України, бюджетна система визначається як сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права. Як правовій категорії бюджетній системі притаманні такі ознаки, як нормативність, чіткість, структурованість, предметна визначеність [2].

Детально зупинимось на характеристиці зазначених ознак. Нормативність бюджетної системи України передбачена ст. 92 Конституції України, де зазначено, що Державний бюджет України та бюджетна система встановлюються виключно законами [1]. Так, в Україні існує БК України, яким регулюються відносини, які виникають у процесі складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, що становлять бюджетну систему держави, а також питання стосовно відповідальності за порушення бюджетного законодавства.

Чіткість бюджетної системи виражена в тому, що кожна ланка цієї системи характеризується тим, що обслуговує розподілення надходжень та видатків різних рівнів. Необхідно звернути увагу на те, що бюджети (державний і місцеві) містять відповідні доходи і видатки, перелік яких чітко визначений законодавством.

Структурованість бюджетної системи, знов таки, визначена законодавцем, відповідно до БК України складається з державного бюджету та місцевих бюджетів (бюджет АР Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування). Варто вказати, що в такому розумінні структурованість бюджетної системи можна ототожнювати із складом бюджетної системи держави.

Предметна визначеність бюджетної системи України обумовлена специфікою правового регулювання, тобто особливостями тих суспільних відносин, що регулюються нормами бюджетного права. Це такі відносини, які виникають в процесі складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, які входять до складу бюджетної системи нашої держави.

Державний бюджет є центральною ланкою фінансової системи держави. Пропорції бюджетного перерозподілу вартості в більшій мірі, чим у інших ланках фінансової системи визначаються потребами розширеного відтворення в цілому, і завданнями, що стоять перед суспільством на кожному історичному етапі його розвитку. Важливою ланкою підсистеми фінансової системи держави є й місцеві бюджети держави. Так, вперше поняття *місцевий бюджет* згадується в енциклопедичному словнику Ф. Блокгауза і І. Єфрона, у якому стверджується, що *місцевий бюджет*, з боку держави, – це загальний фінансовий закон місцевої громади, на якому базується розпис доходів і видатків громади [22, С.43].

М. Кульчицький визначає, що місцеві бюджети – система формування, розподілу і використання фінансових ресурсів для забезпечення місцевими органами влади покладених на них функцій і завдань, як власних, так і делегованих. Він вважає, що місцевий бюджет може розглядатися за трьома аспектами [23, С.99].

По-перше, це правовий акт, згідно з яким виконавчі органи влади отримують легітимне право розпоряджатися певними фондами грошових ресурсів. По-друге, це план (кошторис) видатків і доходів відповідного місцевого органу влади чи самоврядування. По-третє,

це економічна категорія, оскільки бюджет є закономірним економічним елементом будь-якої самостійної територіальної одиниці, наділеної відповідним правовим статусом [23, С.99].

Іноді на законодавчому рівні визначають місцевий бюджет як "фонди грошових коштів, передбачені для реалізації задач і функцій, віднесених до предмету відання муніципальних утворень". По-перше, дане визначення набагато вужче, ніж визначуване поняття, і може бути використане хіба що для позначення бюджету в матеріальному аспекті. По-друге, не зовсім обґрунтованим тут вбачається використання поняття "фонди" у множині. Адже кожне муніципальне утворення має один централізований фонд грошових коштів у вигляді бюджету, а інші фонди є іншими ланками місцевої фінансової системи і включати їх до бюджетної системи було б суттєвою помилкою.

Отже, місцеві бюджети – це реальні фінансові ресурси, що знаходяться в безпосередньому розпорядженні місцевих рад для здійснення ними господарської та соціально-культурної функції, а також для безпосереднього контролю за підприємствами, організаціями, установами, розміщеними на підвідомчій кожній раді території. В них співвідносяться дві категорії. З однієї сторони – місцеві бюджети як основні фінансові плани місцевих рад, а з іншої – фінансові ресурси, реальна економічна категорія, що сприяє розвитку виробничої сфери регіонів та здійснюється фінансування невиробничої сфери даної адміністративно-територіальної одиниці.

Державний і місцевий бюджети є сукупністю різних частин, розподілених відповідно до якої-небудь ознаки [24, С.44]. Як основний фінансовий план, консолідований бюджет представлений у вигляді двох частин: доходів і видатків.

На сучасному етапі існують схожі характеристики поняття "бюджетна система", так, наприклад В. Федосов, В. Опарін, Л. Сазонова, В. Белопольська визначають її як "сукупність всіх бюджетів, які формуються в даній державі відповідно до його бюджетного устрою і адміністративно – територіальним діленням та функціонують на його території" [4, С. 37]. Л. Дробозина, Л. Окунева, Л. Андросова схиляються до такого визначення "бюджетна система – це сукупність всіх бюджетів, що діють на території країни". С. Юрій, І. Бескид розглядають бюджетну систему як "сукупність окремих ланок, юридично пов'язаних між собою, які базуються на загальноприйнятих принципах, відповідаючи міжнародним стандартам" [16, С.55]. Як видно, погляди більшості авторів збігаються та схильні до звичайного структурного уявлення бюджетної системи, що на наш погляд, не зовсім відповідає змісту даної категорії. Усі ці погляди, як показав проведений аналіз, об'єднані навколо ідеї про єдність державного та місцевих бюджетів, які, власне, і утворюють бюджетну систему України.

При аналізі поняття бюджетної системи, треба звернути увагу на її співвідношення з фундаментальним поняттям в галузі бюджетного права – поняттям бюджетного устрою. Закон України "Про бюджетну систему України", що втратив чинність, в ст.3 встановлював, що "бюджетний устрій – це організація і принципи побудови бюджетної системи, її структури, взаємозв'язок між окремими ланками бюджетної системи. Бюджетний устрій України визначається з урахуванням державного устрою і адміністративно-територіального поділу" [25]. З прийняттям БК України поняття бюджетного устрою зникло з бюджетного законодавства України. Законодавець вирішив задовольнятися визначенням бюджетної системи, але такий підхід, на наш погляд, значно послабив чинне бюджетне законодавство. Безумовно,

бюджетний устрій дуже тісно взаємопов'язаний із бюджетною системою, але, в той же час, бюджетний устрій значно ширший, ніж бюджетна система. Саме через категорію бюджетного устрою склалася уява про функціонуючу, а не статичну бюджетну систему, закріплювалися засади її регулювання, співвідношення між рівнями бюджетної системи.

У свою чергу, Л. Воронова наголошує, що бюджетний устрій в державі визначається формою державного устрою і включає в себе організацію бюджетної системи, принципи її побудови, повноваження законодавчих та виконавчих органів державної влади, органів місцевого самоврядування [26, С.127].

Тобто, у розгляді бюджетної системи, крім простої сукупності бюджетів країни різних рівнів, слід включити аналіз економічних відносин, що визначають принципи функціонування різних ланок такої системи. Структура бюджетної системи України відповідає її унітарному устрою. Так, відповідно до БК України, бюджетна система України включає: Державний бюджет і місцеві бюджети (бюджети адміністративно-територіальних одиниць). Слід зазначити, що бюджетна система України базується на наступних принципах, закріплених у ст. 7 БК України: єдність, збалансованість, самостійність, повнота, обґрунтованість, ефективність, субсидіарність, цільове використання бюджетних коштів, справедливість і неупередженість, публічність і прозорість, відповідальність [2].

Структура бюджетної системи країни визначається бюджетним устроєм, який ґрунтується на адміністративно-державному устрої. Що стосується бюджетного устрою, його більш доцільно розглядати як засади побудови бюджетної системи. Вони встановлюються з урахуванням адміністративного поділу і розмежування функцій між різними рівнями органів державної влади. Основною метою виділення принципів бюджетної системи України є побудова такої бюджетної системи, яка при найбільш оптимальному використанні фінансових ресурсів держави відображає державний (унітарний) устрій країни у поєднанні з самостійністю місцевих бюджетів, тобто принципи відображають вимоги, які висуваються до організації і устрою бюджетної системи. Тому до принципів бюджетної системи України доцільно віднести такі: виділення видів бюджетів; єдності; повноти; субсидіарності; справедливості і неупередженості, цільового використання бюджетних коштів.

Принцип повноти передбачає, що всі відображені у нормативно-правових актах доходи і витрати всіх бюджетів підлягають включенню в обов'язковому порядку і в повному обсязі до складу бюджетів. Крім того, елементом принципу повноти можна вважати також принцип повноти структури бюджетної системи. Вимога цього принципу означає, що у бюджетній системі мають бути враховані всі реально існуючі види бюджетів відповідного адміністративно-територіального утворення [4, С.66].

Принцип субсидіарності означає, що розподіл видів видатків між бюджетами повинен ґрунтуватися на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача. Субсидіарність (від лат. "subsidiarius") означає "служити для допомоги", "призначатися для допомоги". Згідно з цим принципом, певному бюджету тільки тоді можна надавати допомогу, коли його можливості є недостатніми для виконання встановлених функцій. Відповідно до положень Європейської хартії місцевого самоврядування, дотримання принципу субсидіарності передбачає, що при максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до безпосереднього споживача підвищується їх ефективність. Практичне застосування

принципу субсидіарності означає, що всі види суспільних благ та послуг мають бути проаналізовані з точки зору доцільності передачі повноважень у їх наданні між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між самими місцевими бюджетами [27].

Принцип цільового використання бюджетних коштів встановлює, що бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями. При формуванні структури видатків бюджету реалізації цього принципу сприяє відомча класифікація видатків та кредитування бюджету, відповідно до якої бюджетні кошти виділяються у розпорядження конкретних розпорядників бюджетних коштів з визначенням напрямів їх використання на фінансування конкретних цілей. За своєю суттю всі бюджетні кошти мають цільову спрямованість, адже вони призначені для фінансового забезпечення завдань і функцій держави і місцевого самоврядування. Цільове використання бюджетних коштів передбачає їх витрачання на цілі, що відповідають: бюджетним призначенням, встановленим законом про Державний бюджет України (рішенням про місцевий бюджет); напрямам використання бюджетних коштів, визначених у паспорті бюджетної програми (у разі застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі) або в порядку використання бюджетних коштів; бюджетним асигнуванням (розпису бюджету, кошторису, плану використання бюджетних коштів). Цільове використання бюджетних коштів є невід'ємною вимогою БК України, у якому передбачається відповідальність за їх нецільове використання [2, Ст.119].

Принцип справедливості та неупередженості означає, що бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами. Цей принцип закріплено в Конституції України. Дотримання даного принципу означає, що у державі забезпечено рівний доступ усіх громадян до бюджетних послуг та соціальних гарантій [4, С.66].

Принцип єдності бюджетної системи України передбачає регулювання бюджетних відносин, яке, з одного боку, гарантувало б єдині основи фінансової діяльності держави і органів місцевого самоврядування, а з іншої – дозволяло б місцевим органам влади та місцевому самоврядуванню у межах своїх повноважень здійснювати бюджетне регулювання згідно з чинним законодавством. Суттєвою ознакою єдності бюджетної системи України є єдність принципів її побудови. Важливою складовою принципу єдності бюджетної системи України є встановлення єдиних форм бюджетної документації і звітності, затверджених законодавством України, які одночасно є обов'язковими для використання всіма учасниками бюджетного процесу. Іншим важливим аспектом принципу єдності бюджетної системи України є встановлення єдиних вимог щодо відповідальності та заходів впливу за вчинені порушення бюджетного законодавства. Принцип єдності бюджетної системи України визначає також єдину бюджетну класифікацію, обов'язкову для застосування всіма учасниками бюджетного процесу [4, С.65].

Отже, з одного боку, на законодавчому рівні визнано незалежність бюджетів органів місцевого самоврядування від держави і Державного бюджету зокрема, а з іншого, – у БК України закріплений принцип єдиної бюджетної системи. Зазначений принцип, на наш погляд, дістався нам у спадок від радянської теорії бюджетного права, яка, у свою чергу, базувалася на суворо централізованій системі управління країною, яка не знала, ані принципу розподілу державної влади, ані інституту міс-

цевого самоврядування. Зрозуміло, що у таких умовах вирішення питання про зміст бюджетної системи було здійснено автоматично, з одночасним визнанням того факту, що усі бюджети країни складають єдину та неподільну систему.

Одним із заходів, що забезпечують єдність бюджетної системи країни, є бюджетна класифікація. Відповідно до БК України – це єдине систематизоване згрупування доходів, видатків, кредитування, фінансування бюджету, боргу відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів [2, Ст. 2] Питання бюджетної класифікації надзвичайно важливе для законодавчого органу, оскільки пов'язане з інформацією, аналізом, контролем та ревізійними перевітками. Щодо інформації, то вона дає можливість зрозуміти, що відбувається з бюджетними надходженнями й видатками, і створює основу для планування на наступний і подальші роки. Щодо контролю бюджетна класифікація визначає категорії прийняття рішень та умови обговорення бюджету. На виконавчому рівні вона утримує міністерства та центральні органи виконавчої влади у межах запланованих видатків. З погляду ревізійних перевірок класифікація дає можливість перевіряти відхилення від передбачених бюджетом витрат, проводити попередні й періодичні перевірки, а також оцінювати результативність.

Детальніша класифікація залежить від того, яка інформація потрібна і як рада має намір обговорювати бюджет. Загалом, бюджетна класифікація існує для досягнення трьох цілей: контролю, регулювання й планування, а також для забезпечення трьох типів інформації: про видатки, результативність та ефективність. Постатейний кошторис ясно показує, на що витрачаються ресурси.

Бюджетна класифікація України застосовується для здійснення контролю за фінансовою діяльністю органів державної влади, органів влади АР Крим, органів місцевого самоврядування, інших розпорядників бюджетних коштів, проведення необхідного аналізу стосовно доходів, а також організаційних, функціональних та економічних категорій видатків, забезпечення загальнодержавної і міжнародної порівнянності бюджетних показників.

Бюджетна класифікація вміщує групування доходів за джерелами надходжень, а видатки – за їх направленням, а також джерела фінансування дефіциту – за однорідними ознаками, які розташовані та заcodedані у певному порядку, і використовуються для складання і виконання бюджетів. Відповідно до статей 8-12 БК України складовими бюджетної класифікації є: 1) класифікація доходів бюджету; 2) класифікація видатків бюджету; 3) класифікація фінансування бюджету; 4) класифікація боргу [2].

Нині найбільш чисельною ланкою бюджетної системи є місцеві бюджети, яких в нашій державі нараховується майже дванадцять тисяч. За допомогою місцевих бюджетів щорічно перерозподіляється близько 15 % ВВП, в них зосереджується майже 35% бюджетних ресурсів [28]. З огляду на це, стає зрозумілим бажання держави, насамперед, в обличчі Кабінету Міністрів України мати, фактично, у своєму розпорядженні такі значні бюджетні ресурси, які можуть бути використані для вирішення найбільш нагальних загальнодержавних проблем. Однак, як ми розуміємо, подібний перерозподіл бюджетних коштів далеко не завжди здійснюється з врахуванням інтересів місцевих громад, які в результаті цього можуть недоотримувати фінансові ресурси, необхідні їм для власних цілей [29].

Таким чином, межі правового регулювання бюджетного права залежать від змісту категорії "бюджетна сис-

тема". Нині, щонайменше на теоретичному рівні, набуває активізації тенденція до розмежування державного бюджету та місцевих бюджетів, а раз так, то єдине на сьогоднішній день бюджетне право може бути у майбутньому розділено на два складових елементи, власне, бюджетне право (сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини з приводу утворення, розподілу та використання грошових коштів державного бюджету) та інститут місцевих бюджетів (сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини з приводу утворення, розподілу та використання грошових коштів бюджету органу місцевого самоврядування).

Бюджети міст обласного значення є важливим інструментом макроекономічного регулювання, за їх допомогою перерозподіляється приблизно 1/6 виробленого ВВП України. Доходи, які акумулюються у бюджетах міст обласного значення, використовуються на утримання установ соціально-культурної сфери, підприємств житлово-комунального комплексу, виплати допомог із соціального захисту та соціального забезпечення. Саме через бюджети міст обласного значення проходить перерозподіл суспільного продукту між різними сферами діяльності та соціальними групами населення. У них зосереджено понад 80% усіх фінансових ресурсів, якими розпоряджаються органи місцевого самоврядування, саме тому їх доцільно розглянути.

Одним із об'єктів нашого дослідження в даній роботі виступають бюджетні кошти міста обласного значення, які авторами даного дослідження не розглядаються у відриві від коштів Державного бюджету України. Відповідно до БК України бюджетні кошти (кошти бюджету) – належні відповідно до законодавства надходження бюджету та витрати бюджету [2, Ст. 2]. Для того щоб зрозуміти, що ж собою представляють *бюджетні кошти*, розглянемо ширше поняття – "*фінансові ресурси*", до складу яких вони входять [28, С.99]. Фінансові ресурси являють собою сукупність всіх фондів грошових коштів, які входять до складу фінансової системи України, і які знаходяться у розпорядженні держави. Фінансові ресурси міста обласного значення є результатом взаємодій надходжень і видатків, розподілу грошових коштів, їх нагромадження і використання [16, С.68].

При цьому слід наголосити, що бюджетне законодавство України не містить визначення категорії "фінансові ресурси". У науці фінансового права теж немає одностайного підходу до визначення фінансових ресурсів. Так, І. Балабанов трактує їх як грошові кошти, наявні в розпорядженні господарюючого суб'єкта [31]. О. Бірман, у свою чергу, підкреслює, що сутність фінансових ресурсів виявляється через використання певної сукупності виробничих відносин держави шляхом мобілізації частини національного доходу у грошовій формі [32]. Як бачимо, фінансові ресурси ототожнюються з грошовими коштами. Вважаємо, що бюджетні ресурси можна визначити як частину фінансових ресурсів держави й територіальних громад, що сконцентровані в бюджетах усіх рівнів бюджетної системи України.

Таким чином, бюджетні кошти міста обласного значення можна визначити як сукупність всіх надходжень у бюджет міста, а також витрат, здійснюваних з даного бюджету з метою забезпечення потреб населення міста в економічних і соціальних послугах та благах відповідно до нормативів мінімальних державних стандартів. Ми вважаємо, що бюджетні ресурси міста обласного значення – це всі грошові кошти, які сконцентровані у всій бюджетній системі міста, і які формуються, розподіляються та використовуються у суворій відповідності з фінансовим (*у тому числі і бюджетним*) законодавством України.

Проте для того, щоб осмислити що ж собою представляє процес управління ресурсами бюджету міста обласного значення, на наш погляд, слід уточнити, за якими ознаками чи критеріями можна віднести будь-яке місто до категорії міста обласного значення. Класифікацією міст за тією чи іншою ознакою займаються багато вчених-економістів, як в Україні, так і за її межами. Так, найбільш точний поділ міст з метою управління їх економікою та фінансами запропонували такі відомі вчені як: Н. Чумаченко, А. Гранберг, Л. Кузьменко, С. Міщенко та інші. Основними критеріями віднесення міста до міста обласного значення вони вважають:

- високий рівень концентрації промисловості у рамках одного міста;
- яскраво виражена спеціалізація виробництва в рамках одного міста (близько 30% підприємств відносяться до однієї сфери економіки);
- наявність великої кількості промислових підприємств в межах одного міста і високий рівень концентрації основних виробничих фондів держави на одній території;
- у структурі валового внутрішнього продукту міста найбільшу питому вагу займають продукти виробництва промислового сектора;
- перевищення частки міста в промисловому виробництві, обсязі реалізованої продукції і прибутку над рівнем даних показників по Україні

У процесі дослідження вважаємо за доцільне звернути увагу на особливості та умови, в яких здійснюється процес управління бюджетними ресурсами міста. Це: 1. висока частка ВВП, відтвореного в місті і, як наслідок, – значний внесок у доходи консолідованого бюджету країни; 2. високий ступінь забруднення навколишнього середовища, а також високий рівень захворюваності і смертності; та ін.

Висновок. Розглядаючи бюджет як категорію бюджетного права, органи державної влади мали б усвідомити її сутність і використати на практиці при вирішенні політичних й практичних питань становлення держави. Прийняття політичних рішень має базуватися не на інтуїтивній базі, політичних уподобаннях, інтересах окремих політичних партій чи рухів, бізнесових структур, а на теоретичних підвалинах, розроблених вітчизняною та світовою фінансовою наукою. Бачення бюджету як категорії економічної, а не тільки політичної є запорукою стабільного динамічного розвитку України, досягнення європейських стандартів життя, економічної могутності країни.

На нашу думку, особливе місце займає бюджет міста обласного значення – це бюджет адміністративно-територіальної одиниці – міста обласного значення, затверджений міською радою; головний фінансовий документ територіальної громади, план утворення та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюють органи місцевого самоврядування протягом бюджетного року.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T102456.html
3. Орлюк О.П. Фінансове право: навчальний посібник / О.П. Орлюк. – К.: Юрінком Інтер, 2010 – 528 с.
4. Бюджетний менеджмент: Підручник / В.Федосова, В. Опарін, Л. Сафонова та ін.; За заг. ред. В.Федосова. – К.: КНЕУ, 2010. – 864 с.
5. Бюджетна система: Навчальний посібник / [Баранова В.Г., Дубовик О.Ю., Хомутенко В.П. та ін.] за заг. ред. В.П. Хомутенко. – Одеса: Видавництво Бартенева, 2014. – 392 с.
6. Бюджетна система. Навч. посіб. /Н.І. Климаш, К.В. Багацька, Н.І. Дем'яненко та ін. за заг. ред. Т.А. Говорушко. – Львів "Магнолія 2006", 2014. – 296 с.

7. Фролов С.М. Бюджетний менеджмент і проблеми розвитку прикордонних територій: монографія / С.М. Фролов. – Суми: Вид-во СумДУ, 2010. – 317.
8. Бюджетний механізм і соціально-економічний розвиток регіонів [Текст]: монографія / І. В. Алексєєв, Г. С. Лопушняк, М. В. Ливдар; Нац. ун-т "Львів. політехніка". – Львів: Ліга-Прес, 2014. – 245, [1] с.: рис., табл. – Бібліогр.: с. 193-213. – 300 экз.
9. Воронова Л.К. Фінансове право України Підручник. – К.: Прецедент; Моя книга, 2009. – 448 с.
10. Воронова Л.К. Бюджетно-правове регулювання в СРСР / Л.К. Воронова. – К., 1975. – 183 с.
11. Крохина Ю.А. Бюджетное право России: учебник / Ю.А. Крохина. – М.: Изд-во Юрайт: ИД Юрайт, 2010. – 447 с. – (Магистр права)
12. Крохина Ю.А. Бюджетное право и российский федерализм: монография / под ред. Н.И. Химичевой. – М.: НОРМА, 2001. – 347 с.
13. Музика О.А. Неподаткові доходи місцевих бюджетів України (фінансово-правове дослідження): монографія / О.А. Музика – К.: Атика, 2006. – 256 с.
14. Финансы: учебник / под ред. Дробозиной Л.А. – М.: Финансы, ЮНИТИ, 1999. – 475 с.
15. Василюк О.Д., Павлюк К.В. Державні фінанси України: Підручник. – М.: Центр навчальної літератури, 2011. – 608с.
16. Юрій С.І., Стоян В.І., Даневич О.С. Казначейська система: Підручник. – 2-ге вид. змін, й доп. – Тернопіль: Карт-бланш, 2011. – 818 с.
17. Боголепов М.И. Финансы, правительство и общественные интересы. – СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, б.г. – 155 с.
18. Экономическая теория / Под ред. д.э.н. А.И. Добрынина, д.э.н., проф. Л.С. Тарасевича. – СПб.: ПИТЕР, 2009. – 476 с.
19. Коваленко Л.О. Управління бюджетними ресурсами регіону / Л.О. Коваленко //Фінанси України. – 2010. – №12. – С. 51-54.
20. Ширкевич Н.А. Местные бюджеты / Н.А. Ширкевич. – М.: Финансы и статистика, 1991 – 586 с.

21. Васильева М.В. Местные бюджеты в современных условиях / М.В. Васильева. – М.: Финансы и статистика, 1987. – 268 с.
22. Єфіфанов А.О., Сало В.І., Д'яконова І.І. Бюджет і фінансова політика України. – К.: Наукова думка, 2010. – 209 с.
23. Кульчицький М.І. Місцеві бюджети і механізм їх формування / М.І. Кульчицький // Фінанси України. – 2001. – № 9. – С.98-99.
24. Костіна Н.І., Алексєєв А.А., Василюк О.Д. Фінанси: система моделей і прогнозів: Навчальний посібник. – К.: Четверта хвиля, 2009. – 304 с.
25. Закон України "Про бюджетну систему України" від 05.12.1990 № 512-XII (втратив чинність) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T051200.html
26. Фінансове право: підручник / Алісов Є.О., Воронова Л.К., Кадькаленко С.Т. та ін.; відп. Ред.: Л.К. Воронова. – Х.: Консум, 1998. – 496 с.
27. Вакарюк Л.В. Місцеві бюджети в структурі місцевих фінансових ресурсів / Л.В. Вакарюк // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2010. – № 525. – С. 64-68.
28. Місцеві бюджети / Електронний ресурс. Назва з екрану / http://www.vuzlib.net/fin_K/4-4.htm
29. Дмитрук І.М. Місце бюджетних відносин у процесі розбудови держави, органів представницької влади / І.М. Дмитрук // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 296-304 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/1dimopr.pdf>
30. Білик М.Д. Бюджетування у системі фінансового планування / М.Д. Білик // Фінанси України. – 2010. – №3. – С. 97-109.
31. Балабанов І. Т. Основы финансового менеджмента : учеб. пособие / И. Т. Балабанов. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 480 с.
32. Бирман А. М. Очерки теории советских финансов : в 3-х вып. – Вып. I. Сущность и функции финансов / А. М. Бирман. – М.: Финансы, 1968. – 207 с.

Надійшла до редколегії 17.12.15

Я. Дегтярь, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ БЮДЖЕТНОЙ СИСТЕМЫ УКРАИНЫ

В статье рассматриваются различные подходы к определению понятия "бюджет", "бюджетная система", "местный бюджет", а также определены особенности построения и функционирования бюджетной системы Украины. Проанализировано понятие "бюджетной системы", обращено внимание на ее соотношение с понятием бюджетного устройства.

Ключевые слова: бюджет, бюджетная классификация, бюджетная система, бюджетное устройство, финансовая система, финансовые ресурсы, бюджет города областного значения.

Y. Degtyar, post-graduate student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LEGAL ISSUES OF THE BUDGETARY SYSTEM OF UKRAINE

The article discusses various approaches to the definition of "budget", "budgetary system", "local budget", as well as the features of construction and operation of the budget system of Ukraine. The author analyzes the concept "budget system", with special attention to its relationship with the concept of the budgetary device.

Key words: budget, the budgetary classification, budgetary system, budget system, financial system, financial resources, the budget of the city of regional importance.

УДК 347.123

В. Сазонов, асп.

Київський університет права НАН України, Київ

КОРПОРАТИВНІ ПРАВА З ОГЛЯДУ ТЕОРІЇ ФІКЦІЇ ТА РЕАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

У статті досліджується природа корпоративних прав з огляду на теорії фікції та теорії реальності юридичної особи. Автором розглянутий історичний аспект співвідношення понять юридичної особи та корпоративних прав учасників юридичних осіб, поняття фікції юридичної особи в римському приватному праві та підхід до визначення корпоративних прав з точки зору фікції та реальності юридичної особи.

Ключові слова: корпоративні права, фікція, юридична особа, учасники товариств.

Етимологія терміну "корпоративні права" походить від поняття "corporatio", яке вперше було використане у Давньому Римі і кардинально відрізняється від сучасного поняття корпорації в господарсько-правовому аспекті як об'єднання підприємств.

Поняття корпоративних відносин, підстав та моменту їх виникнення не можуть бути однозначно сформульовані через відсутність єдиного наукового підходу до визначення поняття "юридична особа".

Перш ніж розглянути власне поняття та історичні передумови виникнення корпоративних прав та інституту корпоративного права, необхідно визначити правову природу юридичної особи, оскільки вона пов'язана з корпоративними правами. Інакше кажучи, без юридич-

ної особи неможливе існування корпоративних правовідносин. Різні теорії юридичних осіб дають можливість розглянути сутність корпоративних прав залежно від волі фізичних осіб-власників та відокремленості від неї волі юридичної особи. В даному контексті необхідно викласти окремі погляди фахівців з теорії права та цивільного права щодо поняття "фікції" та власне теорій юридичних осіб, які є передумовою виникнення та існування корпоративних прав. За Р.К.Лотфулліним, фікція – це не завжди суперечність між правом та дійсністю [10]. Фікція – це те, чого не існує в дійсності, тягне за собою визнання фікцією всього, що створено людиною, в такому випадку фікція є невід'ємним та іманентним феноменом права, що підтверджує гіпотезу неспівпа-

дання динамізму практики та його юридичного відображення. К.Маркс був прихильником теорії фікції, вважаючи що під юридичною природою слід розуміти специфічну правову маску, суть якої полягає у використанні юридичної особи для досягнення їх цілей. Згідно з позицією І.П.Грешникова, юридична особа – це абстрактна правова конструкція, що дозволяє включати різні складові до кола суб'єктів цивільного права та одержати їй статус суб'єкта права [3], [10]. Сучасні теорії юридичної особи прийнято поділяти на фікційні та реалістичні. Юридична особа як форма юридичного мислення та правового життя була створена римськими юристами в рамках жорсткої логіки, шляхом надання сили емпірії, тобто за рахунок втрати правом своєї раціональності. Юридична особа з'явилась у Стародавньому Римі у період перетворення старих патріархальних відносин. Римські юристи вперше застосували фікцію як засіб юридичної техніки для визначення юридичної особи, для позначення юридичної особи як спільноти осіб, об'єднаних спільною метою та майном. Проявом ідеї юридичної особи стало також визнання за муніципіями (міськими общинами) права на самоуправління та господарську самостійність, в своїх майнових відносинах вони отримали змогу керуватись нормами приватного права. Слід погодитись з В.Н.Карпович, яка стверджує, що встановлення фікції означає, що нові відносини, які вимагають регулювання, виникли пізніше формування системи права, тому можуть зайняти в ній місце лише шляхом прямого публічного доступу, збереження цілісності та системності права [процит.1]. Основним аргументом прибічників теорії фікції юридичної особи є неможливість колективу мати єдину волю, неможливість неживої істоти мати волю за умови факту, що закон не може закріпити неіснуючий факт. Таким чином, юридична особа є лише правовою фікцією, яка створена штучно і є абстракцією, що підтримується та регулюється нормативно-правовими актами. Юридична особа не має ані волі, ані власного інтересу – воля та інтерес належать учасникам юридичної особи, які за своєю природою мають волю [5] [12]. Римські юристи не дали визначення юридичної особи, однак застосували фікцію. Одним із перших визнав "фікцію" корпорації Папа Римський Інокентій IV, зазначивши у 1245 році, що "корпорація є безтілесною, уявленою істотою; це не що інше як фікція, що існує в людській свідомості, вигадана розумом; корпорація позбавлена волі, і тільки її члени, живі люди, мають волю та власне діють. Як безтілесна істота, вона не має здатності і волі, не може діяти сама, а тільки через своїх членів". Незважаючи на цей факт першим, хто висловив свої погляди на юридичні особи як штучні, фіктивні конструкції, можна вважати Ф.К.Савіньї, який стверджував, що людина є справжнім суб'єктом права, а юридична особа є суб'єктом права, створена засобом простої фікції. Такий суб'єкт створюється виключно з юридичною метою, тоді як носіями юридичних правовідносин залишаються єдино можливі носії правосуб'єктності – фізичні особи. Ф.К.Савіньї, який виступив дослідником історичної школи, зосередився на вивченні римського права у викладі джерел, кодифікованих Юстиніаном. Оскільки право є системою захищених законом інтересів, то законодавець дає правовий захист окремим групам людей, дозволяючи їм виступати ззовні як єдине ціле, що однак не означає створення нового суб'єкта права. У такий спосіб поєднувалась теза про фіктивність юридичної особи та визнання реальності фізичних осіб, що стоять за нею [3].

Грунтовно аргументував і відстоював теорію фікції юридичних осіб відомий німецький цивіліст Б.Віндшайд – один із головних ідеологів та авторів проекту Німець-

кого цивільного уложення, який зосередив увагу на волі особи. Б.Віндшайд вважав, що під час переходу суб'єктивного права від одного цивільного права до іншого право не зникає, а лише переходить до нового власника. Право не змінюється, але змінюється власник [процит.1]. Е.Гельдер та Ю.Біндер запропонували терію посадового й товариського майна, розглядаючи майно установи як "посадове", тобто таке, що належить правлінню, а не окремим його користувачам, підкреслюючи при цьому, що майно об'єднань вважається спільним майном всіх його членів, а не індивідуальним майном кожного з них, внаслідок чого юридична особа персоніфікується у правовому відношенні [7]. М.Паньоль, Т.Бартелемі як послідовники "теорії колективної власності" вважали юридичну особу не більше ніж засобом призначення для управління колективною власністю. Як зазначав В.П.Грибанов, суть юридичної особи вони вбачали у природі власності, що покладена в основу юридичної особи. На відміну від часткової власності, яка є різновидом приватної, колективна власність є особливим станом власності, заснованим на добровільному чи примусовому поєднанні майна. Юридична особа визначається як спосіб полегшення управління цим майном. Д.І Мейєр вважав, що теорія фікції побудована на неможливості провести чітку межу між волею учасників та волею юридичної особи. Вчений зазначав, що юридична та фізична особи є лише формою участі біологічної істоти – людини у правовідносинах, тому нехтування цим зв'язком означає нехтування принципу, що форма без змісту не існує [6]. На відміну від фікційних теорій "позитивістська теорія" не намагається пояснити суть юридичної особи. Як зазначав С.М.Братусь, згідно з позитивістською теорією майна, юридична особистість визначається як створений правопорядком центр прив'язки прав та обов'язків. Позитивісти вважають, що юридична особа – лише назва, з якою закон пов'язує певні Майкові права та обов'язки. Представники "нормативістської школи" (Г.Кельзен) розглядали юридичну особу, як штучний розумовий засіб, персоніфікацію норм, які регулюють поведінку однієї людини або багатьох людей [9]. Реалістичні теорії визнають юридичну особу реальністю, яка має власну волю, відмінну від волі та інтересів її учасників. При цьому основоположник органічної теорії" О. Гірке протиставляв юридичну особу людській особистості, розуміючи її як деяку союзню особистість, соціальний організм, відмінний від суми людей, що беруть участь у союзі [процитовано у джерелі 5]. Однак погляди даного вченого розглядаються зі значною критичною складовою через надмірне і подекуди некоректне порівняння апіорі "неживої" юридичної особи, яка не може проявляти певні психологічні та соціальні якості окремо від фізичних осіб, що є учасниками товариства. Р. Салейль, що розробив реалістичну теорію" юридичної особи, також заявляв про реальність існування юридичних осіб як особливих суб'єктів права, що втім не мають біологічної природи, воля яких є цілком відмінна від волі учасників юридичної особи, хоча й не може протиставлятися їй [12]. А.Вейль, проводячи огляд теорій юридичної особи (звичайно іменованого у французькій літературі "моральною особою"), поділяє їх на три групи: теорії фікції, теорії реальності і теорії, що заперечують корисність і необхідність поняття моральної особи. Ж.Карбоньє погоджується із реальністю юридичної особи, визнавав реальність колективних інтересів, які можна здійснити і захистити тільки через визнання різних союзів людей, об'єднаних цими інтересами, суб'єктами права. «В силу інстинктивного антропоморфізму» зазначені колективні утворення уподібнюються індивідам, стають моральними особами. "У даний час, – писав Карбоньє, – існує право моральних осіб, яке перевищує по широті і ба-

гатству право осіб фізичних". За силою інстинктивного антропоморфізму зазначені колективні утворення є аналогічними індивідам, різницею виступає колективність прийняття рішення та втілення його в життя [4] [процитовано у джерелі 8].

Вважаю необхідним докладніше розглянути погляди О.Гірке на реальність юридичної особи, оскільки його погляди розкривають зміст корпоративних прав учасників юридичної особи. У працях О. Гірке вперше була здійснена спроба аналізу взаємовідносин між юридичною особою та її членами (корпоративні правовідносини), правове становище органів юридичної особи, умови їх діяльності, відмінності органів від представників.

Зокрема, автором було обґрунтовано, що юридична особа – не біологічна, а соціальна реальність, а отже вона може набувати та надавати права так само, як і приймати на себе зобов'язання. Причому, це ніяк не пов'язано із волею учасників юридичної особи окремо, але лише за наявності згоди та поєднання корпоративних прав, що є запорукою та доказом того, що колективна воля юридичної особи не є тотожною волі фізичних осіб учасників. Саме корпоративні права є обов'язковою передумовою вираження волі юридичною особою. Фактично воля юридичної особи є опосередковано вираженою волею фізичних осіб, однак прямого взаємозв'язку в даному випадку немає. Більше того, воля юридичної особи може суперечити волі фізичної особи-учасника, якщо ця особа є міноритарієм та не має достатньої кількості корпоративних прав [4] [5] [11].

У рамках радянської цивілістики виділилися такі теорії походження юридичної особи як "теорія колективу", "теорія держави" та "теорія директора". Відповідно до цих теорій, за кожною державною організацією стоять соціалістична держава як єдиний власник усього фонду державної власності, і очолений відповідальним керівником колектив працівників та службовців даної юридичної особи яка виконує завдання, покладені на неї державою.

Подібні погляди висловлювали С.Н.Братусь, О.С. Иоффе, Ю.К. Толстой, В.П.Грибанов. Вказана концепція мала законодавче закріплення в радянській практиці. "Теорія держави", розроблена С.І.Асканазієм, ґрунтується на положенні про те, що за кожним державним підприємством стоїть власник його майна, сама держава. В даному випадку, людський субстрат не має великого значення, оскільки джерелом волі державної юридичної особи є держава. "Теорія директора" (Ю.К.Толстой) виходить з того, що головною метою наділення організації правами юридичної особи є забезпечення можливості її участі в цивільному обороті. Саме директор уповноважений діяти від імені держави, тому він і є основним носієм юридичної особистості державної юридичної особи. О.О Красавчиков вважав, що юридична особа є правовим способом визначення певних суспільних відносин людей, об'єднаних єдиною метою. Організація – це певне утворення та система істотних соціальних взаємозв'язків [7].

На сучасному етапі досліджень правової природи юридичної особи можна визначити В.І.Борисову. Вчена стверджувала, що стосовно фікції юридичної особи не можна ототожнювати її з припущенням чи вигадкою. Законодавець застосовує такий засіб, що об'єктивно існуючі організації підводяться під умовну правову форму. В.І Борисова зазначала, що починаючи з XIX ст. в європейській правовій науці стосовно сутності АТ загальне визнання одержала договірна теорія, засновниками якої вважаються французькі вчені Дома і Потье, які виходили з того, що в основі діяльності будь-якого АТ

лежить згода засновників про об'єднання своїх зусиль заради досягнення спільної мети.

Але вже сьогодні сутність АТ пояснюють з позицій "неодоговірної" теорії, відповідно до якої в основі створення АТ лежить установчий договір, який і обумовлює створення саме цієї юридичної особи [2].

Вважаємо, що теорія фікції юридичної особи є більш обґрунтованою та прийнятною в умовах сучасного українського законодавства. Шляхом застосування методу формальної логіки можна визначити, що існування юридичної особи та, відповідно, корпоративних прав неможливе без участі фізичних осіб, оскільки юридична особа не має ані власного розуму, ані власної волі, що є передумовою його відокремлення від фізичних осіб – засновників/учасників. Більше того, корпоративне право в контексті юридичної особи не може існувати без власного суб'єкта і навіть якщо взяти до уваги, що юридичні теж особи можуть володіти корпоративними правами, ми все ж вимушені визнати, що корпоративними правами володіють фізичні особи, які власною волею створили юридичну особу та набули корпоративних прав. Саме неможливість відділення корпоративних прав від фізичних осіб-власників дає нам підстави стверджувати про домінування в українському праві теорії фікції юридичної особи [1].

Здійснивши аналіз наукових поглядів фахівців теорії права та цивільного права, навівши власні аргументи щодо сутності юридичної особи, можемо зробити такі висновки:

1. У статті проаналізовані існуючі теорії юридичної особи (теорія фікції, теорія реальності юридичної особи, теорія відокремленого майна), і визначено, що юридичну природу корпоративних прав неможливо з'ясувати без розгляду сутності юридичної особи, зокрема, визначення та розмежування волі осіб-засновників (учасників) юридичної особи та самої юридичної особи.

2. Обґрунтоване фактичне визнання в українській системі права теорії фікції юридичної особи.

3. В сучасних дослідженнях мало уваги приділено дослідженню залежності корпоративних прав від сутності юридичної особи, та впливу волі юридичної особи на виникнення та реалізацію корпоративних прав у цивільно-правовому аспекті.

Список використаних джерел

1. Архипов С.И. Сущность юридического лица // Правоведение. – 2004. – С. 71–87.
2. Борисова В.І. Теорії сутності юридичної особи: історія і сучасність // Вісник Академії правових наук 4(27). – ст.117.
3. Грешников И. П. Субъекты гражданского права: юридическое лицо в праве и законодательстве. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 331 с.
4. Суворов Н.С. Об юридических лицах по римскому праву [Текст] / Н.С. Суворов. – М. : Статут, 2000. – 299 с. (Классика российской цивилистики).
5. Кравчук В.М. Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики К.: Істина, 2005. – 720 с.
6. Козлова, Н. В. Правосубъектность юридического лица / Н. В. Козлова. – М. : Статут, 2005. – 476 с.
7. Кузнецов В.Н. Французское неогельянство. – М., 1982.
8. Кельзен Г. Чистое учение о праве и аналитическая юриспруденция. Перев. с англ. А.А. Краевского // Российский ежегодник теории права. № 2. 2009. СПб., 2011. С. 432-453.
9. Лотфуллин Р.К. Юридические фикции в гражданском праве / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.03 – гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право. – Москва, 2008. – 28 с.
10. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории "хозяйственного права".
11. Маньковский И.А. Теории сущности юридического лица: история развития и современные научные подходы // Российский юридический журнал. 2010. № 4. С. 117–126.

Надійшла до редколегії 10.11.15

В. Сазонов, асп.
Київський університет права НАН України, Київ, Україна

КОРПОРАТИВНІ ПРАВА С ТОЧКИ ЗРЕННЯ ТЕОРІИ ФІКЦІИ И РЕАЛЬНОСТИ ЮРИДИЧЕСКОГО ЛИЦА.

Статья рассматривает природу корпоративных прав с точки зрения теории фикции и теории реальности юридических лиц. Автором рассмотрен исторический аспект соотношения понятий юридического лица и корпоративных прав участников юридических лиц, понятия фикции юридического лица в римском частном праве и подходов к определению корпоративных прав исходя из теории фикции и реальности юридического лица.

Ключевые слова: корпоративные права, фикция, юридическое лицо, участники общества.

V. Sazonov, aspirant
Kyiv University of law of National academy of sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

CORPORATE RIGHTS DUE TO THE THEORY OF OF FICTION AND REALITY OF LEGAL PERSON.

The article observes the essence of corporate rights due to the theories of fiction and reality of legal person. Author has covered historical aspect of correlation of legal person and corporate rights of shareholders, the definition of legal person according to the Roman law and approach to the definition of corporate rights according to the theory of fiction and reality of legal person.

Key words: corporate rights, fiction, legal person, company participants

УДК 349.422.3

В. Поліщук, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ПИТАНЬ САДІВНИЦТВА У ДОКТРИНІ АГРАРНОГО І ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

У статті автором узагальнено основні наукові дослідження вчених в сфері здійснення садівництва. Також встановлено, що в українському законодавстві відсутнє поняття промислового садівництва. Здійснено розмежування індивідуального та колективного садівництва від промислового садівництва. Встановлено, що в Україні не проводились комплексні дослідження аграрного та земельного регулювання здійснення промислового садівництва.

Ключові слова: садівництво; індивідуальне садівництво; колективне садівництво; промислове садівництво; земельні ділянки для садівництва; продукція садівництва.

Садівництво є однією із традиційних сільськогосподарських галузей України, розвиток якої ґрунтується, перш за все, на досить сприятливих ґрунтово-кліматичних умовах для вирощування більшості плодівих та ягідних культур, традиціях населення, його великих особистих потребах у цінних продуктах харчування, а галузі переробки – в сировині.

Після здобуття незалежності України, започаткування земельної і аграрної реформи в Україні проводяться дослідження правових проблем реформування відносин власності на землю, землекористування, майнових відносин у сільському господарстві та поєднаних з ним галузях агропромислового виробництва, здійснення виробничо-господарської діяльності, внаслідок чого у сучасній доктрині земельного та аграрного права сформульовані теоретичні висновки і практичні рекомендації, які становлять методологічну і теоретичну основу для подальшого проведення наукових пошуків з правових питань використання землі, майна, праці, фінансових і кредитних ресурсів тими чи іншими товаровиробниками господарської діяльності з питань виробництва, переробки, зберігання і реалізації сільськогосподарської продукції, включаючи й сферу виробництва плодовоовочевої продукції.

Дослідженням земельних, аграрних та екологічних питань займалися такі вчені як: В.І. Андрейцев, Г.І. Балюк, А.П. Гетьман, В.М. Єрмоленко, І.І. Каракаш, Т.О. Коваленко, М.В. Краснова, П.Ф. Кулинич, А.М. Мірошніченко, В.Л. Мунтян, В.В. Носік, А.М. Статівка, В.Ю. Уркевич, Федорович, Ю.С. Шемшученко, М.В. Шульга, та інші.

Певну наукову цінність для проведення наукових досліджень з питань правового регулювання суспільних відносин у сфері виробництва сільськогосподарської плодовоовочевої продукції становлять праці радянських вчених юристів, які досліджували правові питання садівництва в умовах державно-політичної і економічної системи в Українській РСР, зокрема, пра-

ці І.М. Козиря, О.П. Коцюби, В.І. Леушина, І.М. Миронця, І.О. Середи, та інших.

Проведений автором моніторинг дисертаційних досліджень, монографій, наукових статей, тез доповідей на наукових конференціях та інших форумах показує, що упродовж останніх 10 років значно активізувались наукові пошуки з питань правового регулювання виробництва сільськогосподарської продукції рослинного походження, тваринного походження, виробництва продукції сільського господарства в умовах участі України у СОТ, диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників, забезпечення якості сільськогосподарської продукції, публічно-приватного партнерства у аграрних і земельних відносинах, внаслідок чого для теорії земельного і аграрного права зроблені важливі висновки та рекомендації, які можуть бути покладені в основу наукових досліджень правових проблем промислового садівництва в Україні.

Дослідженню тих чи інших питань товарного сільськогосподарського виробництва, зокрема і садівництва, присвячені праці наступних науковців-правників: С.І. Бугери, Х.А. Григорєва, П.Ф. Кулинич, Є.М. Кутіна, Т.В. Курман, В.М. Корнієнко, Г.С. Корнієнко, О.П. Коцюби, І.М. Кульчий, В.І. Лебідь, С.І. Марченко, Р.О. Машукова, В.В. Панченко, Л.І. Поліщук, Я.О. Самосонов, Д.В. Саннікова, В.П. Станіславського, О.М. Туєва, М.М. Чабаненко, Д.С. Піддубної, та інших.

Що стосується промислового садівництва, то дослідженням даного виду садівництва присвячені роботи наступних вчених-економістів: О.Ю. Єрмакова, А.М. Кандиби, В.А. Рульєва, О.М. Шестовалю, П.Г. Шитта, А.І. Шумейка та інших.

Не дивлячись на наявні позитивні результати у наукових розробках загальних і конкретних проблем аграрного та земельного права, у аграрно-правовій науці недостатньо дослідженими залишаються актуальні проблеми правового регулювання суспільних відносин у сфері товарного сільськогосподарського виробництва плодовоовочевої продукції.

У зв'язку із зміною соціально-економічних та правових умов господарювання, проведенням аграрної та земельної реформи, вступом України до Світової організації торгівлі та необхідності адаптації національного земельного та аграрного законодавства до вимог Європейського Співтовариства, перед наукою земельного права постає завдання провести комплексний аналіз стану та тенденцій правового забезпечення промислового садівництва.

Відсутність чіткого законодавчого та доктринального визначення поняття промислового садівництва та відсутність досліджень зазначеного питання в юридичній літературі зумовлюють необхідність з'ясування істотних ознак та формулювання на їх основі поняття промислового садівництва. Адже до того часу поки немає наукового визначення того чи іншого терміну, немає й чіткого розуміння його сутності, відсутній критерій розрізнення одних предметів від інших.

Варто відзначити, що вчені правники у своїх працях не оперують поняттям "промислове садівництво" на відміну від своїх колег вчених економістів.

Так в юридичній літературі, садівництво з урахуванням його соціально-економічної ролі розглядається як додаткове джерело отримання сільськогосподарської продукції [1, с.12].

Як вважає Є.М. Кутін, садівництво покликане задовольняти потреби сім'ї робітника чи службовця в сільськогосподарських продуктах. Разом з тим розкриваючи сутність садівництва, інколи відмічають, що це активне, виробниче використання вільного часу. За радянських часів значення садівництва зводилося до важливого додаткового джерела виробництва фруктів та ягід у місцях, найбільш потребуючих цих харчових продуктів. Але в той же час існувала й інша думка, згідно з якою, мета садівництва полягала не тільки в задоволенні потреб садоводів-робітників і службовців у плодах та ягодах, а й організація відпочинку цих осіб та членів їх родин [1, с. 26].

Пізніше радянська юридична наука визнавала садівництво в якості форми спілкування із природою, яка сприяє укріпленню здоров'я, продовження активного періоду життя людини. Спільний відпочинок і праця всіх членів сім'ї на садових ділянках, а також спільна робота членів товариства і їх сімей із благоустрою сприяла укріпленню сім'ї, розвитку почуття колективізму [2, с. 35].

Досліджуючи поняття цільового призначення земельної ділянки для садівництва громадян, Д.В. Санніков підсумовує, що земельні ділянки для садівництва мають специфічне цільове призначення. Воно обумовлене особливим характером використання таких земельних ділянок, а саме для вирощування рослинницької сільськогосподарської продукції – плодів та ягід. Крім того, використання садових земельних ділянок має на меті відпочинок особи, яка його використовує, та членів родини цієї особи. Аналіз законодавства, яке регулює відносини, що викають з приводу використання земельних ділянок для садівництва дозволяє зробити висновок, що цільове призначення садових земельних ділянок умовно можна поділити на основне та додаткове. До основного відноситься закладання багаторічних плодкових насаджень та вирощування сільськогосподарських культур. Додатковим цільовим призначенням є зведення необхідних будинків та господарських споруд. Варто зауважити, що законодавство не закріплює конкретного переліку багаторічних плодкових насаджень і сільськогосподарських культур, що можуть вирощуватися громадянами на садових ділянках, і не встановлює норм виробництва сільськогосподарської продукції з одиниці площі на земельній ділянці для садівництва [3, с. 377].

На думку Д.В. Саннікова, садівництво відноситься, перш за все, до сфери сільськогосподарського виробництва, та є одним із різновидів сільськогосподарської діяльності, яка пов'язана із вирощуванням рослинницьких сільськогосподарських культур. Але такий вид діяльності тісно пов'язаний з використанням відповідних земельних ділянок. Більше того, без використання земельної ділянки вирощування сільськогосподарської продукції взагалі неможливе. Садова сільськогосподарська продукція, отримана в процесі здійснення садівництва, використовується, в основному, в якості продуктів харчування сім'ї садовода.

Під поняттям садівництва, Д.В. Санніков, вважає, що це особливий вид діяльності людей із використання земель сільськогосподарського призначення для вирощування саду, а саме: закладання багаторічних насаджень, вирощування сільськогосподарських культур із використанням сільськогосподарської праці, яке здійснюється з метою задоволення потреб особи-землекористувача та членів її родини в продуктах харчування (плодах та ягодах), реалізації вільного часу, та трудово-го виховання [4].

Що стосується надлишків продукції садівництва, то в ст. 22 Земельного Кодексу України не передбачається виробництво товарної сільськогосподарської продукції на садових земельних ділянках, тобто така продукція призначена для особистого вживання громадян, а доля надлишків такої продукції вирішується садоводом, оскільки законодавство не містить з цього приводу ніяких приписів.

П.Ф. Кулинич досліджуючи правові питання садівництва, робить загальну характеристику прав та обов'язків громадян на земельні ділянки для садівництва, визначає склад земель для садівницьких товариств та правовий статус садівницького товариства а також розглядає відмінності у правовому режимі садівницьких товариств та дачних земельних ділянок громадян. Автор розмежовує землі для садівництва громадян та землі садівницького товариства, як юридичної особи. Зокрема, досліджує організаційно – правову форму таких садівницьких товариств, та робить висновок про відсутність правового забезпечення створення та діяльності садівницьких товариств. П.Ф. Кулинич розглядає здійснення садівництва у двох формах: індивідуальне садівництво та колективне садівництво [5].

При аналізі співвідношення індивідуального і колективного садівництва деякі автори оперують поняттям неколективне садівництво. Наприклад О.П. Коцуба отожднює з індивідуальним та розуміє його як таке садове землекористування громадян, коли кожен землекористувач самостійно обробляє землю відокремлено від інших громадян, але не виключається можливість допомоги членів родини користувача. Автор доводить, що в такому випадку доцільніше застосувати термін "роздільне садівництво". Там же йдеться про те, що це дозволить садове землекористування громадян як вид виробничої діяльності визначити одним терміном – садівництво, а в наступному розмежувати відношення садівництва на два основних підвиди: а) садове роздільне користування; б) садове колективне землекористування [4, с. 34].

В Монографії "Особливості використання і охорони земельних ділянок для садівництва громадян" Д.В. Санніков визначає поняття садівництва та відокремлює його від ведення особистого селянського господарства, городництва, ведення фермерського господарства та інших видів використання земель сільськогосподарського призначення. Тут же, при визначенні поняття садівництва, автор розглядає його як індивідуальне та колективне.

Р.О. Машуков досліджуючи національне законодавство у сфері регулювання правовідносин власності за участю садівницького товариства та його членів не оперує поняттям індивідуальне садівництво. Автор відзначає, що з переходом України до ринкових відносин суттєво змінилися виконувані садівницьким товариством соціальні функції та мета їх створення. Зокрема, функції забезпечення членів садівницького товариства сільськогосподарською продукцією для особистого вжитку, ведення членами садівницького товариства господарської чи підприємницької діяльності в її межах вже не є для них головними. Натомість функція відпочинку та оздоровлення на землі виходить на перший план в умовах погіршення якості екологічного стану міст та їх урбаністичного навантаження [6].

На сьогоднішній день у громадян є більш важливі заняття, крім того, як вважає журналіст К. Крилов, усі садові товариства розташовані віддалено від населених пунктів і їх подальше використання не є доцільним [7].

Отже можна зробити висновок, що індивідуальне та колективне садівництво не є підприємницькою діяльністю, так як вид її здійснення не передбачається отримання прибутку, а основною метою, є саме особистий характер споживання плодів, ягід, овочів садоводами та їх сім'ями.

У науці земельного та аграрного права досліджувались правові питання садівництва у контексті здійснення права громадян на земельні ділянки для індивідуального та колективного садівництва. Водночас правові питання ведення товарного, або промислового виробництва у сфері садівництва як галузі сільського господарства не приділялось належної уваги.

Що стосується промислового садівництва, то тут, основною метою здійснення такого виду діяльності є перш за все досягнення певного економічного результату, а саме отримання прибутку та забезпечення населення якісною продукцією садівництва.

Значення та місце розвитку садівництва в системі аграрних наук базується на необхідності повноцінного та якісного продовольчого забезпечення населення плодовою продукцією. Важливість споживання плодів зумовлюється наявністю в них значної кількості вітамінів, без яких людина не може існувати.

Кінець XIX ст. для садівництва вважається визначальним. Оскільки саме в цей період розпочинається розвиток науки за напрямом плодівництва та економіка садівництва. Серед фундаторів з ряду питань економіки садівництва XIX – XX ст. виділяються дослідження Л.П. Симирика, Д.Ф. Чухна, П.Г. Шитта, В.В. Юришина, а серед сучасників особливо цінними є наукові розробки О.Ю. Єрмакова, В.А. Рульєва, О.М. Шестопаля, А.І. Шумейка.

У своїх працях Л.П. Симиренко, особливе місце відводив питанням економічної ефективності та доцільності промислового виробництва плодової продукції, організації садівництва в різних категоріях господарств, проблемам торгівлі, взаємовідносинам між операторами ринку, особливо товаровиробниками та оптовими торговцями. Налагодження каналів збуту, розвитку ринку плодів тощо. Відмічав важливість довгострокового кредитування для розвитку промислового садівництва, конкурентоспроможності продукції на європейському рівні (за якістю, трудомісткістю, матеріаломісткістю вітчизняні плоди не повинні поступатися європейським), розвитку кооперації дрібних власників садів. З огляду на те, що в дореволюційний період економіка промислового садівництва базувалась на законах класичної ринкової економіки, варто відзначити, що ці наукові дослідження є актуальними і донині, коли в країні продов-

жують формуватися, подібно до більшості країн світу, ринкові відносини [8, с.72].

Варто відзначити, що П.Г. Шитт розмежовував виробників плодів на дві категорії – великі власники та селяни. В основу розвитку промислового садівництва він ставить задоволення потреб населення плодами та підвищення рівня споживання. Тому особливу увагу приділяє дослідженню попиту, пропозиції, цінової ситуації, зовнішньої торгівлі. Він доводить важливість і необхідність агропромислової інтеграції у промислового садівництва, що частково би розв'язало проблеми швидкого збуту плодової продукції [8, с.72].

Починаючи з 90-х років, коли Україна зробила перший крок до ринкової економіки, з'явилося ряд наукових праць щодо формування, ефективного функціонування та розвитку садівницької продукції та його інфраструктури. Постало питання не лише розширення промислового вирощування плодів і ягід, а насамперед ефективного збуту цієї продукції. Важливе місце у розвитку промислового садівництва посідають праці О.М. Шестопаля, який у своїх працях досліджував питання щодо відтворення та продуктивного використання багаторічних насаджень, зокрема, опрацювання, а пізніше удосконалення методики економічної та енергетичної оцінки типів плодоягідних насаджень, помологічних сортів.

І.А. Сало, досліджуючи державне регулювання розвитку ринку плодів відзначає, що у процесі формування економічних відносин суспільства, принципи яких мають забезпечувати взаємозв'язок виробництва і споживання, оцінку вартості результату праці кожного окремого товаровиробника та створювати умови ефективного виробництва виявилось, що альтернативи поєднання ринкового та державного механізмів немає. Однак залишилося ряд невирішених проблем у розвитку вітчизняного ринку плодів, зокрема: недостатній розвиток інфраструктури, неефективність функціонування промислового сектору, не реалізований експортний потенціал, комерціалізація збуту за непрозорими каналами, низький рівень споживання та якості плодів тощо[9].

Ситуація що склалася на ринку плодів, звичайно є неприйнятною з огляду на корисність плодової продукції. З цього приводу Ф.І. Мамчур стверджує, що чим багатший раціон плодів, овочів, зелених, тим більше шансів на успішне лікування багатьох захворювань населення [10].

З наведених досліджень чітко проглядається необхідність регулювання та підтримки різних кон'юнктурних процесів на вітчизняному ринку плодів. Д.Сорос який зазначив, що ринковим силам не можна давати повної влади, оскільки вони неминуемо призведуть до хаосу в економіці та фінансах і, врешті-решт, до розпаду світової системи капіталізму [11].

Дещо схожу думку, але вже в більш ширшому розумінні, а саме в регулюванні аграрних відносин висловлює професор Статівка А.М. який зазначає, що прийняття закону "Про державне спеціалізоване сільськогосподарське підприємство" дозволило б надати рівноваги виробництву продукції рослинницького походження. У той же час тільки великі спеціалізовані господарства здатні більш ефективно застосовувати нові технології вирощування сільськогосподарських культур. І тому відмова від адміністративних методів управління економікою не означає повного усунення держави від економіки в АПК. Навпаки, державі належить реалізовувати публічні інтереси і всебічно регулювати процеси щодо їх задоволення [12, с. 31].

Важливим внеском в економіку садівництва щодо формування раціональних параметрів промислових велико товарних садівницьких підприємств, розроблен-

ня напрямів розвитку присадибного садівництва та встановлення перспективних типів, розмірів, структури та організаційно-економічних моделей фермерських господарств відзначився О.Ю. Єрмаков.

Одним із перших вчених, який розпочав комплексні дослідження формування та функціонування вітчизняного ринку плодоягідної продукції після переходу України до ринкової економіки вважається А.І. Шумейко, який висвітлював дані питання у науковій праці "Ринок фруктів та ягід". Вченим розроблені також методичні підходи оцінки прогнозних показників плодоягідної продукції в агробізнесі.

В.А. Рульєв оцінив природно-кліматичний потенціал України для великого товарного виробництва плодів і ягід, сучасний стан садівництва та перспективи його розвитку. Він опрацював модель організації маркетингової служби великих садівницьких підприємств, методичні підходи щодо врегулювання земельних та майнових відносин у садівництві [8, с. 73].

Виробництвом плодів і ягід в Україні займаються різні категорії господарств, основним серед яких є великі господарства, зокрема недержавні сільськогосподарські підприємства, держгоспи, акціонерні товариства тощо та дрібні особисті селянські господарства, садівницькі товариства і фермерські господарства.

Більшість садівницьких і виноградарських господарств у процесі роздержавлення і приватизації майна змінила форму власності, перетворились у колективні сільськогосподарські підприємства і відкриті акціонерні товариства. У державній власності залишились здебільшого виноградарські та садівницькі держгоспи-заводи.

Досвід вітчизняних та зарубіжних господарств, а також наукові дослідження показують, що великі садівницькі і виноградарські підприємства в технологічному плані мають безперечну перевагу перед дрібними, в яких надто обмежений є поле для ефективного використання техніки і прогресивних технологій.

У садівництві і виноградарстві поширені різні форми агропромислової інтеграції, зокрема, агропромислові підприємства, внутрішньогосподарські агропромислові підрозділи, міжгосподарські підприємства та міжгалузеві формування. Агропромислові підприємства – це великі садівницькі і виноградарські господарства, в яких органічно поєднуються сфери виробництва плодів, ягід та винограду з їх промисловою переробкою і зберіганням. В таких підприємствах раціонально використовуються виробничі ресурси і досягається висока ефективність галузі, оскільки без участі посередників випускається кінцевий продукт споживання. В ряді багатогалузевих господарств формуються і функціонують внутрішньогосподарські агропромислові підрозділи, які за кількісними параметрами і ефективністю галузі не поступаються агропромисловим підприємствам [13].

Як відомо, підприємницька діяльність може здійснюватися у двох організаційних формах: підприємницька діяльність зі створенням юридичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності – та підприємницька діяльність без створення юридичної особи, тобто фізичної особи – підприємця (фізична особа підприємця без створення юридичної особи). Юридичні особи – суб'єкти підприємництва, можуть діяти в різних організаційно-правових формах. Під організаційно-правовою формою юридичної особи – суб'єкта підприємництва – розуміють спосіб її внутрішньої побудови або організаційну структуру, якої не має фізична особа – підприємець. Організаційно-правових форм юридичних осіб є значно більше двох. До них відносяться господарські товариства, виробничі кооперативи, приватні підприємства тощо.

В сільському господарстві крім цих організаційних форм підприємництва функціонують фермерські господарства, приватні підприємства, виробничі кооперативи. Специфікою сільського господарства є те, що тут діють мільйони особистих селянських господарств, які не зареєстровані як підприємці, але їх діяльність часто зорієнтована не лише на задоволення власних потреб у продуктах харчування, а й на виробництво та продаж [14].

Відповідно до зазначених організаційних форм підприємництва, можна зробити висновок, що підприємницька діяльність може здійснюватися в індивідуальній та колективній формах.

Потенційно плодоягідне виробництво України в стані забезпечити як внутрішні потреби, так і виробляти садівничу продукцію на експорт. Але сучасний рівень виробництва плодів і ягід в Україні дуже низький у порівнянні із країнами розвинутого садівництва, не дивлячись на досить сприятливі умови для його розвитку. Промислове садівництво в роки реформування аграрного сектора в більшості сільськогосподарських підприємств стало збитковим.

За останнє десятиліття в загальному обсязі виробництва сільського господарства саме особисті селянські господарства зайняли домінуюче місце, оскільки в роки економічної кризи саме вони стали основним джерелом доходів і виживання сільського населення. Проте, таке домінування не можна назвати позитивним явищем, оскільки для даних господарств властиве широке застосування ручної праці, низький рівень механізації виробництва. Тому в майбутньому передбачається зменшення ролі особистих селянських господарств у сільськогосподарському виробництві [15, ст. 121].

В процесі здійснення аграрної та земельної реформ, значно зменшилась кількість державних підприємств і збільшилась – недержавних. Основною метою реформування було створення раціональних сільськогосподарських формувань ринкового типу на заміну радгоспів та колгоспів.

Ефективне формування виробництва продукції садівництва зумовлює необхідність створення економічних умов для функціонування спеціалізованих господарств різних організаційно-правових форм, поліпшення системи вітчизняної селекції та насінництва, реконструкції та модернізації переробних підприємств, розвитку кооперування та інтеграції виробників і удосконалення економічного механізму взаємовідносин з переробними і торгівельними підприємствами як гарантами реалізації вирощеної плодоягідної продукції. Економічні відносини можуть ґрунтуватись на принципах взаємовигідної кооперації чи створення інтегрованих систем. Розвиток інфраструктури ринку плодоягідної продукції повинен передбачати створення оптових ринків, аукціонів, торговельно-збутових і виробничо-торгівельних об'єднань, торговельних фірм і домів, торговельно-закупівельних підприємств тощо [16].

Таким чином, на думку О.Л. Бурлай та А.П. Бурлай незважаючи на розвиток особистих селянських та фермерських господарств, у перспективі основними виробниками товарних плодів залишаться спеціалізовані садівницькі агропромислові товариства, які матимуть оптимальну площу плодівих насаджень, власну базу зберігання продукції.

Із вищезазначеною думкою погоджується П.Г. Шитт, який розмежовував виробників плодів на дві категорії – великі власники та селяни. В основу розвитку промислового садівництва він ставить задоволення потреб населення плодами та підвищення рівня споживання.

В розробку теоретичних і методологічних засад становлення та функціонування різних форм господарю-

вання в садівництві, удосконалення внутрішньогосподарської структури підприємств, значний внесок зробили О.В.Єрмаков, В.А. Рульєв, О.М. Шестопаль, В.В. Юричишин та інші. Вчені досліджували напрями розвитку форм власності і господарювання, земельних відносин, оптимізації організаційної структури господарських формувань різних типів, розробляли рекомендації щодо вдосконалення економічного механізму їх розвитку тощо [17, с. 104].

Барабаш Л.О. аналізуючи сучасну організаційну структуру промислового садівництва країни, відзначає значну кількість різного роду господарських товариств. Переваги цієї форми підприємницької діяльності та її поширення полягають у вирішенні проблеми персоніфікації власності великих підприємств і водночас збереження цілісності майнового комплексу та організаційно-матеріальної структури. Господарські (в тому числі акціонерні) товариства найбільш пристосовані до реалізації інтеграційного процесу, інвестиційних проектів, створення спільних підприємств з іноземними інвесторами. Тому, ця форма найбільш ефективна для агропромислових об'єднань, що мають потужних зовнішніх інвесторів, якими є банки, переробні та інші промислові підприємства.

Перспективність формувань великотоварних господарств у садівництві підтверджується й досвідом зарубіжних країн. Так, площа насаджень зерняткових культур у садівницьких фермах США коливається в межах 500-1800 га, а кісточкових 600-1400 га.

У садівницьких господарствах більшості країн Західної Європи переважають невеликі площі садів та ягідників (у межах 5-20 га). Але з метою спільного використання потужної техніки, виробничих споруд, зокрема плодосховищ і холодильних камер, фермери кооперуються між собою, і на цій основі формується ефективна організаційна структура, яка набуває технологічних ознак, притаманних великим спеціалізованим підприємствам. Також, Барабаш Л.О. відзначає, що є можливість формувати в садівництві різні типи великотоварних підприємств на основі приватної власності на виробничі ресурси, а відтак і якнайповніше використовувати досвід минулого щодо формування та високоефективного функціонування спеціалізованих садівницьких структур. Про це свідчить і досвід сучасних високоприбуткових садівницьких підприємств, розміщених в різних регіонах країни. На перспективу передбачається, що основними виробниками плодів і ягід будуть великі спеціалізовані підприємства з площами насаджень 500-600 га, створені в основному за рахунок залучення значних інвестицій, в тому числі іноземних [17, с. 107].

Використання великих виробничих комплексів, указує В.П. Станіславський. Надає можливості досягти найкращих показників у виробництві продукції завдяки визначної й усталеної за багато років спеціалізації, впровадженню високої культури виробництва, налагодженому виробничому процесу [18, с. 160]. У зв'язку із цим, юристи-аграрники підкреслюють доцільність прийняття спеціалізованого законодавчого акта (закону) "Про спеціалізоване державне сільськогосподарське підприємство" який урахував би специфіку аграрного виробника. Т.В. Курман відзначає, що його прийняття свідчило б про посилення публічно-приватних засад у функціонуванні державних сільськогосподарських підприємств, які в умовах становлення ринкової економіки України знайшли б своє гідне місце серед інших товаровиробників. Зважаючи на спеціалізацію, тобто вибору напрямків здійснення виробничо-господарської діяльності державними сільськогосподарськими підприємст-

вами, держава значно впливала б на розвиток відповідної галузі виробництва [19, с. 33].

У промисловому садівницькому комплексі країни повинна вдосконалюватися система фінансово-кредитного забезпечення, запроваджуватися елементи соціального податкового регулювання інноваційної діяльності. Останнім часом розвивається та впроваджується програма по селекції, яка дасть можливість безпосередньо впроваджувати новітні технології виробництва плодів і ягід та спрямувати частину вільних коштів на наукові розробки. Розвиток приватної власності направлений на стимулювання інноваційної діяльності та сприяння масштабному впровадженню досягнень науково-технічного прогресу та інноваційних технологій. Завдяки пріоритетній направленості політики держави на розвиток великотоварного виробництва у галузі промислового садівництва значною мірою вдалося зберегти цілісність спеціалізованих садівницьких комплексів. Це також повинно сприяти впровадженню новітніх технологій у виробництво [20].

Вважається за необхідне проведення гнучкої кредитної політики в галузі промислового садівництва: застосування пільгових кредитів з відсотковою ставкою, що нижча від комерційної на 5-10%, а також використання безвідсоткових інноваційних позик. Також, доцільним є введення пільгового кредиту, який також стимулював би закладання насаджень вже освоєними технологіями. Для промислового садівництва термін повернення коштів по інноваційних кредитах, що надається на три роки, може бути більшим (5-10 років), що забезпечує окупність саду.

Основним напрямками розвитку галузі промислового садівництва є поліпшення використання матеріальної бази, забезпечення внутрішнього продовольчого ринку високоякісною садівницькою продукцією, розширенням її асортименту, вихід на зовнішні ринки, збільшення прибутку на вкладений капітал, екологічна безпека навколишнього середовища, досягнення високих стандартів споживання продукції, соціальних благ для зайнятих у галузі. Науково-технічний потенціал садівництва характеризується сукупністю трудових, матеріальних і фінансових ресурсів, які зосереджені в наукових, консультаційних, інформаційних та інших сферах для здійснення наукових досліджень і розробок, впровадження їх у виробництво з метою забезпечення науково-технічного прогресу в галузі. Основними засобами виробництва в промисловому садівництві є плодові і ягідні насадження, які функціонують протягом багатьох років. Це зумовлює необхідність та важливість створення їх на основі найновіших досягнень науково-технічного прогресу [21].

На думку О.П. Ливника, відновлення галузі промислового садівництва і розширення внутрішнього та зовнішнього ринків плодів і ягід неможливо без подальшого розвитку науково-технічного прогресу, розробки і впровадження конкурентоспроможних технологій вирощування інтенсивних швидкоплідних, високопродуктивних садів з коротким циклом їх використання. У зв'язку, з цим зростає необхідність розробки інноваційних напрямів наукових досліджень для розвитку галузі промислового садівництва, а саме: створення мало витратних високомеханізованих технологій виробництва плодів і ягід; удосконалення технологій формування і ефективного використання садів на основі основних процесів механізації; створення нових і вдосконалення існуючих технологічних процесів вирощування елітного садивного матеріалу; підбір нових сортово-прищепних комбінацій для основних плодових культур; розробка оптимальних режимів поливу на основі застосування автоматизованих

систем зрошування; розробка нових та удосконалення існуючих технологій збереження та переробки плодів і ягід, розширення асортименту продукції.

Функціонування промислового садівництва пов'язане, насамперед, з його раціональним розміщенням та спеціалізацією у відповідності до агрокліматичних умов території, близькості споживачів, переробних потужностей, гуртово-роздрібних ринків. Розміщення виробництва садівницької продукції в ринкових умовах повинно вирішуватися не тільки з урахуванням природно-кліматичних умов й раціонального використання природних ресурсів, наявності переробних підприємств і плодосховищ, ринкового попиту на плодіву продукцію, та передбачати створення роздрібних й гуртових ринків, агроторгових домів, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, тобто ринкової інфраструктури [22].

Отже резюмуючи вищесказане, можна зробити висновок, що колективне та індивідуальне садівництво, перш за все, має на меті задоволення власних потреб садовода плодоягідною продукцією, тоді як промислове садівництво, має на меті отримання прибутку та задоволення потреб населення в плодово-ягідній продукції.

Також варто відзначити, що в Україні не проводились комплексні дослідження аграрного та земельного регулювання здійснення промислового садівництва. Так в науці не досліджено поняття та ознаки, правові форми та механізми здійснення промислового садівництва, що негативно впливає на стан законодавчого забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції, зокрема плодово-ягідної продукції. Враховуючи необхідність адаптації національного аграрного та земельного законодавства до вимог ЄС необхідно переглянути наукові підходи до правового регулювання здійснення промислового садівництва.

Аналіз наукових досліджень показує, що в Україні за останні 25-років в науці земельного та аграрного права досліджувались питання використання земель сільськогосподарського призначення та інших речових прав для ведення в основному індивідуального та колективного садівництва. Не дивлячись на той факт, що промислове садівництво не було предметом комплексного дослідження в науці аграрного та земельного права, даний вид діяльності активно досліджується вченими-економістами.

В сучасних ринкових умовах економіки, промислове садівництво стрімко розвивається, хоча і без достатнього врегулювання комплексу суспільних відносин у сфері промислового садівництва нормами аграрного, земельного, цивільного, фінансового, податкового, банківського та іншого законодавства, що негативно впливає на розвиток галузі.

Список використаних джерел

1. Леушин В.И. Правовые отношения // Теория государства и права: Учебник для вузов / под. ред. проф. В.Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Издательство НОРМА, 2002. – 335 с.

В. Полищук, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ИЗУЧЕНИЕ ПРАВОВЫХ ВОПРОСОВ САДОВОДСТВА В ДОКТРИНЕ АГРАРНОГО И ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА УКРАИНЫ

В статье автором обобщены основные научные исследования ученых в сфере осуществления садоводства. Также установлено, что в украинском законодательстве отсутствует понятие промышленного садоводства. Осуществлено разграничение индивидуального и коллективного садоводства от промышленного садоводства. Установлено, что в Украине не проводились комплексные исследования аграрного и земельного регулирования осуществления промышленного садоводства.

Ключевые слова: садоводство; индивидуальное садоводство; коллективное садоводство; промышленное садоводство; земельные участки для садоводства; продукция садоводства.

2. Козырь И.М. Правовое регулирование личных подсобных хозяйств граждан / Козырь М.И. – М.: Знание, 1981. – 64 с.

3. Санніков Д.В. Поняття цільового призначення земельних ділянок для садівництва громадян / Д.В. Санніков // Форум права. – 2009 № 2. С. 375-378 / електронний ресурс/. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm 2009_2_59.pdf.

4. Санніков Д.В. особливості використання і охорони земельних ділянок для садівництва громадян: [Монографія] / Під заг. ред. проф. М.В. Шульги / Д.В. Санніков. – Харків: Вид-во "ФІНН", 2010. 160 с.

5. Кулинич П.Ф. Земля для садівництва: правові питання / Юридичний вісник України № 15 (16 – 22 квітня 2005 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ts.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=240684&base=1 – Назва з екрану.

6. Машуков Р.О. Право власності садівницького товариства та його членів : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Машуков Р.О. ; Нац. юрид. акад. України Інститут держави і права – К., 2010. – 20 с.

7. Кулинич П.Ф. Землі сільськогосподарського призначення // Земельний кодекс України: коментарий под. ред. Гетьмана А.П. Шульги М.В. – Х.: ООО Одисей, 2002. – 600 с.

8. Розвиток економічної науки садівництва / І. А. Сало // Агроінком : науково-практичне видання. – 2013. – № 1/3. – С. 71-73.

9. Сало, І.А. Державне регулювання розвитку ринку плодів. Науковий вісник НУБІП України, 2011. – 168. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/13100/1/11sia.pdf>.

10. Мамчур Ф.І. Овочі і фрукти в нашому харчуванні / Мамчур Ф.І. – Ужгород: Карпати, 1988. – 201 с.

11. Могильний О.М. Державне регулювання аграрного виробництва в період трансформації економіки / Могильний О.М. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 430 с.

12. 20. Статівка А.М. Державне регулювання продовольчого ринку України в сучасних умовах / А.М. Статівка // Право України. – 2001. – № 10. – с. 29-32.

13. Організація садівництва і виноградарства, Особливості організації промислового садівництва і виноградарства. Типи підприємств. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroua.net/economics/documents/category-117/doc-181/> – Назва з екрану.

14. Андрійчук В.Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу: підручник / В.Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2013. – 779 с.

15. Бурляй О. Л. Організаційно-правові форми підприємництва в галузі садівництва / О. Л. Бурляй, А. П. Бурляй // Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. Сер. : Економічні науки. – 2013. – № 11. – С. 125-131. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vkhnaeu_ekon_2013_11_19.pdf.

16. Економіка та організація промислового садівництва України / О.М. Шестопаль, В.А. Рульєв, П.В. Кондратенко та ін. за ред. О.М. Шестопалья. – К.: ННЦ ІАЕ, 2010. – 334 с.

17. Барабаш Л.О. Формування ефективних організаційних структур у промисловому садівництві / Барабаш Л.О. // Збірник наукових праць ВНАУ. № 1 (56) Том. 4, 2012 р., ст. 103-107.

18. Станіславський В.П. Правове регулювання насінницької діяльності в Україні / Валерій Петрович Станіславський. – Х.: Право, 2006. – 160 с.

19. Курман Т.В. Правовое обеспечение хозяйственной деятельности государственных сельскохозяйственных предприятий / Татьяна Викторовна Курман. – Х.: СГД-ФП Чальцев А. В., 2006 – 206 с.

20. Гайдуцький П.І. Про основні засади реформування системи державної підтримки сільського господарства та сільської території / А. П. Гайдуцький // Економіка АПК. – 2005. – №11. – С. 68-72.

21. Лівник О.П. Напрями інноваційного розвитку садівництва Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/2011/02/125.pdf> – Назва з екрану.

22. Новак, Н. П. Підвищення ефективності розвитку промислового садівництва [Текст]: автореферат канд. екон. наук, спец.: 08.00.03 – економіка та управління національним господарством / Н. П. Новак. – Полтава: Полтавська держ. аграр. акад., 2011. – 20 с.

Надійшла до редколегії 15.11.15

V. Polishchuk, graduate student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

RESEARCHING OF THE LEGAL ISSUES OF HORTICULTURE WITHIN THE LEGAL DOCTRINE OF THE AGRICULTURAL AND LAND LAW OF UKRAINE

The author summarizes the basic research made by legal scientists in the field of horticulture. Through the monitoring of dissertations, monographs, scientific articles, abstracts of scientific conferences and other forums, the author shows that over the last ten years, the scientific research of the legal regulation of the producing of agricultural products of vegetable origin has become more active. Despite the current positive results in the scientific research of the general and specific issues of agricultural and land law, the actual problems of the legal regulation of social relations in the field of commercial agricultural producing of fruits and vegetables remain insufficiently studied.

In the field of agricultural and land law, the legal issues of horticulture have been researched in the context of the citizen's right to land for purposes of individual or collective gardening. However, the legal issues regarding the conducting of commercial or industrial horticultural production as a branch of agriculture have been neglected. In this work, the author has made a delineation between individual and collective horticulture from industrial horticulture. It was found that collective and individual horticulture were primarily intended to meet the individual producer's need for fruit products, while industrial horticulture is aimed at profit and meeting the needs of the population for fruit and berry products.

The absence of a clear legislative or doctrinal definition of industrial horticulture, and the lack of research on these issues in the legal literature, dictate the need for clarifying the essential features and formulating a definition of industrial horticulture based on these features. Since there is no scientific definition of this term nor a precise understanding of its essence, there are no clear criteria for distinguishing it from other subjects.

Key words: horticulture; individual horticulture; collective horticulture; industrial horticulture; land for horticulture; gardening products.

УДК 347.45/47

Л. Гриник, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЗМІНА КРЕДИТНОГО ДОГОВОРУ У ЗВ'ЯЗКУ З ІСТОТНОЮ ЗМІНОЮ ОБСТАВИН

В статті розглядаються наукові підходи щодо зміни кредитного договору, розкривається суть понять "істотне порушення договору" та "істотна зміна обставин", проаналізовано чинне законодавство та судова практика щодо зміни кредитного договору у зв'язку з істотною зміною обставин.

Ключові слова: кредитний договір, істотна зміна обставин, істотне порушення договору, зміна кредитного договору у зв'язку з істотною зміною обставин.

Актуальність проблематики. Останніми роками стрімко зростає кількість договірних зв'язків в економічному середовищі України та міжнародній торгівлі, що пов'язано із запровадженням нових принципів цивільного права, розвитком різноманітних договірних форм та конструкцій, укладанням як поіменованих, так і непоіменованих цивільно-правових договорів. Тому важливим є дослідження, формулювання і застосування нових підходів до цивільно-правового регулювання інституту договору взагалі, та, зокрема, кредитного договору, процедури його укладання, зміни та розірвання. В сучасних ринкових умовах інститут кредитування набув значного поширення. Практика свідчить про укладання кредитних договорів як в національній, так і іноземній валюті. Кредитний договір слугує підставою виникнення кредитних відносин між кредитором та позичальником.

Мета даної статті полягає в комплексному аналізі норм чинного законодавства щодо зміни кредитного договору у зв'язку з істотною зміною обставин, дослідження понять "істотне порушення договору" та "істотна зміна обставин", виокремлення існуючих проблем, пов'язаних із зміною кредитного договору, а також пошук шляхів їх вирішення, які виникають при практичному застосуванні норм цивільного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно відмітити, що не зважаючи на те, що окремі науковці досліджували укладання, зміну та розірвання договору в Україні, деякі питання, пов'язані, зокрема, із зміною договору, залишилися мало дослідженими. Дослідженню проблематики укладання, зміни, припинення цивільно-правових договорів приділяли частково свою увагу в наукових розробках М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, Н.С., В.М. Косак, Кузнєцова, В.В. Луць, Майданик Р.А., З.В. Ромовська, М.М. Сібільов та інші. Питання про зміну договору у зв'язку з обставинами, що істотно змінилися, в різний час досліджувалося в цивілістичній літературі. Зокрема, даному питанню приділяли увагу М.М. Агарков, М.І. Брагінський, Т.В. Боднар, В.С. Мілаш та інші.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що в юридичній літературі відсутнє чітке визначення понят-

тя зміни договору, хоча воно широко використовується в працях дослідників проблем цивільного права, законодавстві та судовій практиці. В це поняття вкладається різний зміст, а його вираження часто здійснюється різними термінами. Цивільний кодекс України [1] (*далі – ЦК України*) не розкриває поняття зміни ні цивільного договору взагалі, ні окремих його видів, зокрема, зміни кредитного договору. Є ст. 651, яка визначає підстави для зміни або розірвання договору, ст. 652, яка говорить про зміну або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин та ст. 653, яка закріплює правові наслідки зміни або розірвання договору. Під зміною кредитного договору необхідно розуміти нормативно визначену послідовність дій, які вчиняють сторони (кредитодавець та позичальник) в порядку, передбаченому чинним законодавством на основі підстав, погоджених сторонами при підписанні кредитного договору, чи передбачених законодавством. Зміна кредитного договору проявляється у діях сторін, заснованих на їх домовленості або положеннях нормативно-правових актів, предметом яких є часткова чи повна зміна умов договору на майбутнє, їх доповнення або відміна дій. В окремих випадках одна із сторін може змінити договір самостійно. Проте, в основі таких односторонніх дій повинна бути правова норма або попередня домовленість сторін про надання одній з них права змінити такий договір без додаткового погодження з іншими його учасниками. Зміна кредитного договору є дією (діями), спрямованою на зміну цивільних прав і обов'язків його сторін. Тобто, правила ст.ст. 651-654 ЦК України не поширюються на домовленість про зміну кредитного договору з особою, яка не є його стороною.

Проаналізувавши норми ЦК України, можна сказати, що законодавець доволі стримано ставиться до закріплення на законодавчому рівні підстав для зміни договорів окремих видів, що являється логічним наслідком принципу свободи договору, закріпленого у ст. 627 ЦК України. Так як сторони, відповідно до ст. 6 ЦК України є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, звичай

ділового обороту, вимог розумності та справедливості, то вони так само вільні за взаємною згодою змінити такий договір, якщо звісно законодавством не передбачені обмеження чи заборона такої зміни.

Сторони, як правило, самостійно, за взаємною згодою, без судового втручання, можуть внести будь-які зміни до договору, враховуючи імперативні приписи закону, якщо такі передбачені.

Відповідно до ст. 652 ЦК України у разі істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору, договір може бути змінений або розірваний за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або не випливає із суті зобов'язання. **Зміна обставин є істотною**, якщо вони змінилися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах. В даному випадку мова йде про те, що зміна обставин є настільки суттєвою, що підриває саму основу зобов'язання, мету, заради якої укладався договір. Якщо сторони не досягли згоди щодо приведення договору у відповідність з обставинами, які істотно змінилися, або щодо його розірвання, договір може бути розірваний, а з підстав, встановлених **частиною 4 ст. 652 ЦК України, – змінений за рішенням суду на вимогу заінтересованої сторони за наявності одночасно таких умов:**

1) в момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане;

2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися;

3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору;

4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не випливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона.

У разі розірвання договору внаслідок істотної зміни обставин суд, на вимогу будь-якої із сторін, визначає наслідки розірвання договору виходячи з необхідності справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених ними у зв'язку з виконанням цього договору.

4. Зміна договору у зв'язку з істотною зміною обставин допускається за рішенням суду у виняткових випадках, коли розірвання договору суперечить суспільним інтересам або потягне для сторін шкоду, яка значно перевищує затрати, необхідні для виконання договору на умовах, змінених судом.

Сама по собі істотна обставина не є і не може бути підставою для зміни договору, якщо сторони заздалегідь в договорі зробили про це застереження. Істотна зміна обставин є результатом певної дії ззовні (наприклад, непереборна сила). Метою зміни (адаптації) договору до обставин, що істотно змінилися, є відновлення балансу майнових інтересів сторін договору [2, с. 119 – 120]. Виносячи рішення про зміну умов договору, суд тим самим зобов'язує сторону виконати договір на умовах, які вона завідомо вважає для себе неприйнятними [3, с. 447].

У ЦК України ми зустрічаємо поряд з **"істотною зміною обставин"** поняття **"істотне порушення договору"**. Так, ч. 2 ст. 651 ЦК України закріплює: "договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором. Істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору".

Поняття "істотного порушення договору" є оціночною категорією, яка не визначена законодавством і має встановлюватися в кожному конкретному випадку з ураху-

ванням обставин конкретної справи [13, с. 104]. Варто зазначити, що істотність такого порушення встановлюється виключно судом на підставі фактичних даних, коли сторона договору була позбавлена того, на що розраховувала при укладенні договору. Позбавлення особи тих інтересів та прав, які вона очікувала отримати при укладенні та виконанні договору, має бути вираженням виключно об'єктивними обставинами, оцінку яким надає суд при розгляді відповідної категорії справ. Наприклад, об'єктивні обставини на практиці можуть бути представлені невиконанням зобов'язань за договором. Зокрема, що стосується кредитного договору, такою об'єктивною обставиною може бути відмова банку у видачі кредитних коштів (чергового траншу) за кредитним договором.

Відповідно до правової позиції, висловленої в постанові Верховного Суду України від 18.09.2013 року по справі № 6-75цс13, оцінка порушення договору як істотного здійснюється судом відповідно до критеріїв, що встановлені зазначеною нормою. Оціночне поняття істотності порушення договору законодавець розкриває за допомогою іншого оціночного поняття – "значної міри" позбавлення сторони того, на що вона розраховувала при укладенні договору. Це (друге) оціночне поняття значно звужує сферу огляду суду. Істотність порушення визначається виключно за об'єктивними обставинами, що склалися у сторони, яка вимагає розірвання договору. В такому випадку вина (як суб'єктивний чинник) сторони, що припустилася порушення договору, не має будь-якого значення і для оцінки порушення як істотного, і для виникнення права вимагати розірвання договору на підставі частини другої статті 651 ЦК України. Іншим критерієм істотного порушення договору закон визнає розмір завданої порушенням шкоди, який не дозволяє потерпілій стороні отримати очікуване при укладенні договору. При цьому йдеться не лише про грошовий вираз завданої шкоди, прямі збитки, а й випадки, коли потерпіла сторона не зможе використати результати договору. Вирішальне значення для застосування зазначеного положення закону має співвідношення шкоди з тим, що могла очікувати від виконання договору сторона. У кожному конкретному випадку питання про істотність порушення повинне вирішуватися з урахуванням усіх обставин справи, що мають значення. Так, суди повинні встановити не лише наявність істотного порушення договору, але й наявність шкоди, завданої цим порушенням другою стороною, яка може бути виражена як у вигляді реальних збитків та (або) упущеної вигоди, її розмір, який не дозволяє потерпілій стороні отримати очікуване при укладенні договору; а також установити, чи є дійсно істотною різниця між тим, на що має право розраховувати сторона, укладаючи договір, і тим, що в дійсності вона змогла отримати.

Постановою Верховного Суду України від 19.09.2011 № 3-74гс11 було залишено в силі рішення господарського суду Івано-Франківської області від 23 листопада 2010 року, яким були задоволені вимоги позивача щодо розірвання кредитного договору. Підставою позову була відмова Банку в наданні Позичальнику кредитних коштів у зв'язку з обставинами світової кризи. Своє рішення суд обґрунтував істотним порушенням Банком умов кредитного договору, що є підставою для розірвання договору відповідно до частини другої статті 651 Цивільного кодексу України. Суд також зазначив, що наведені Банком обставини стосовно фінансової кризи 2008 року не є форс-мажорними, тому підстави для звільнення Банку від відповідальності відсутні. Зазначена позиція отримала підтвердження в постанові Вищого господарського суду України від 17.12.2009 у справі № 39/189.

Варто зазначити, що у випадку істотного порушення договору з боку Банку, Позичальник має право згідно

ст. 22 Цивільного кодексу України на відшкодування збитків у вигляді реальних збитків та упущеної вигоди.

Проте судова практика щодо відшкодування збитків та розірвання кредитного договору у зв'язку з "істотністю" порушення умов договору все ж залишається достатньо неоднозначною. Так, рішенням Господарського суду м. Києва від 27.02.2012 у справі № 17/465 позовні вимоги щодо стягнення з Банку завданих збитків були задоволені, проте відмовлено в частині задоволення позовних вимог щодо розірвання договору. А постановою Вищого господарського суду України від 09.08.2011 у справі № 17/33-11 (19/57-10) були залишені без змін рішення судів попередніх інстанцій, якими відмовлено в задоволенні вимог позивача про розірвання кредитного договору та стягнення збитків [15].

У задоволенні позовних вимог особи до Публічного акціонерного товариства "УкрСиббанк" про зміну умов кредитного договору від 11 жовтня 2007 року було відмовлено (справа №263/5707/15ц від 19 серпня 2015 року) [14]. Вимагаючи зміни договору на підставі ст. 652 ЦК України, на позивача покладається обов'язок довести ті обставини, на які він посилається як на підставу своїх вимог, згідно ст. 60 ЦПК України. Однак позивачем та його представником не було доведено наявності всіх чотирьох умов, необхідних для розірвання або зміни договору кредиту, у зв'язку з істотною зміною обставин, якими сторони керувалися при укладанні договору.

Таким чином, при укладенні кредитного договору в іноземній валюті сторони приймали на себе певні ризики на випадок зміни валютного курсу та в момент укладання кредитного договору не мали будь-яких підстав вважати, що зміна встановленого валютного курсу не настане.

В договірному праві є основоположний принцип *pacta sunt servanda*, коли укладені договори мають виконуватися. Також доктрині відомо таке поняття як *clausula rebus sic stantibus* (доктрина незмінності обставин), яка бере свій початок ще від глосаторів. Дане поняття зустрічалося в законодавстві деяких країн для окремих випадків. Перша світова війна та спричинені нею економічні, у тому числі грошові, кризи, актуалізували питання про вплив змінених обставин на силу договорів, які (обставини) поступово стали визнаватися підставою для зміни (адаптації) договорів або відмови від договору [4, с. 37-54]. Для судової практики континентального права доктрина незмінності обставин набула такого змісту: укладаючи договір, сторони виходять з того, що його передумовою є наявні на певний момент зовнішні умови; у разі їх довільної істотної зміни сторони можуть відступитися від договору або вимагати зміни його умов [5, с. 301].

В свій час М.М. Агарков, аналізуючи вплив обставин, що змінилися на силу договірних зобов'язань на прикладі законодавчих актів та судової практики, а також доктрини Німеччини, Англії, Франції, Італії першої половини ХХ ст., вказав на два шляхи, що склалися на той час у практиці західних країн:

1) сприйняття презумпції волі сторін при укладанні договору, яка спрямована на звільнення боржника на випадок різко зміненої господарської ситуації та крайньої невідповідності для нього виконання зобов'язання;

2) вплив змінених обставин враховується на основі норм об'єктивного права (наприклад, французький закон від 21 січня 1918 р. (так званий *loi Faillot*), який з метою захисту боржника за торговими угодами допустив розірвання договорів про поставки товарів або інші послідовні дії, якщо встановлено, що через війну виконання зобов'язання одного з контрагентів покладе на нього тягар або спричинить шкоду, розміри якої набагато перевищуватимуть ті очікування, що були розумними на момент укладання договору) [4, с. 53-54].

Зміст ст. 652 ЦК України свідчить про можливість зміни або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин як з ініціативи кредитора, так і боржника.

У процесі реформи цивільного права Німеччини у 2002 році доктрина незмінності обставин отримала відображення у § 313 "Порушення підстави угоди" Німецького цивільного уложення (BGB) [6]. В п. 1 зазначеної норми передбачається: якщо обставини, які стали підставою для договору значно змінилися після його укладення і сторони не уклали б договір, або уклали б його з іншим змістом, якщо б вони передбачили зміну такого характеру, можна вимагати адаптації договору, оскільки для однієї із сторін участь у договорі без його змін, з урахуванням всіх обставин справи, зокрема розподілу ризиків у силу договору або закону, неприйнятна. Якщо адаптація договору неможлива або стосовно його частини неприйнятна, то сторона, поставлена у невідгідне положення може відмовитися від договору. Отже, на думку О.А. Беляневич, на відміну від ст. 652 ЦК України, у § 313 BGB йдеться не про зміну договору, а про ті обставини, що порушують підстави угоди [7, с.82]. Слід погодитися із таким підходом.

Також наслідки впливу змінених обставин на договірні відносини регламентовані Принципами УНІДРУА. Сукупність умов, за яких ускладнення надає право сторони ставити питання про перегляд умов договору, визначені ст. 6.2.2. Принципів УНІДРУА, зміст якої є дещо наближеним до змісту ст. 652 ЦК України. До таких умов можна віднести, наприклад, певні події, які відбуваються вже після укладення договору, можуть бути взяті до уваги лише тоді, коли вони не могли бути розумно передбачені стороною при укладанні договору.

Необхідно пам'ятати, що зміна договору на підставі ст. 652 ЦК України можлива лише за доведеності наявності всієї сукупності умов, передбачених відповідною статтею. Постановою ВГСУ від 23 травня 2006 року у справі № 21/551 було зазначено, що ст. 652 ЦК України спрямована на врегулювання інтересів учасників цивільного обороту в динамічних ринкових умовах та за зміни кон'юнктури ринку.

У доктрині цивільного права виділяють два види обставин впливу на договірні відносини: фактичного та юридичного характеру. До перших відносять будь-які обставини зовнішньої сили (непереборна сила, форс-мажор, наприклад), які виникають незалежно від волі сторін, і які сторони не могли передбачити при укладанні того чи іншого договору. До істотної зміни обставин юридичного характеру відносять прийняття нового закону, який по-іншому врегульовує відповідні договірні відносини, які виникли значно раніше. Проте, прийняття такого закону або його зміна сама по собі не може слугувати підставою для зміни договору в контексті ст. 652 ЦК України. Якщо чинним законом буде передбачено, що укладені раніше договори повинні бути приведені у відповідність із новим законом, то лише тоді може йти мова про внесення змін до раніше укладеного договору. Але в даному випадку ми не можемо говорити про зміну договору у зв'язку із істотною обставиною, а лише про приведення умов договору до норми закону.

Ознаки істотних змін договору у ч. 2 ст. 652 ЦК України є доволі загальними і потребують детального аналізу в кожному конкретному випадку. На такій позиції твердо стоїть судова практика. Перш за все, істотний характер змін залежить від специфіки договірних відносин.

Щодо кредитних відносин, то позичальники, заявляючи позов, посилалися на зміни обставин у зв'язку із світовою фінансовою кризою, яка істотно погіршила їх стан, в тому числі і в зв'язку із знеціненням національної валюти.

Верховний Суд України зазначив, що настання фінансової кризи не є істотною зміною обставин, якими

сторони керувалися при його укладенні, оскільки економічна криза носить загальний характер і стосується обох договірних сторін, відтак, це само по собі не може бути підставою для зміни договору в судовому порядку.

У разі недосагнення сторонами згоди щодо приведення договору у відповідність з обставинами, які істотно змінилися заінтересована сторона може звернутись до суду з позовом про зміну договору на підставі ст. 652 ЦК України. Слід зазначити, що істотна зміна обставин є самостійним випадком зміни договору, тому ст. 652 ЦК України не може застосовуватись субсидіарно по відношенню до інших статей ЦК України, які передбачають зміну окремого виду договору, хоча в судовій практиці зустрічається багато випадків, коли заінтересована сторона, звертаючись до суду з вимогою про зміну договору в силу істотної зміни обставин, вказує ст. 652 ЦК України не як самостійну підставу своїх позовних вимог, а як доповнення до інших підстав.

З часу прийняття ЦК України, який набрав чинності 1 січня 2004 р., вітчизняна судова практика до цього часу не виробила ґрунтовних положень, які б дозволяли систематизувати уявлення про те, що є і не є істотною зміною обставин у розумінні ст. 652 ЦК України. При цьому, в переважній більшості випадків, суди не визнають зміну обставин, на яку посиляється позивач, істотною. Так, наприклад, не є істотною зміною обставин настання фінансової світової кризи, зростання курсу іноземної валюти тощо.

І саме поняття "істотна зміна обставин" є оціночною категорією. Норма абз. 2 ч. 1 ст. 652 ЦК України містить критерій, за яким зміну обставин можна визначити як істотну: обставини мають змінитися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах.

На практиці досить складно довести одночасну наявність всіх умов для зміни договору у зв'язку з істотною зміною обставин. Судові рішення про зміну договору на підставі ст. 652 ЦК України, ухвалені з дотриманням всіх вимог закону, у вітчизняній судовій практиці зустрічаються рідко.

В п. 2.6. Постанови Пленуму ВГСУ [8] зазначається, що зміна економічної ситуації та коливання курсу іноземної валюти стосовно національної валюти України є комерційними ризиками сторін договору та не можуть бути підставами для зміни чи розірвання кредитного договору, оскільки це не є істотною зміною обставин у розумінні статті 652 ЦК України.

Так, наприклад, у справі №668/7529/15-ц [9] від 21.10.2015 року позивач звернулася до суду з позовом до ПАТ "Райффайзен Банк Аваль" про внесення змін до умов кредитного договору, укладеного між нею та АПГБ "Аваль" шляхом здійснення перерахунку залишку боргу – 16649,79 доларів США в гривню по курсу НБУ на момент підписання вказаного кредитного договору, який становив 5,05 грн. за 1 долар США, визначивши залишок суми кредиту в розмірі 84081,44 грн. зі строком погашення у визначений кредитним договором строк – до 26 квітня 2026 року під обумовлені договором відсотки в розмірі 12% річних з відповідним внесенням змін до договору іпотеки, шляхом проведення реструктуризації заборгованості зобов'язань за договором без стягнення плати з позичальника. В момент отримання кредитних коштів курс гривні до долару США становив 5,05 грн. На момент подачі позову курс гривні до долару США становив більше 20 грн. Така зміна обставин на валютному ринку є настільки істотною, що якби позивач могла б її передбачити, то не уклала б кредитний договір в іноземній валюті, тому позивач звернулася із пропозицією до банку перерахувати залишок її заборгованості за кредитом у гривні по курсу, який діяв на момент його отримання, проте її пропозиція була відхи-

лена. Суд у задоволенні позову про зобов'язання внести зміни до кредитного договору відмовив повністю. Своє рішення обґрунтував наступним. Закон пов'язує можливість приведення договору у відповідність з обставинами, які істотно змінилися, або щодо його розірвання безпосередньо не з наявності істотної зміни обставин, а з наявності чотирьох умов, визначених ч. 2 ст. 652 ЦК України, при істотній зміні обставин. Крім того, саме по собі зростання (коливання) курсу іноземної валюти не є достатньою підставою для зміни кредитного договору на підставі ст. 652 ЦК України, оскільки зазначене стосується обох сторін договору, й позичальник при належній завбачливості міг виходячи з динаміки зміну курсів валют із моменту введення в обіг національної валюти та її девальвації, передбачити в момент укладення договору можливість зміни курсу гривні України до іноземної валюти, а також можливість отримання кредиту в національній валюті.

Також прикладом справи про зміну умов договору у зв'язку з істотною зміною обставин відповідно до ст. 652 ЦК України може слугувати справа № 761/11385/14-ц [10] від 23 січня 2015 року. Позивач звернувся до Шевченківського районного суду м. Києва з позовом до ВАТ "Комерційний банк "Надра" про зміну умов кредитного договору в частині зміни виконання грошового зобов'язання, визначивши у національній валюті до долара США на момент укладення правочину. Позовні вимоги обґрунтовані тим, що договір кредиту був укладений не уповноваженою особою, яка діяла всупереч інтересам відповідача. Крім того, посадові особи відповідача не змінюючи виплату щомісячних платежів у іноземній валюті готівкою, фактично змінили у односторонньому порядку умови кредитного договору. Позивач зазначав, що внаслідок знецінення гривні, втрати на погашення кредиту значно перевищують розмір витрат, на які розраховував позивач при укладанні договору. Для розірвання договору у разі істотної зміни обставин необхідно наявність усіх перелічених умов одночасно. До того ж, вимагаючи внести зміни до договору на підставі статті 652 ЦК України, на позивача покладається, у відповідності до статті 60 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [11], обов'язок довести ті обставини, на які він посиляється як на підставу своїх вимог. Позивачем не було доведено наявності одночасно всіх чотирьох умов, необхідних для змінення умов кредитного договору, а тому позовні вимоги про внесення змін до кредитного договору не було задоволено.

Цікавою для розгляду є справа № 185/4340/15-ц [12] від 3 червня 2015 року. Особа подала позов до Кредитної спілки "Союз-Дніпро" про визнання умов кредитного договору незаконними та недійсними та про зміну умов кредитного договору. Суть справи полягала в наступному. Між Кредитною спілкою "Союз-Дніпро" та членом кредитної спілки (позивачем) був укладений кредитний договір, відповідно до умов якого передбачено, що зміни та доповнення до договору можливі тільки за умови укладання додаткового договору. Тобто, сторони при укладанні кредитного договору заздалегідь погодили яким чином будуть вноситися до нього зміни. Ст. 651 ЦК України передбачено, що зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом. Договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом. Істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору. Так як судом не було встановлено підстав для зміни умов до-

говору, то суд прийшов до висновку відмовити в задоволенні позовних вимог.

Висновки. "Істотність" порушення кредитного договору є однією з підстав його зміни або розірвання в примусовому порядку (судовому), яка встановлюється через причинно-наслідковий зв'язок між порушенням права та позбавленням у "значній мірі" того, на що позичальник розраховував, укладаючи такий кредитний договір. При цьому не враховується поняття "вини" сторони, оскільки диспозиція даної норми передбачає презумпцію вини у разі істотного порушення умов кредитного договору. Зміст ст. 652 ЦК України свідчить про можливість зміни або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин як з ініціативи кредитора, так і боржника.

Правозастосовча практика ч.2 ст. 651 ЦК України є досить неоднозначною. Ознаки істотних змін договору у ч. 2 ст. 652 ЦК України є доволі загальними і потребують детального аналізу в кожному конкретному випадку. На такий позиції твердо стоїть судова практика. Перш за все, істотний характер змін залежить від специфіки договірних відносин. На практиці досить складно довести одночасну наявність всіх умов для зміни договору у зв'язку з істотною зміною обставин. Судові рішення про зміну договору на підставі ст. 652 ЦК України, ухвалені з дотриманням всіх вимог закону, у вітчизняній судовій практиці зустрічаються рідко.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України: закон України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15/para4932#4932>.
2. Рожкова М.А. Судебный акт и динамика обязательства. – М.: Статут, 2003. – С. 119 – 120.

3. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. – Книга первая: Общие положения; Изд. 2-е испр. – М.: Статут, 1999. – С. 447.

4. Агарков М.М. К вопросу о договорной ответственности // Избранные труды по гражданскому праву. – В 2 т. – М.: АО "Центр ЮриИнфоР", 2002. – Т. II. – С. 37-54.

5. Гражданское и торговое право зарубежных стран: Учеб. пособие / Под общ. ред. В.В. Безбаха и В.К. Пучинского. – М.: МЦФЭР, 2004. – С. 301.

6. Гражданское уложение Германии. – Deutsches Bürgerliches Gesetzbuch mit Einführungsgesetz: Ввод. Закон к Гражданскому уложению; Пер. с нем.; Науч. ред.: А.Л. Маковский и др. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 816 с.

7. Беляневич О.А. Про особливості застосування статті 652 цивільного кодексу України // Вісник господарського судочинства / Вищий господарський суд України. – Київ, 2007. – № 3. – С. 78-87. – с.82.

8. Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з кредитних договорів: Постанова Пленуму ВСУ від 24.11.2014 № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/va001600-14>.

9. Справа № 668/7529/15-ц від 21.10.2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/52826735>.

10. Справа № 761/11385/14-ц від 23.01.2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42720903>.

11. Цивільний процесуальний кодекс України: закон України від 18.03.2004 № 1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

12. Справа № 185/4340/15-ц від 3.06.2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/50988815>.

13. Теньков С. Істотні порушення умов договору як підстава для розірвання // С. Теньков // Вісник господарського судочинства. – 2005. – № 5. – С. 104.

14. Справа № 263/5707/15-ц від 19.08.2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/48786188>.

15. Литвин А. "Істотність" порушення кредитного договору як підстава для зміни чи розірвання договору // Юридична газета. – 20.03.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pravdop.com.ua/publications/publikacii_v_smi/sushestvennost_narusheniya_kreditnogo_dogovora_kak_osnovanie_dlya_izmeneniya_ili_rastorzheniya_dogovora.

Надійшла до редколегії 17.12.15

Л. Грынык, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ИЗМЕНЕНИЕ КРЕДИТНОГО ДОГОВОРА В СВЯЗИ С СУЩЕСТВЕННЫМ ИЗМЕНЕНИЕМ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ

В статье рассматриваются научные подходы по изменению кредитного договора, раскрывается суть понятий "существенное нарушение договора" и "существенное изменение обстоятельств", проанализированы действующее законодательство и судебная практика по изменению кредитного договора в связи с существенным изменением обстоятельств.

Ключевые слова: кредитный договор, существенное изменение обстоятельств, существенное нарушение договора, изменение кредитного договора в связи с существенным изменением обстоятельств.

L. Grynyk, postgraduate student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CHANGES IN THE CREDIT AGREEMENT DUE WITH THE SUBSTANTIAL CHANGE OF CIRCUMSTANCES

The article deals with scientific approaches to modify the credit agreement, reveals the essence of the concepts of "material breach of contract" and "substantial change in circumstances", analyzed the current legislation and judicial practice in the credit agreement amendment in connection with the substantial change of circumstances.

Key words: credit agreement, a significant change in circumstances, a fundamental breach of contract, changes in the credit agreement in connection with the substantial change of circumstances.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Випуск 1(102)

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 10,11. Наклад 300. Зам. № 216-7899.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Ю1.
Підписано до друку 13.09.16

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02